SZÉKELY GÁBOR

NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM

HITLER HATALOMRA JUTÁSA

SZÉKELY GÁBOR

HITLER HATALOMRA JUTÁSA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1983

NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM

MSZMP KB PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZETE

LEKTORÁLTA:

TOKODY GYULA

A SOROZATOT SZERKESZTI:

RÉZ MIKLOSNE

ISBN 963 09 2164 2

ISSN 0324-7953

© SZÉKELY GÁBOR, 1983

(3586)

Az első nap délelőttje – „A Führer szólítása"

A Nemzetiszocialista Irodalom Védelmére Létrehozott Párthivatal Vizsgáló Bizottsága által jóváhagyott, kilenc kiadást és mintegy 450 000-es példányszámot megért NSDAP krónika „A Fuhrer szólítása" mitikus alcímmel vezeti be az 1933-as év eseményeit. A nácí propaganda „emberfeletti lény" megjelenését sugallja a germán mondákból kölcsönzött kifejezéssel, akinek küldetése a „kiválasztott nép nemzeti felemelkedésének, világuralmának" biztosítása. A „lény" azonban nem volt emberfeletti, s a döntő nap délelőttjén történtek sem utaltak csodás előjelekre.

1933. január 30-án kora délelőtt a hajnalig tartó eszmecserékhez hozzászokott Adolf Hitler frissen borotváltan, jellegzetes bajuszát gondosan eligazítva, de határozatlan lépteklel hagyta el berlini szálláshelvét. Tudta, életének legfontosabb, az egész náci mozgalom sorsát eldöntő tárgyalása áll előtte. Beülve vászontetős Mercedesébe, felkodlott előtte az előző év novemberének kudarca, amikor a választásokon elszenvedett vereség, majd hívei egy részének és legfontosabb pénzugyi támogatóinak elfordulása a párt felbomlásának rémképét idézte fel benne. Jól emlékezett az „oregúr", Hindenburg birodalmi elnok lekezelően elutasító uzenetére, amelyben kormányalakítási javaslatat képtelenségnek minősítette, és még fájóbban a magánbeszélgetesekben tobb ízben is hangoztatott gúnyos megjegyzésére a nagyra törő „bohémiai káplárról". Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy az elnök személyes ellenszenve

nem akadályozhatja meg célja elérésében; az ország legnagyobb pártját mondhatta magáénak, és ami még lényegesebb, első ízben sorakoztak fel mögötte a gazdasági élet hatalmasain kívül Hindenburg hívei, a politikai élet kulcsfigurái is. Különösen fontosnak ítélte a nagytőke és a konzervatív körök bizalmát egyaránt élvező volt miniszterelnök, Franz von Papen megnyerését, a politika kulisszatitkait őrző befolyásos elnöki titkár, Otto Meissner támogatását, s nem kevésbé az elnök fiának, Oskar von Hindenburgnak a rokonszenvét. A kancellári kinevezés most karnyújtásnyi közelségbe került, és Hitler keményen elszánta magát, hogy nem szalasztja el az alkalmat.

10 óra 35 percet mutattak az órák, amikor a behavazott úton von Papen szolgálati villája elé gördült a kocsisor. Hitlert, a Reichstag elnöki posztját betöltő Hermann Göringet és Wilhelm Fricket hangos „Heil!" kiáltással és náci karlendítéssel üdvözölték a várható miniszterelnöki kinevezés hírére egybegyűltek, majd maga Papen sietett a vendégek fogadására.

Papen, bár nem mutatta, gondterhelt volt. Hindenburggal folytatott előző esti megbeszélése után ő bocsátotta szárnyra a hírt, hogy minden akadály elhárult a Hitler-kormány megalakításának útjából. S tette ezt azután, hogy magát Hindenburgot is megtévesztette: az alkotmányosság formalitásaihoz ragaszkodó elnök kétségeire azt válaszolta, hogy a nemzetiszocialisták és a parlamenti többséghez szükséges mandátumokkal rendelkező polgári pártok vezetőinek tárgyalásain sikerült mindenben megegyezni. Pedig tudta, hogy ez nem egészen fedi a valóságot. Feszült pillanatoknak nézett tehát elébe, de bízott a sikerben. Elsősorban abban, hogy sikerül Hitlert engedményekre bírnia. A náci vezér – vélte – nem engedheti meg magának, hogy a teljhatalmat jelentő új választások és a porosz miniszterelnöki bársonyszék követelése miatt újra elessen a kancellárságtól.

A parlament elnöki feloszlatása és az új választások kiírása azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az egyre pontosabban működő náci terrorgépezet hatására a polgári pártok veszíte-

nek parlamenti befolyásukból, s egy koalícióban csupán alárendelt szerepet játszhatnak. Hitler követelése különösen Alfred Hugenberget, a nagybirtokot, a keletporosz junkereket, valamint a felső bürokráciát és a hadsereget képviselő Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) vezetőjét háborította fel, aki éppen a legutóbbi választásokon törte meg pártjának sikertelenségi sorozatát, s az új kormányban is jelentős posztok várományosa volt. A porosz miniszterelnöki bársonyszéket az alkancellári poszt mellé Papen magának követelte, s neki szánta Hindenburg is. Úgy vélték, hogy a legnagyobb tartomány, az ország politikai életében döntő szerepet játszó Poroszország élén megőrizheti befolyását, s tovább munkálkodhat a különféle jobboldali irányzatok egysége érdekében. Így alkancellári hivatala sem válhat puszta formalitássá.

Papen a palota fogadótermébe vezette vendégeit, amikor jelentették Düsterberg érkezését.

Theodor Düsterberg alezredes, a konzervatív militarista körök pénzelte fegyveres szervezet, a Stahlhelm (Acélsisak) vezéralakja nem kedvelte a nácikat. A nagyanyai ágon zsidó származású politikus a közelmúltban gyakorta volt a Goebbels irányította propaganda céltáblája. Befolyásos személyiség volt; a jobboldali ellenzék elnökjelöltjeként szerepelt az 1932-es elnökválasztáson, és élvezte Hindenburg rokonszenvét is, aki elfogadta a Stahlhelm tiszteletbeli elnöki címét. Düsterberg az őt ért méltatlan támadások ellenére hozzájárult ugyan ahhoz, hogy szervezetének másik vezetője, Franz Seldte megegyezést kössön Hitlerrel, személyes ellenszenvét azonban sohasem leplezte. Így történt most is, Papen nem kis bosszúságára.

A terem ajtajánál Düsterberg egy pillanatra megtorpant. Papennel kívánt találkozni, hogy beszámoljon az elnök fiával, Oskar von Hindenburggal folytatott beszélgetéséről. Nem számított társaságra, és különösen a náci vezetők jelenlétét nem tartotta kívánatosnak. A formaságokra mit sem adva,

köszöntésük nélkül lépett Papenhez, és halk hangon kezdett bele mondandójába.

Amíg Papen azon töprengett, hogyan mentse a helyzetet – volt rá ideje, mialatt Düsterberg beszélt, hiszen a hírek nem jelentettek újat számára –, Hitlerek kis csoportja is tanácskozott. A „Führer" nem tudta pontosan, miről van szó, Göring világosította fel a Stahlhelm-vezér különösen durva viselkedésének okáról. Hitler természetesen nem háborodott fel, hiszen valós vagy vélt politikai ellenfeleinek megrágalmazása sohasem volt ellenére. Most azonban veszélyt szimatolt. A Stahlhelm, bár sikerült megegyezniük, továbbra is a Nemzeti Néppárttal tartott, s nem volt elképzelhetetlen, hogy a választások kiírása körüli vitában ismét ellene fordul. Gyors elhatározásra jutott: mindkét karját teátrálisan előrenyújtva Düsterberghez sietett, megragadta a kezét, és felindulást tettető hangon kijelentette: „Engedje meg, hogy sajnálkozásomat fejezzem ki, amiért lapjaimban rosszindulatú rágalmak jelentek meg Önről. Szavamat adom, hogy nem én voltam az, aki közlésükhöz hozzájárult."

Hitler után Göring lépett a színre. Bár a színpadi mozgást nem gyakorolta tükör előtt, mint a „Führer", igen hatásos volt, ahogyan ölelésre tárt karokkal előresietett. Biztosította Düsterberget a náci vezérkar jóindulatáról, és hangsúlyozta a legfontosabbat is: „Most valamennyiünknek szorosan össze kell fognunk." Hogy mi ellen, azt mindannyian jól tudták.

A helyzetet végül egy újabb vendég megjelenése mentette meg. Werner von Blomberg lépett a terembe. Blomberg egyenesen Hindenburgtól érkezett. A tekintélyes, a Reichswehr fejlesztésén munkálkodó tábornoknak éppen csak annyi ideje maradt az elnöki fogadás után, hogy szállodájában átöltözzön, s végiggondolja a történteket.

Blomberg nem volt politikus. A porosz szoldateszka tipikus képviselője közismerten irtózott az intrikáktól, a színfalak mögötti egyezkedésektől, viszont egyértelműen és határozottan követte a parancsokat. Meglepetésként érte Genfben a

titkos távirat, amelyben azonnali hazatérésre utasították. Csodálkozása csak fokozódott, amikor a pályaudvaron a hadvezetés megbízottja, Hammerstein vezérkari főnök adjutánsa fogadta, s ellentétben a táviratban kapott paranccsal, nem az elnöki kancelláriára, hanem a hadügyminisztériumba kívánta vinni. Alig indultak el azonban a várakozó szolgálati gépkocsi felé, amikor egy magasra nőtt, civil ruhás férfi lépett hozzájuk. Mindketten rögtön felismerték Oskar von Hindenburgot. Az elnök fia most már Hindenburg személyes utasításaként, ellenkezést nem tűrő hangon ismételte meg a táviratban foglaltakat. Az adjutáns nem tehetett egyebet, mint hogy visszakozzon; a „legfelsőbb parancsnok" üzenetével nem szállhatott szembe.

Hindenburg dolgozószobájában fogadta Blomberget. Röviden tájékoztatta a helyzetről, s ebből Blomberg megérthette, miért kellett azonnal hazatérnie, s mit jelentett az adjutáns váratlan próbálkozása a pályaudvaron. Feltárta előtte Schleicher híveinek puccskísérletét, egyben megbízta azzal, hogy a leendő Hitler-kormányban töltse be a hadügyminiszteri tisztséget. Úgy gondolta, ezzel elhárult az utolsó akadály is, amely a jobboldal „nemzeti erői" koalíciójának, egyben a parlamenti többséget biztosító kabinet megalakításának útjában állt: Blomberg személyét nem kifogásolhatta sem Hitler, sem Hugenberg, s a Reichswehr is felsorakozhatott a magát politikai csatározásokban nem kompromittált tábornok mögött.

Arról viszont nem tudott Hindenburg – ezt Papen gondosan eltitkolta előle –, hogy a nemzetiszocialisták és a Nemzeti Néppárt vezetői között még nem jött létre végleges megállapodás. Pedig a leendő alkancellár minden tőle telhetőt megtett, hogy elsimítsa az ellentéteket.

Papen már kora reggel, 7 órakor magához kérette Düsterberget, hogy legyen segítségére a makacskodó Hugenberg és az újból ingadozó Seldte meggyőzésében. Nem válogatott az eszközökben. Bár tudta, hogy a katonai puccs veszélye már a múlté – néhány órája értesült arról, hogy Schleicher nem

merte vállalni a nyílt fellépést a birodalmi elnökkel szemben, és visszautasította a vezérkari tisztek egy csoportjának puccstervét –, mégis ezzel fenyegette a húzódozó Düsterberget. A hír forrásaként a beavatott Oskar von Hindenburgot megjelölve közölte: „Amennyiben 11 óráig nem alakul meg az új kormány, úgy a Reichswehr lép a színre." Majd, hogy érthetőbb legyen, hozzátette: „Schleicher és Hammerstein katonai diktatúrája fenyeget."

Düsterberg nem bízott Papenben, megbízott viszont Oskar von Hindenburgban. Ezért részletesebb tájékoztatásért hozzá sietett. Visszatérve Papent már a náci vezetők körében találta, így nem vonhatta kérdőre valótlan állítása miatt. Papen érvelése ellen szólt továbbá Blomberg kinevezése is, amely már egyértelművé tette a „puccsveszély" alaptalanságát. Ezzel volt magyarázható Düsterberg komorsága, s Papen nyugtalansága is, amely az elkövetkező percekben csak fokozódott. Az idő ugyanis gyorsan haladt, s Hindenburg valóban 11 órára várta az új kormány leendő minisztereit.

Papen és Hitler a beszélgetést a villától a birodalmi kancelláriáig vezető behavazott sétaúton folytatta, anélkül azonban, hogy a valóságban közelebb kerültek volna a megoldáshoz.

A kancellárián Otto Meissner, Hindenburg titkára fogadta az érkezőket. Dolgozószobájába vezette őket, ahol már összegyűlt a miniszteri bársonyszékek többi várományosa is. 11 óráig már csupán néhány perc volt hátra. A jelenet, amely most következett, talán a korábbiaknál is nagyobb feszültséget teremtett. Rendezője és egyben főszereplője Adolf Hitler volt.

Hitler taktikát változtatott, s a védekezésből gyors támadásba ment át. Papen elé lépett, s a többiekhez fordulva határozott hangon kijelentette, hogy kancellári kinevezése a teljhatalmat jelentő poroszországi miniszterelnöki és belügyminiszteri megbízatás nélkül számára elfogadhatatlan, mivel az e két tisztséget egyesítő, különleges jogokkal felruházott s közvetlenül a birodalmi elnök által kinevezett birodalmi biztosi

hivatal olyan jelentős hatalmat összpontosít, amely megengedhetetlen mértékben korlátozná őt – a leendő birodalmi biztos Papen lett volna.

Papen, hogy megnyugtassa az ingerülten ágáló Hitlert, közölte, hogy sem ő, sem pedig a birodalmi elnök nem tekinti véglegesnek a kancellári és a porosz tisztségek különválasztását. Ezt követően azonban azt mondta, hogy Hindenburg akkor kíván változtatni a helyzeten, ha Hitler politikájával már teljes mértékben kivívta bizalmát. Az elnök bizalmatlanságának említése hiba volt, még ha Papen az elnöki tekintély felvonultatásával a náci vezért kívánta is sarokba szorítani. Hitler azonban, ettől látszólag még jobban felindulva, általános támadásba ment át: „Amennyiben Hindenburg tábornagy úr nincs kellő bizalommal irántam, úgy a német néphez kell fordulnom. Meg vagyok győződve arról, hogy a nép belém helyezi bizalmát."

A támadás éle most látszólag Hindenburg ellen irányult, holott – s ezt mindenki tudta – Hitler mindenkor kerülte az összecsapást a birodalmi elnökkel. Most sem ez volt a célja, s ezt Hugenberg azonnal felismerte. A népre hivatkozás a Reichstag feloszlatását és új választások kiírását jelentette, amit feltétlenül el kívánt kerülni.

A Német Nemzeti Néppárt vezére, Hugenberg biztos lehetett a dolgában. Tisztában volt azzal, hogy Hitler blöfföl, akárcsak oly sokszor korábban. Most már nincs lehetősége arra, hogy feltételeket szabjon – amennyiben ma nem kancellárként hagyja el az elnöki rezidenciát, mindenki csődöt mondott politikusnak fogja tekinteni, s végveszélybe sodorja mozgalmát is. Ezért mondhatott Hugenberg ismét, még a korábbiaknál is határozottabban nemet.

Hitler rugalmasan taktikát változtatott. Meg kellett tennie. Amíg ugyanis abban biztos lehetett, hogy Papen mindenképpen a kormány megalakításán fog fáradozni, s a porosz tárcák amúgy sem az ő hatáskörébe tartoznak, Hugenberg ellenkezése komoly fenyegetés volt. A Nemzeti Néppártra a leendő

kormányban négy miniszteri tárca várt, így Hugenbergnek – ismerve Hindenburg álláspontját – módjában volt megakadályozni a kabinet létrejöttét. Hitler viszont két olyan tényezőt is figyelembe vett, amely mindenképpen az ő céljait szolgálta. Az egyik, talán a lényegesebb, hogy a leendő néppárti miniszterek közül ketten, Lutz Graf von Schwerin-Krosigk, a pénzügyi, és Seldte, a munkaügyi tárca várományosa nem ellenzik a választások kiírását. A másik, már személyes jellegű, de nem elhanyagolható, hogy Hugenberg nem vállalhatta magára a kormányzati válság előidézésének ódiumát.

Hitler a fél órával korábban már Düsterbergnél bevált színjátékhoz folyamodott. Hugenberghez lépett, megragadta a kezét és patetikusan kijelentette: „Titkos tanácsos úr! Ezennel ünnepélyesen becsületszavamat adom arra, hogy az itt jelenlévő urak egyikével sem fogok szakítani, bárhogyan is alakulnak majd a választások."

Hugenberget azonban nem hatotta meg a fogadkozás, hisz hasonlóban volt már része korábban, amikor a jobboldal egységén munkálkodva lépett szövetségre Hitlerrel, aki azután hamar túltette magát esküjén. Ezért válasza ismét a nem volt.

Ugyanígy válaszolt a közbelépő Papennek is, akinek érveléséből ugyan megfontolandónak vélte a „nemzeti egység" szükségességére történő utalást, sőt a fenyegetést is kiérezte hangjából, viszont nevetségesnek tartotta utolsó, költőinek szánt kérdését: „Csak nem kíván kételkedni egy német férfi ünnepélyes becsületszavában?"

Az idő pedig haladt. Az elnök titkára, Meissner mind nyugtalanabbul tekintgetett a díszes kandallón elhelyezett óra mutatóira, sürgetve a vita befejezését. Már egyszer járt Hindenburgnál, hogy néhány perc haladékot kérjen, s tapasztalhatta az elnök türelmetlenségét. Ugyanezt érezhette a következő pillanatokban, amikor most már az elnök hívó szavára lépett dolgozószobájába.

Hindenburg ingerült volt. Meg sem hallgatta Meissner tájékoztatását a késedelem okáról. Felháborítónak tartotta, hogy

Hitler, akit személyében nem sokra tart, sőt megvet, veszi a bátorságot magának, hogy megvárakoztassa: „Végtére is dönteniük kell – utasította Meissnert komoran –, hogy meg akarják alakítani a kormányt, vagy sem. A tárgyalásokra éppen elegendő idő állt rendelkezésükre." Ingerültségét csak fokozta, hogy rá kellett jönnie: Papen félrevezette az előző este, amikor azt állította, hogy a kormányalakítás elől minden akadály elhárult.

Meissner tudta továbbá, hogy orvosának szigorú utasítására Hindenburgnak hamarosan déli pihenőre kell visszavonulnia, s addig mindenképpen dűlőre kell vinni a dolgokat. Visszatérve saját dolgozószobájába, közölte ezt a jelenlévőkkel. „Amennyiben hamarosan nem jutnak döntésre – tette hozzá –, elképzelhető, hogy az elnök ma már nem fogadja az urakat."

A feszültség tovább fokozódott. A miniszterjelöltek tanácstalanul figyelték az eseményeket. Az aduk Hugenberg kezében voltak, a kezdeményezés Hitlerében. Ekkor a náci vezér ismét Hugenberghez lépett. Mindkét kezével megragadva annak karját, ismét biztosította korábbi ígéretének őszinteségéről, és kijelentette, hogy az újabb választások után sem kíván egyeduralomra törni, sőt a Német Centrumpárt (Deutsche Zentrumpartei) és a Bajor Néppárt (Bayerische Volkspartei) bevonásával tovább kívánja bővíteni kormányának parlamenti bázisát.

Hugenbergnek engednie kellett, bár tudta, hogy az ő engedménye mindenképpen a jelenre vonatkozik, Hitleré pedig az ugyancsak bizonytalan jövőre. Nem merte azonban vállalni a kormányalakítás megtorpedózásának felelősségét, sem pedig az új választásokat. Ajánlata a következő volt: amennyiben Hitler beleegyezik abba, hogy a parlament feloszlatásáról és az ezzel együttjáró választásokról a döntést átengedi magának Hindenburgnak, úgy ő hozzájárul pártjának részvételéhez a kormányban.

A hatásra, amelyet válasza kiváltott, nem számított. A nemzetiszocialisták képviselői nem egyszerűen belenyugvással

vették tudomásul ajánlatát, mint ahogyan várta, hanem kifejezetten örömmel. Most Göring volt a szószólójuk, aki harsányan kiáltotta: „Most már minden rendben van!" S ez így is volt, ami a kormányalakítást illette. Hugenberg a lelkesedésből megsejthette azt, amit Hitler, Göring, Papen és Meissner már tudott, azt ugyanis, hogy az elnök támogatására a választások ügyében nem számíthat. A kocka azonban el volt vetve, szavát nem vonhatta vissza. Utolsónak hagyta el a termet, lassan követve az elnöki fogadóteremhez vezető lépcsőn előresiető Hitlert és az utána haladókat.

A demokratikus köztársaságtól a konzervatív köztársaságig

HINDENBURG, A JOBBOLDAL ÉS A KÖZTÁRSASÁG

Paul von Beneckendorff und von Hindenburg, a világháború vezértábornagya (Generalfeldmarschall) a szociáldemokrata Friedrich Ebert halálát követő választásokon, 1925 áprilisában nyerte el a birodalmi köztársaság elnöke címet. A 78 éves „öregúr" – ahogyan tisztelői és ellenfelei egyaránt nevezték – katona létére korántsem volt tapasztalatlan politikus. Bár kedvenc fordulatai közé tartozott annak hangoztatása, hogy „undorodom a politikától", nem volt járatlan az intrikákban. Nem utolsósorban ennek köszönhette, hogy a háborús vereség mit sem ártott hadférfiúi nimbuszának. Ő volt a hithű monarchista, kinek szava jelentős súllyal esett a latba a császár lemondatásakor, aki határozottan felismerte a szociáldemokrata kormányzat támogatásának kényszerű szükségszerűségét, ugyanakkor a konzervatív erők bizalmát is megőrizte a maga számára, amikor a „Dolchstoss", az orv tőrdöfés legendájának szárnyrabocsátásával a csatatereken elszenvedett kudarcok felelősségét a hátországban tevékenykedő erőkre, nem utolsósorban éppen a „partner" szociáldemokratákra hárította.

Hindenburg a jobboldal felkérésének tett eleget, amikor feladta hannoveri nyugalmát, és belebonyolódott a biztos sikerrel korántsem kecsegtető elnökválasztási küzdelembe.

Az első fordulóban a jobboldal legesélyesebb jelöltje, Karl

Jarres, a Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) duisburgi főpolgármestere elsősorban a weimari alapokat nyíltan elvető Német Nemzeti Néppárt és a monarchistáktól a szélsőjobbig szinte minden erőt egyesítő Hazafias Szövetségek (Vaterländische Verbände) támogatásával a szavazatok 38,7%-át szerezte meg. Ez azonban nem csupán a győzelemhez volt kevés – az elnökválasztás első fordulójában a jelöltnek meg kellett szereznie az abszolút többséget, a másodikban már csak relatív többségre volt szüksége –, de elmaradt a második menetben közös elnökjelöltet indító Német Centrumpárt és a Németország Szociáldemokrata Pártja (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) által szerzett szavazatokétól (14,4, illetve 29,05%) is. A második fordulóban bizton csak a Ludendorffra szavazó nemzetiszocialisták 1%-ára számíthattak, viszont a weimari koalíció egyik legfontosabb pártja, a Német Demokratikus Párt (Deutsche Demokratische Partei) 5,9%-ára és a centrumot támogató Bajor Néppárt 3,7%-ára nem. A továbbra is önálló jelölttel fellépő kommunisták 6,9%-a tovább csökkentette esélyeiket.

A jobboldalnak olyan jelöltre volt szüksége, akinek a neve mozgósítja, egyben programjuk melletti voksolásra készteti a választásoktól mindeddig távolmaradóknak – a választásra jogosultak mintegy egyharmadát kitevő – jelentős tömegét. Így esett a választás Hindenburgra.

Hindenburg nem először nézett szembe ezzel a kéréssel. A jobboldal és maga II. Vilmos excsászár már 1919 végén, néhány hónappal a weimari alkotmány elfogadása után lehetségesnek tartotta, hogy felvonultassa őt a szociáldemokrata Eberttel szemben. Az akkori kísérletnek azonban nem kedveztek az erőviszonyok, amivel Hindenburg teljes mértékben tisztában volt. Tisztában volt vele, de korábbi meggyőződését nem adta fel. Bizalmas levelében, 1920. január 5-én nem csupán saját megfontolásait ismertette II. Vilmossal, hanem töretlen hűségéről is biztosította őt: „... éjjel-nappal kínozna a gondolat, hogy olyan posztot foglalok el, amely egyedül Császá-

romat illeti meg... Nem lennék királyomnak és uramnak sokkal inkább hasznára, ha e politikai forgatagon kívül dolgoznék érte?" A monarchista erők és a konzervatív jobboldal akkor méltányolták Hindenburg javaslatát. 1925-re azonban jelentősen megváltozott a helyzet.

A „POLGÁRI KÖZTÁRSASÁG" JOBBRAFORDUL

A német társadalom a világháborút követően jelentős változáson esett át. Az imperializmus Németországban is állammonopolista szakaszába lépett. Az átalakulás azonban a húszas évek első felében lassú volt, s közel sem fájdalommentes. Az 1918–1919-es forradalmakat 1923 végéig még éles összecsapások követték, amelyekben hol a reakciós szoldateszka (ilyen volt a keletporosz junkereket képviselő politikus, Wolfgang Kapp és Walter Freiherr von Lüttwitz tábornok 1920. márciusi puccskísérlete), hol a szélsőséges nacionalista csoportok (ide sorolható a Hitler vezette nemzetiszocialisták 1923. november 9–10-i müncheni „sörpuccsa", a jobboldali szeparatista csoportok 1923. október–novemberi véres összecsapásokba torkolló kísérlete a Rajnai Köztársaság létrehozására), hol pedig a munkásmozgalom baloldali, forradalmi erői (Közép-Németországban 1921 márciusában, Hamburgban 1923. október 23–25-én) próbálták fegyverrel megváltoztatni a fennálló, de minden határozottságot nélkülöző rendszert. Az ország politikai életében az átalakulást a jobbratolódás jellemezte, amely a szociáldemokrata–centrum–demokrata kormánykoalíció fokozatos felbomlásában öltött testet.

A világháború után a szociáldemokraták vezette kormányokat 1920 júniusában Konstantin Fehrenbach centrumpárti politikus koalíciós kormánya követte. Ez volt a köztársaság első olyan kormányzata, amelynek élén polgári politikus állt. A választási eredmények, amelyek a kormány megalakulását megelőzték, kevéssé indokolták a váltást. A szociáldemokra-

ták, ha a forradalmi harcok tüzében, 1919 januárjában tartott nemzetgyűlési választásokhoz képest (45,48%) csekélyebb, mégis jelentős, 39,55%-os választási győzelmet arattak. Koalíciós partnereik, a centrum és a demokratikus párt viszont 1,57, illetve 10,25%-ot veszítettek korábbi szavazataikból. A szociáldemokrata párt súlya a koalícióban így nemhogy csökkent volna, de jelentősen megnőtt. A polgári politikus kinevezésének hátterében inkább az erőviszonyok mélyebb változása állt; ezt még nem fejezték ki egyértelműen a választási statisztikák, a választók millióinak szavazatai, a politikusok döntéseit azonban már befolyásolták. Ilyen látványos döntés volt Fehrenbach kancellári kinevezése, amellyel a szociáldemokrácia nem koalíciós partnereinek, hanem elsősorban az uralkodó gazdasági köröknek, a burzsoáziának tett további engedményt: ellenzékbe vonult, hogy lehetőséget teremtsen arra, hogy a centrum a nehézipar, a legfelsőbb pénzügyi körök és a nacionalista értelmiség pártjával, a Német Néppárttal egészítse ki csekély befolyású demokrata párti koalícióját. Így – először a weimari köztársaság történetében – nem csupán polgári, hanem mindjárt kisebbségi kabinat alakult, amely a Reichstag 459 képviselőjéből mindössze 195 párthívéét és egy párton kívüli miniszter, Walter Simons mandátumát mondhatta magáénak.

A német uralkodó osztályok, a finánctőke és a nagybirtok az 1918-as novemberi forradalommal szemben négy nagyobb politikai pártban, négy eltérő érdekcsoportosulásban képviseltették magukat. Egyértelműen ellenforradalmi, a köztársaság és a demokrácia felszámolásának, a szociáldemokrata és kommunista irányzat megsemmisítésének, a versailles-i szerződés és a jóvátételek fizetése elutasításának programjával alakult meg a Német Nemzeti Néppárt. A párt az 1918 előtti konzervatív párt utódának vallotta magát, s vezetését valóban a különféle konzervatív irányzatok szabták meg. Így joggal tekintették a keletporosz junkerek és a nagybirtok, általában a nemesség és az ezzel szorosan összefonódott katonai vezető

réteg képviselőjének. Meg kell jegyezni azonban, hogy a német konzervatív tábor ennél jóval szélesebb volt. Támogatói között ott találhatók már a kezdeti időszakban a legjelentősebb gazdasági egyesülések, a militarizmussal összefonódott nagytőke képviselői is, sőt a középrétegek jelentős csoportját átfogó Német Nemzeti Kereskedősegéd Szövetség. A párt irányvonalát tekintve mindvégig ellenzéki, ez azonban a jobbratolódási folyamat eredményeképpen nem mondott ellent annak, hogy képviseltesse magát a kormányban. Részvételének célja nem a köztársaság stabilizálása volt, még annak konzervatív fordulatát követően sem, hanem a párt bázisát képező erők érdekeinek hathatósabb képviselete. E kettősség feloldása azonban korántsem bizonyult egyszerűen megoldhatónak. Egyes időszakokban – ilyen volt éppen a két Marx-kabinet és az első Luther-kormány időszaka – a politikai és gazdasági stabilizáció érdekközössége, s irányának meghatározása kényszerítő szükségszerűségként szólt a polgári blokkhoz csatlakozás mellett, ahol több párt biztos támaszra találhatott a német nemzeti irányvonalban a szociáldemokráciával szemben.

A Német Néppárt, amelynek neve csupán egyetlen, de nem jelentéktelen szó, a „nemzeti" elhagyásában különbözött a tőle jobbra álló konzervatív pártétól, az 1918 előtti Nemzeti Liberális Pártot vallotta elődjének. Elsősorban a nagytőkét, ezen belül is az ipari tőkét képviselte. Ha nehéz volt egyértelműen meghatározni a német nemzetiek politikai irányvonalát, a Néppárt alapelveit még kétségesebb egységes elképzelésként jellemezni. Nagy hatással volt rá Heinrich von Treitschke nemzeti liberális filozófiája, amelynek szószólója a párthoz csatlakozott nacionalista értelmiségi csoport volt. A liberalizmus azonban ideológiájában a demokráciaellenességgel párosult, amely részben a parlamentarizmus elutasításában, a „hatalmi állam" óhajában nyilvánult meg. A párt 1920-as lipcsei kongresszusán a weimari alkotmánnyal szemben foglalt állást a „népi császárság" mellett. Ennek ellenére képviselői

részt vettek az alkotmány kidolgozásában, sőt éppen 1920-tól a kormányban is. E képviselet célja a párt mögött álló csoportosulások érdekeinek védelme mellett az alkotmány reformjának kiharcolása, mégpedig a parlament szerepének csökkentésével, a birodalmi elnök és a kormány súlyának növelésével.

A belpolitikai programhoz képest, különösen 1923-tól, külpolitikai elképzeléseit határozott irányvonal jellemezte. A külpolitika mindig fontos, időszakonként a legfontosabb szerepet játszotta a párt életében. Eredményes, ugyanakkor a párt számára a közvélemény egy részének – és az uralkodó körök jó részének – támogatását biztosító programot a lényegében konzervatív jellegű eredeti elképzeléseket feladó fordulat biztosított. A Stresemann-kormány által kezdeményezett fordulat lényege az volt, hogy a versailles-i szerződés diktátum jellegét és ezzel együtt a szövetséges hatalmakkal való konfrontáció elkerülhetetlenségét hangsúlyozó, a belpolitikai életet is ennek alárendelő korábbi vonalat felváltotta „a megbékélés politikája". A megbékélés egyet jelentett a jóvátételek, a szövetségesekkel folytatott tárgyalások szükségességének elismerésével, célja azonban korántsem a meggyilkolt Walter Rathenau által képviselt beilleszkedési politika folytatása, hanem a német nagyhatalmi törekvések előfeltételeinek megteremtése volt. E politikai irányvonal meghirdetője és egyben megvalósításának fő mozgatója volt Gustav Stresemann. A pártot magát is joggal nevezték a nagy tekintélyt kivívott kancellár, a különféle koalíciós kormányokban haláláig, 1929-ig külügyminiszteri tisztet betöltő pártvezérről „Stresemann-pártnak". A párt befolyását jelezte továbbá, hogy vezérei között olyan személyiségek voltak, mint a német nagytőkét fémjelző Hugo Stinnes, Albert Vögler, és a hadsereg egyik legmarkánsabb képviselője, Hans von Seeckt.

A harmadik párt a Német Centrumpárt volt. Közvetlen elődjének általában az 1871-ben alakult keresztény néppárt jellegű szervezetet tekintették. Ez azonban csak részben fogadható el, elsősorban annyiban, hogy a párt a weimari köz-

társaság idején is a katolikus kisebbség köréből toborozhatta legkövetkezetesebb támogatóit, s annyiban, hogy amíg korábban a porosz vezetésű evangélikus császársággal szemben védte a vallásszabadságot, 1918 után a szociáldemokrácia kultúrpolitikai kísérleteit utasította vissza. Ennél jellemzőbb volt azonban, hogy a polgári csoportosulások közül a párt elsőnek ismerte fel az 1918 utáni társadalmi-politikai átalakulásban rejlő lehetőségeket. A jobboldal és a baloldal éles ellentéte ugyanis alapot és igen nagy mozgásteret kínált egy közvetítő „középpárt" számára. Erre vállalkozott a centrum, s ezért tölthetett be tényleges befolyásánál lényegesen nagyobb szerepet a köztársaság első évtizedében. A „keresztény-nemzeti és szociális alkotmánypárt" meghatározás mögött igen tarka társadalmi bázis és ennek megfelelő, egységes programmá soha össze nem álló irányvonal húzódott. A párt soraiban a hagyományos katolikus délnémet klérus és uralkodó körök, valamint a paraszti bázis mellett mintegy 20% erejéig megjelentek a szakszervezetek munkásai és vezetőik, de több mint 15%-kal az értelmiség, annak elsősorban humán rétegei is. Legjelentősebb választási eredményeit az 1924 végén tartott választásokon ennek megfelelően a köln–aacheni (51,2%), a koblenz–trieri (58,4%), valamint a két bajor (38,8, illetve 43,7%) választókerületben érte el, legkevesebbet a lipcseiben (0,7%) és a chemnitz–zwickauiban (0,6%).

A párt, jellegéből következően, igyekezett minél nagyobb tömegbázisra szert tenni. Választási hadjárata során jelszavai egyaránt szóltak a baloldalnak és a jobboldalnak – átütő eredményt azonban sohasem sikerült elérnie. Alkalmatlan volt erre határozatlan politikai vezetése is, amely egyrészt a weimari rendszer védelmét jórészt konzervatív alapokon kísérelte meg, másrészt szociálpolitikai programjával munkásérdekek kifejezőjeként is fellépett. Külpolitikai programjában az európai együttműködést és különösen a francia–német kapcsolatok ápolását hangsúlyozó pontok mellé a nacionalista ízű „nemzeti tekintélyt" is felsorakoztatta. Az egy Heinrich Brüningen

kívül, aki majd a harmincas években lesz kancellár, a párt nem rendelkezett országosan is elismert, tekintélyes vezetőkkel – Fehrenbach, Marx, Ludwig Kaas meglehetősen jellegtelen politikusok voltak.

A német uralkodó osztályok negyedik pártja, a Német Demokratikus Párt volt az egyetlen, amely nem korábbi pártokból, vagy azok alapjain építkezett, illetve egyszerű névváltozással válaszolt az 1918–1919-es fordulatra, hanem valóban a társadalmi átalakulás hívta életre. A párt egyik kezdeményezője és híve a weimari alkotmánynak, mögötte azok az erők álltak, akik a polgári liberalizmus talaján voltak köztársaságiak. Tömegbázisát elsősorban annak köszönhette – különösen a köztársaság első éveiben, amikor is az ország harmadik legerősebb pártja volt –, hogy a polgárság demokratikus és nemzeti, ugyanakkor haladó rétegei e pártban látták azt az erőt, amely képes szembeszállni az átütő erejű, az egész társadalmi rendszer átalakítását ígérő szocialista mozgalommal. A párt jellege azonban, elsősorban a szociáldemokrata mozgalom fejlődése hatására, módosult: polgári pártok közül éppen a demokraták tartották legkövetkezetesebben szem előtt a szociáldemokráciával való együttműködés ápolását, mégpedig a centrumnál jóval egyértelműbben – 1932 májusáig valamennyi kormánykoalícióban részt vettek, s feladatuknak tekintették, hogy „hidat verjenek" a polgári pártok és a szociáldemokrácia között. A polgári liberalizmust és a modern polgári demokráciát képviselő köztársaság jobbratolódását, konzervatív jellegének erősödését aggodalommal figyelő párt azonban az első évektől eltekintve nem tudott jelentősebb befolyásra szert tenni, sőt gyorsan veszített bázisából: demokratikus haladó erői egyre nagyobb számban csatlakoztak a „szociális demokráciát" hirdető munkáspárthoz, jobboldala pedig a tőkés érdekeket a gyakorlat mindennapjaiban jobban képviselő Német Néppárthoz. A párt egyetlen jelentős politikai személyisége Rathenau volt. Hozzá tartozott a jelentős hatású nagy német filozófus, Max Weber, és rövid ideig Hugo

Preuss, akit a weimari alkotmány „szellemi atyjaként" ismertek – mellettük csupán olyan jelentéktelen politikusokat tudott felvonultatni, mint Hermann Robert Dietrich, Hermann Hoepker-Aschoff, Erich Koch-Wesser, akik hosszabb-rövidebb ideig képviselték pártjukat a különböző birodalmi kormányokban, illetve Poroszország kormányában.

Fehrenbach koalíciós kormánya nem bizonyult sikeresnek. Bár a kormánynak 11 hónapos fennállása első felében hozott gazdasági intézkedéseivel sikerült egy pillanatra feltartóztatnia a rohanó inflációt, és mintegy felére csökkentenie az államadósságok növekedésének ütemét, a stabilizációs törekvések csakhamar csődöt mondtak. Az infláció új lendületet vett, s csakhamar az államadósságok is megduplázódtak az előző évihez képest. Amíg 1921 márciusában a novemberi árfolyamhoz képest mintegy 13%-kal erősödött a márka, ami azt jelentette, hogy 100 márkáért 1,41 dollár helyett 1,59-et fizettek ki, novemberre már csupán 0,66, decemberre pedig 0,29 dollárt kaphatott a beváltó.

Nem vezettek eredményre azok a törekvések sem, amelyek az ország politikai életét kívánták megváltoztatni. A megerősödött baloldal, a mintegy 350 000 tagot számláló tömegpárttá fejlődött Németország Egyesült Kommunista Pártja (Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands) – a független szociáldemokratákat és a kommunistákat egyesítő szervezet – ellen alkalmazott intézkedésekre Közép-Németország munkásai elkeseredett fegyveres harccal válaszoltak. A jobboldal, amelynek előretörését éppen az 1920. júniusi választások jelezték (a korábbi 14,6%-ról másfél év alatt 29%-ra növelték szavazataik arányát), erőteljesen támogatta a kormány politikáját a Felső-Szilézia hovatartozását eldöntő helyi népszavazást megelőzően a területre küldött „szabadcsapatok" szervezésekor, majd a „választók" ezreinek toborzásakor és Szilé-ziába utaztatásakor; szembefordult vele azonban akkor, amikor az antant nyomására Ebert elnök május 24-én elrendelte

a szabadcsapatok feloszlatását és tagjaik visszavonását a birodalom területére.

A viszonylagos jobbranyitás, amelyet a szociáldemokrata párt lojális ellenzékbe vonulására alapoztak, így nem hozta meg a várt eredményt. Kiváltotta a baloldal ellenállását, ugyanakkor a kormány nem tudta megnyerni a tényleges reakció, a Német Nemzeti Néppárt, valamint a Német Néppárt támogatását.

A Fehrenbach-kormányt, amely végül is a szövetségesek 132 milliárd aranymárkában megállapított jóvátételi követelésének elfogadását nem vállalva mondott le, átmenetileg ismét többségi (szociáldemokrata–centrumpárti) koalíció követte. A miniszterelnöki tisztséget azonban a centrum képviselője, Joseph Wirth töltötte be, s pártja öt, viszont a szociáldemokraták csak négy miniszteri tárcát kaptak (két posztot a demokratáknak juttattak). A koalíció eltért az előzőektől, mivel két partnerénél, a centrumnál és a demokratáknál jóval nagyobb parlamenti képviselettel rendelkező szociáldemokrácia olyan kormányban vállalta a felelősséget, amelyben kétségtelenül csak alárendelt szerepet játszhatott, így nem zárta ki a jobbranyitás lehetőségét, s ezzel a koalíció további szélesítését. E téren az első, igaz átmeneti lépésre hamarosan sor került. Éppen a jobboldal által leginkább támadott külügyek irányítására sikerült megnyerni a Német Nemzeti Néppárt egyik vezetőjét, dr. von Rosenberget, aki mégsem tudta felsorakoztatni maga mögött a konzervatív jobboldal egészét, s így hamarosan megvált tisztétől, hogy azt a liberális nagytőkés Walter Rathenaunak adja át.

Rathenau, az egyik leghatalmasabb német tröszt, az AEG-konszern elnöke a német nagytőkének azt a csoportját képviselte, amely az ország gazdasági életének helyreállítását a világkereskedelembe való bekapcsolásával, külföldi hitelek szerzésével és ennek megfelelően a más országok, nem utolsósorban az antant és Szovjet-Oroszország irányában a gazdasági és politikai kapcsolatok rendezésével vélte elérhetőnek. Híres-

sé vált mondása, amely Napóleon „Sorsunk a politika!" jelszavát „Sorsunk a gazdaság!"-ra módosította, kifejezte azt a meggyőződését, hogy Németországnak nem a fegyverek erejével, hanem gazdasági hatalmával kell meghódítania Európát. Rathenau a „teljesítési politika" híve volt, ezáltal vélte elkerülni a további gazdasági konfrontációt, ami mindenképpen előfeltétele volt annak, hogy az országok kölcsönökhöz juthassanak. A nagytőke másik csoportja azonban, elsősorban a nehézipar képviselői – élükön Krupp-pal, Thyssennel, Stinesszel – az újrafelfegyverzés híve volt. E többségében szélsőségesen nacionalista és soviniszta, ebben az időben a Német Néppártot, illetve a Német Nemzeti Néppártot támogató erők nyíltan állást foglaltak a versailles-i békerendszer, a jóvátétel fizetése ellen, támogatták a „szabadcsapatokat" a felső-sziléziai akciót követően is. Gyengeséggel, majd árulással vádolták az antanttal tárgyaló kormányt, s nagymértékben felelősek a Rathenau meggyilkolásával végződő nacionalista hullám felkorbácsolásáért. Igaz, az 1922. június 24-én elkövetett merényletet a Consul Szervezet elnevezésű nacionalista-antiszemita tiszti csoport hajtotta végre, amely ellenezte a Szovjet-Oroszországgal Rapallóban megkötött sokoldalú (politikai, gazdasági és katonai) egyezményt, a háttérben meghúzódott mozgatóerők azonban nem maradhattak rejtve. A tömegméretű felháborodás erélyes fellépést sürgetett a jobboldallal szemben. Az eredmény: rendeletet fogadtak el, amely az alkotmány 48. cikkelye alapján felhatalmazta a birodalmi belügyminisztert, hogy tiltsa be „a köztársasági kormány megdöntésére, vagy a kormány tagjai elleni erőszakos cselekményekre felbujtó" gyűléseket és megmozdulásokat. A gyilkosságot követően a parlamentben Wirth maga is elismerte: „Az ellenség a jobboldalon van!" Az esemény az uralkodó körök, ezen belül a nagytőke megosztottságát is jelezte.

A rendeletet a baloldal nem tartotta elégségesnek. A szociáldemokraták, a kommunisták, a centrista irányzatú Németország Független Szociáldemokrata Pártja (Unabhängige So-

zialdemokratische Partei Deutschlands) és a szakszervezetek együtt lépnek fel: „Berlini megállapodásuk" törvényt követelt a köztársaság hatékony védelmére; felszólították a kormányt valamennyi monarchista szervezet feloszlatására, zászlóik és jelvényeik betiltására, valamint eltávolítására a középületekről.

A munkáspártok egységes fellépése eredménnyel járt. Már az elkövetkező napokban betiltották a Consul Szervezet mellett a monarchista Össznémet Szövetséget (Alldeutsche Verband), és a jobboldal legjelentősebb szervezetét, a Stahlhelmet. A megállapodást aláíró szervezetek a nagyobb nyomaték kedvéért július 4-re félnapos általános figyelmeztető sztrájkot hirdettek. A sztrájknak jelentős szerepe volt abban, hogy a Reichstag július 18-án nagy szótöbbséggel (303:102) fogadta el a „Köztársaság védelméről szóló törvény"-t.

Mindebből úgy tűnhetett, hogy a jobboldal súlyos vereségnek néz elébe. Az elkövetkezendő napokban azonban fordulat következett be, amely egyrészt megbontotta a munkásegységet, másrészt megingatta a kormánykoalíciót.

A július 4-i általános sztrájk idején a szociáldemokrata és a kommunista szervezetek, jóllehet egységesen léptek fel, továbbra is fenntartották általános irányvonalukat: a reformista irányzat a köztársaság védelmére elsősorban parlamenti eszközöket kívánt felvonultatni, amíg a forradalmi szárny a munkások mozgósításában, valamennyi haladó erő összefogásában látta a megoldást. Nem csupán a reakciós szervezetek betiltását, lefegyverzését követelte, hanem a proletár védelmi szervezetek felfegyverzését is. A szociáldemokrata elképzelésekbe nem illett bele a tömegmozgalom továbbfejlesztése, más terveik voltak. Ezért július 7-én előbb felmondták a „Berlini megegyezést", majd másnap megszakították a tárgyalásokat a kommunista párttal. Ezzel felbomlott a munkásegység.

A szociáldemokrata parlamenti frakció a jobboldallal szemben a kormánykoalíció baloldalának megerősítésére törekedett. Sikerült megállapodnia a centrista képviselőkkel, hogy

miniszteri tárcákat is vállaljanak a kormányban. E lépés kétségtelenül erősítette volna a koalícióban a weimari alapokat elismerők túlsúlyát, egyben biztosíthatta a törvénytervezet következetesebb végrehajtását is. Mindez ugyanis még a törvény elfogadását megelőző napokban történt.

A Centrumpárt álláspontja más volt. Nem a baloldal erősítését tartotta szükségesnek, hanem éppen a jobboldal megnyerésén fáradozott. Tárgyalásokat folytatott a Német Néppárttal, hogy a Fehrenbach-kabinethez hasonlóan ismét lépjen be a kormányba, egyúttal – most első ízben – vállalja a koalíciót a szociáldemokratákkal. A Néppárt nem zárkózott el a javaslat elől. A két szociáldemokrata pártnak azonban ellenvéleménye volt. Azzal érvelve, hogy a köztársaság védelmére tett intézkedéseket csak egy „határozottan köztársasági kormány" képes végrehajtani, tiltakozott a Néppárt bevonása ellen, amelyben a republikánus erők korántsem rendelkeztek többséggel, annál jelentősebb volt a köztársaságellenes nacionalista körök befolyása. A centrum azonban nem engedett. A független szociáldemokrata párt kormányba lépésének előfeltételeként szabta meg a Néppárt bevonását. Ezt viszont a szociáldemokraták vetették el. Így a kormánykoalíció jellegében végül is nem következett be változás, bár ennek szükségességét, ha ellenkező előjellel is, a partnerek is érezték. A nézeteltérés ugyanakkor egyértelműbbé tette a kormányon belül feszülő ellentéteket, gyengítette a koalíciót.

Ezekre az ellentétekre vetett fényt maga az elfogadott törvény, amely szellemével korántsem fejezte ki azt a hangulatot, amelynek szülötte volt. Általános megfogalmazásaival nem csupán a jobboldal elleni fellépést tette lehetővé, hanem minden olyan kísérlet megakadályozását is, amelyre rásüthető volt a köztársaság veszélyeztetésének bélyege. Ez volt az, amiért a jobboldal mellett a kommunisták is a törvény ellen szavaztak, s a szociáldemokrata pártok is külön nyilatkozatban voltak kénytelenek állást foglalni. A nyilatkozatban, válaszolva a párt baloldaláról felhangzó bírálatra, kijelentették, hogy a

törvény elfogadásával csak a „szocializmus megvalósításához a legmegfelelőbb harci körülményeket biztosító köztársaságot támogatnak". Az elkövetkezendő események azonban korántsem a törvény mellett érvelők várakozásait igazolták: 1931-ig 827 esetben alkalmazták rendelkezéseit – 5 alkalommal a jobboldal, 822 alkalommal a baloldal ellen.

A koalíció helyzetén nem sokat változtatott, hogy 1922 szeptemberében a szociáldemokrata irányzat két pártja Németország Egyesült Szociáldemokrata Pártja néven összeolvadt, s így lényegében, ha egyoldalúan is, de megoldódott a kormányba lépés körül kibontakozott vita. A Centrumpárt ugyanis továbbra sem tartotta elegendőnek a koalíciót a stabilizációs program végrehajtásához, amelynek központi feladata ekkor már a rohamosan értéktelenedő márka inflálódásának megakadályozása volt; novemberben ismét felvetette a kormány átalakítását, javasolva a Néppárt bevonását. A szociáldemokrácia most is vétót emelt, s nem is alaptalanul. Néhány nappal korábban maga Hugo Stinnes, a német nagyipar egyik legtekintélyesebb képviselője foglalt állást a márka stabilizációja ellen, ami ebben az időszakban egyet jelentett volna azzal, hogy a felvett állami kölcsönöket többé nem lehet inflációs márkában visszafizetni, s ezzel a tőkére háruló adóterhek jelentősen növekedtek volna. A jóvátételek fizetését burkoltan ellenző csoport nevében Stinnes azt a javaslatot terjesztette a Birodalmi Gazdasági Tanács gazdasági és pénzügyi bizottsága elé, hogy a jóvátételeket egy általánosan bevezetett, nem bérezett, napi kétórás munkaidő-meghosszabbítás többletprofitjából fedezzék. A munkások alapvető érdekeit sértő, az amúgy is igen súlyos munkafeltételeket tovább rontó intézkedést a munkáspártok nem támogathatták. Még fontosabb, hogy a jobboldal, elsősorban éppen a koalícióhoz csatlakozni készülő Néppárt tervei szöges ellentétben álltak a szociáldemokrácia törekvéseivel, amely a márka stabilizációjával a jóvátételi terhek „demokratikus" megosztását tartotta szükségesnek, megoldhatónak.

A Centrumpárt most másképpen válaszolt, mint korábban: a Wirth-kormány lemondott, hogy a kormányalakítás gondját Ebert elnök kezébe adja. S ekkor újabb fordulat következett. A szociáldemokrata Ebert a kormány megalakításával a pártja által koalíciós partnerként nemkívánatosnak minősített Német Néppárt egyik tekintélyes hívét, a legnagyobb német hajózási társaság, a HAPAG (Hamburg–Amerikanische Paketfahrt AG) „párton kívüli" vezérigazgatóját, Wilhelm Cunót bízta meg.

Az 1922. november 22-én hivatalba lépő Cuno-kormány a weimari köztársaság első kimondottan jobboldali kabinetje volt, a centrum, a Bajor Néppárt és a Német Demokratikus Párt mellett helyet kapott benne a Német Néppárt és a Német Nemzeti Néppárt is, igaz ismét csupán a meglehetősen jelentéktelen Rosenberg személyében. Első volt továbbá abban a tekintetben is, hogy – ellentétben a Fehrenbach-kormánnyal – valamennyi nagyobb polgári pártot bevonta a kormányzásba, és többséggel rendelkezett a parlamentben is (a mandátumok több mint 57%-át birtokolta). Ellenzékét csupán a súlyából veszített szociáldemokrata és kommunista párt alkotta.

A kormány már első intézkedéseivel igazolta a szociáldemokraták aggodalmait. Decemberben ötéves fizetési haladékot kért a jóvátételi tárgyalásokon, s nem titkolt szándéka volt, hogy a szállításokat és a kifizetést felfüggessze, amennyiben a szövetségesek nem hajlanak e megoldásra. A márka stabilizációja is lekerült a napirendről, pedig az infláció éppen az év végétől eddig soha nem látott méreteket öltött.

A belpolitikai helyzet egyre feszültebbé vált. Országszerte sztrájkok, tüntetések robbantak ki a drágaság ellen, Közép-Németországban és a Ruhr-vidéken az elkeseredett emberek megrohanták és kirabolták az élelmiszerraktárakat és -üzleteket. A munkáspártok, elsősorban a kommunista párt, az ellenzék szervezett fellépését sürgették, politikájukkal ismét jelentősen növelve tömegbefolyásukat.

A szociáldemokrácia is a korábbiaknál élesebb hangot ütött

meg. Rudolf Breitscheid, a párt egyik legtekintélyesebb vezére beszédében „a kapitalizmus győzelmeként" értékelte a kormány hatalomra jutását. A pártban nőtt a változást sürgetők befolyása. Ennek egyik jeleként a veterán Karl Kautskyt új program kidolgozására kérték fel. A Berlinben ülésező üzemi tanácsok birodalmi konferenciáján a kommunisták kerültek túlsúlyra, s az elfogadott „proletár harci program" egységfronton alapuló, forradalmi tömegmozgalomra támaszkodó munkáskormány alakítását követelte.

A szélsőjobboldal is megerősödött. Bajorországban mind nagyobb erőket tömörített a korábban jelentéktelen Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). A Münchenben november–december folyamán tartott 15 náci tömeggyűlésen első ízben nevezik „Vezérünknek" („Unser Führer") a fő szónok Adolf Hitlert. Korántsem irodalmi igénnyel megfogalmazott előadásának témája: „A zsidó-nemzetközi marxizmus és szabadkőművesség Németország sírásója, az antant pedig haszonélvezője."

Az egyre feszültebbé váló helyzetben, a kormány jóvátételi politikájára válaszul január 11-én francia–belga csapatok szállták meg a Ruhr-vidéket. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a külső intervenció – mint a történelemben már oly sokszor – most is megteremti a nemzeti egységet. A jelentősebb polgári politikai pártok, valamint a szociáldemokrata párt és a reformista szakszervezetek egyöntetű támogatásukról biztosították a kormány által meghirdetett passzív ellenállást. Megalakult a „Nemzeti Egységfront", s a munkavállalók és a munkaadók szervezetei közös felhívást bocsátottak ki az ellenállás anyagi fedezetét biztosító „Ruhr-alap" létrehozásáról. Az egyoldalú kormányintézkedések azonban hamarosan világossá tették, hogy a „Ruhr-háború" költségeit a tőke nem vállalja, annak minden terhét a dolgozókra kívánják hárítani. A nacionalista uszítás alábbhagyott, s hamarosan ismét a kormány ellen fordultak, most már a kommunista párt kétfrontos („Üsd Poincarét a

Ruhrnál és Cunót a Spreenél!") politikája mellé felsorakozva a kemény osztályharcot sürgető baloldali, részben szociáldemokrata tömegek is. Ismét napirendre került az egységfront, s ha el is maradt a korábbi kísérletektől abban, hogy a tárgyalások nem a legfelső szinten kezdődtek meg, eredményét tekintve minden korábbit felülmúlt.

Február–március fordulóján létrejöttek az első munkásszázadok. Céljuk már nem csupán a „tőke támadása" elleni küzdelem, hanem a „militarista, fasiszta puccskísérletek" visszaverése. Március 4-én a szociáldemokrata párt legjelentősebb területi szervezete, a szászországi, a központi pártvezetés ajánlásával szemben 90:35 arányban elutasította a demokrata párttal közösen alakítandó kormány tervét, és a kommunistákkal való egységfront mellett foglalt állást. Március 15-én a tartományban olyan szociáldemokrata kormány alakult, amely a kommunistákra és a szociáldemokratákra egyaránt támaszkodott. A nyár végén az események alakulásából hasonló következtetéseket vontak le a szociáldemokraták Türingiában is. Az együttműködés eredményes volt, a pártkoalíciós tárgyalásokat mindkét országrészben kommunista–szociáldemokrata munkáskormányok alakulása követte.

Noha 1923 tavaszától az ország életére ismét a balratolódás volt jellemző, mind erőteljesebb anyagi és erkölcsi támogatásra találtak a kormánypolitika ellen forduló szélsőjobboldali mozgalmak is, nem utolsósorban a nemzetiszocialisták. E támogatásnak köszönhetően a náci párt szócsöve, a *Völkischer Beobachter* február 8-tól napilapként hagyhatta el a nyomdát. Az NSDAP 1921 augusztusában hozhatta létre „Véd- és Propaganda Részlegé"-t. A szervezet – felfedve alapítóinak valódi szándékát – egy hónap múlva, szeptember 17-én felvette a Rohamosztag (Sturmabteilung, hamarosan hírhedtté vált rövidítéssel: az SA) nevet.

A tüntető munkásokra, gyűlésekre és pártházakra támadó, a marxizmus megsemmisítését zászlajára író SA egyelőre nem jelent tényleges veszélyt. A náci propaganda február 8-tól már

a párt első „mártírját" gyászolhatta: „a marxistákkal való összecsapásban szerzett súlyos sérüléseibe belehalt" dr. Karl Winter előtt hajthatta meg a horogkeresztes lobogót. Nem sokkal kevésbé volt kalandor vállalkozás a Führer első puccsterve sem, amely az oberwiesenfeldi május 1-i munkásfelvonulás elleni mozgósításból kívánta kibontakoztatni „a végső leszámolást a marxizmussal".

Az első vereségek azonban nem törték meg a mozgalmat. Szeptember 1-én Nürnbergben kétnapos seregszemlére került sor. A szélsőjobb megalakítja a Német Harci Szövetséget (Deutscher Kampfbund), amelynek tagjai lesznek az NSDAP Hitler, az SA Göring, a meglehetősen jelentéktelen nacionalista Birodalmi Lobogó (Reichsflagge) Adolf Heiss, és az Oberland Szövetség dr. Friedrich Weber vezetésével. A „politikai irányítást" maga Hitler kaparintotta meg, hogy októberben, Mussolini egy évvel korábban (1922. október 28-án) alkalmazott módszerét másolva kiadja a „Menetelés Berlinbe!" jelszót, majd november 8–9-én a müncheni Bürgerbräukellerben meghirdesse a „nemzeti forradalmat", s önhatalmúlag kinevezze magát a birodalmi „német nemzeti kormány" miniszterelnökének. A puccskísérlet órák alatt összeomlott.

Az „üzletemberek" és „szakemberek" kormányaként fellépő Cuno-kabinetnek, amely ténylegesen a német nagytőke és a konzervatív jobboldal érdekeinek megfelelően kívánta megkezdeni a stabilizációt, a belpolitikai csőd és a külföldi intervenció mellett hamarosan szembe kellett néznie a teljes gazdasági összeomlással is. Helyzete mind tarthatatlanabbá vált, ami nem utolsósorban azt jelezte, hogy a kor Németországának politikai életében korántsem azok az erők határozzák meg – legalábbis döntő módon – az események alakulását, amelyeket a kormány képviselt. Bebizonyosodott, hogy a nagytőke és a junkerek laza szövetsége nem képes rákényszeríteni akaratát az ország egészére, s terveiket nem támogatják a külföldi „partnerek" sem. Ismét a koalíció kiszélesítésében, többségi kabinet alakításában látták a kiutat. Miközben az

utcákon egyre hevesebb összecsapások folytak a szélsőjobb és a baloldal között, egymást követték a sztrájkok, és a márka inflálódása is új lendületet vett (februárban 1 dollárért 27 900, júliusban 160 400 márkát adtak), a politikai élet kulisszái mögött ismét a koalíció kiszélesítésének, egy többségi kabinet megalakításának lehetőségét mérlegelték.

A STRESEMANN-KÍSÉRLET ÉS A KONZERVATÍV IRÁNYZAT MEGERŐSÖDÉSE

1923 augusztusában Ebert elnök Gustav Stresemannt, a Német Néppárt vezéregyéniségét bízta meg az új kormány megalakításával. A szociáldemokrata Reichstag-frakció, amely eddig ellenezte a Néppártnak a kormányba történő bevonását, az augusztus 13-án hivatalba lépő kabinetben a legnagyobb felelősséggel járó tárcákat vállalta el: Robert Schmidt miniszterelnök-helyettes és egyben újjáépítési miniszter, Wilhelm Sollmann belügyminiszter, Gustav Radbruch igazságügy-miniszter és a veterán közgazdász-ideológus, a szociáldemokrácia pénzügyi stabilizációs tervének kidolgozója, Rudolf Hilferding pénzügyminiszter lett. Mindez a pártvezetés határozata alapján történt, amely célul tűzte ki „a német köztársaság nemzeti egységének és szuverenitásának megóvását".

A köztársaság történetének eddigi legszélesebb koalíciója élén az eddigi legjobboldalibb miniszterelnök állt, aki két döntő tárcát, a külügyit és a gazdaságit a saját pártja számára tartotta fenn. Megkezdődött a stabilizáció első kísérlete, amely azonban csakhamar csődöt mondott. A megszállt területeken elrendelt passzív ellenállást ugyan egy elnöki rendelettel szeptemberben megszüntették, ennek eredménye azonban nem a szövetségesekkel való tárgyalások, hanem a teljes gazdasági összeomlás lett. Október elsején a dollár árfolyama 25 milliárd 200 millió márka; a szervezett munkások 9,9%-a munkanélküli, 39,7%-a pedig rövidített munkaidőben és azzal arányos

munkabérekért dolgozik. Pedig a Hilferding által kidolgozott tervezet alkalmas lett volna legalábbis a stabilizáció pénzügyi oldalának végrehajtására – mégpedig a dolgozók szociális helyzetének javítása mellett. A kormány azonban, bár szeptemberben még egyhangúlag hagyta jóvá a tervezetet, a Néppárt nyomására, a finánctőke érdekeit szem előtt tartva, húzódozik a terv megvalósításától. A gazdasági és politikai válság egyre nagyobb méreteket ölt, éhségtüntetések, sztrájkok és egyre gyakrabban fegyveres összecsapások robbannak ki. Ebben a helyzetben rendeli el Ebert elnök szeptember 26-án a szükségállapotot, amelynek értelmében a birodalmi honvédelmi miniszternek, illetve „védelmi körzetenkénti" megbízottainak kezébe került a végrehajtó hatalom. Ezzel az alkotmány 48. cikkelye alapján lényegében felfüggesztik az alkotmányos jogokat.

A szükségállapot kihirdetését követően a kormány jobboldala teljhatalmat s ennek megfelelő elnöki rendeleteket követelt. Az eredmény a koalíció részleges megbomlása lett, amelyet jelzett Hilferding és az őt támogató, pártjával szembefordult néppárti gazdasági miniszter, Hans von Raumer kiválása a kormányból – mindkettő a Néppárt követelésére.

A szociáldemokrata pártban a jobboldal befolyásának növekedése mindinkább kiváltotta a kormánypolitika helyességét már korábban is kétségbe vonó ellenzék fellépését, amely egyre határozottabban sürgeti az együttműködést a kommunistákkal. A pártvezetés azonban, nem utolsósorban a kormányból kiszorított Hilferding javaslatára, „az általános összeomlás és egy jobboldali diktatúra elkerülésére" hivatkozva a koalíció további fenntartása mellett dönt. A döntést a szélsőjobb, a Reichswehrben szervezkedő puccsisták és a nemzetiszocialisták tervei mellett részben az a megfontolás indokolja, hogy a nagytőke egyre határozottabban követeli a stabilizációt Thyssen programja alapján, amely a munkaidő meghosszabbítását és a szociális kiadások radikális csökkentését követelte. E program újabb, most már részleteket is tartalmazó doku-

mentumát a legjelentősebb tőkés csoportosulások képviselőinek (Borsig, Bosch, Duisberg, Thyssen, Siemens, Stinnes) aláírásával memorandum formájában vehette át október 8-án a kormány, amely főleg a stabilizáció megvalósítására, október 13-án kivételes felhatalmazási törvény (Ermächtigungsgesetz) megszavazását kérte a parlamenttől. A szociáldemokrácia részvétele a kormányban egyben a kivételes felhatalmazás támogatását is jelentette. Csupán azt sikerült elérni, hogy a törvényt ne terjesszék ki a munkaidőre, a társadalombiztosítás korlátozására és a szociális támogatásra. Az ár, amit ezért az átmeneti engedményért fizetni kellett, meglehetősen borsos volt. A szociáldemokrata miniszterek kiválását követően még inkább jobbra nyitó koalíció (miniszteri tárcát, mégpedig a közellátás ügyét kapta meg a Német Nemzeti Néppártot képviselő von Kanitz) gyakorlatilag zöld utat kapott a stabilizáció végrehajtásához, mégpedig a parlamentben abszolút többséggel rendelkező kormány élén, a szociáldemokrata birodalmi elnök által elrendelt kivételes állapot és a különleges hatalmat biztosító meghatalmazási törvény birtokában. (A parlament 459 mandátumából a kormányban képviselt pártok 446 mandátummal rendelkeztek, ebből a polgári pártok 260-nal.) A hatalom ilyen nagy mérvű összpontosulására eddig még nem volt példa a köztársaság történetében, ugyanakkor a weimari rendszert sem fenyegették ilyen hatalmas erők. A pillanat történelmi volt, tanulságai messzire vezettek.

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG „ARANYKORA"

A stabilizáció folyamata három, viszonylag jól elkülönülő szakaszban valósult meg, s az egyes szakaszokban tovább módosult a koalíciót alkotó pártok, és ami lényegesebb, a mögöttük álló erők egymáshoz való viszonya.

Az első szakasz a belpolitikai élet stabilizációja volt. Az eseménysorozat meglehetősen ismert: a fő csapás balra súj-

tott. 1923. október 23-tól 25-ig súlyos harcokban leverik az Ernst Thälmann vezette felkelést Hamburgban. Néhány nap múlva, október 29-én a szociáldemokrata birodalmi elnök felhatalmazására a miniszterelnök, alkalmazva az alkotmány 48. cikkelyét, elmozdítja helyéről a szászországi szociáldemokrata–kommunista munkáskormányt, s helyébe birodalmi megbízott – a Német Néppárt képviselője, Rudolf Heinze – vezetésével nevez ki kormányt. Heinze első intézkedésként utasítást ad a Reichswehrnek az államhivatalok megszállására. A szociáldemokrata parlamenti frakció, amely vállalta a döntést, az akció végrehajtása után – bírálva a kormány felszámolásának módját, valamint azt, hogy a jobboldal ellen nem került sor hasonlóan határozott intézkedésre –, november 2-án visszahívta miniszтereit a kormányból. Három nappal később, november 5-én a birodalmi elnök és a kormány közös felhívással fordult a német néphez, amelyben „óvott a polgárháborútól és felszólított a rend és a szabadság helyreállítására". Ugyanezen a napon a Reichswehr egységei benyomultak Közép- és Kelet-Türingiába, hogy a szászországihoz hasonló módon kényszerítsék ki a szociáldemokrata–kommunista koalíció lemondását. Az ez év nyarától újólag akcióba lendült munkásmozgalmat súlyosan érintették a csapások: a szociáldemokrata párt veszített tömegbefolyásából, a kommunisták tevékenységét előbb jelentősen korlátozták, majd be is tiltották.

Igaz, a szélsőjobb sem maradt érintetlenül. A „sörpuccsot" követő harmadik napon, november 11-én letartóztatták Adolf Hitlert. Nem kerülte el a fogházat alvezéreinek többsége sem, bár jó részük nem először ismerkedett a németországi fegyintézményekkel; korábban ugyan nem kedvezményezett „politikaiként", hanem köztörvényes bűncselekmények elkövetőiként várták a bírósági tárgyalást. November 23-án betiltották az NSDAP-t, hasonló módon a csekély befolyású, de annál hangosabb köztársaságellenes propagandát folytató Német Népi Szabadságpártot (Deutschvölkische Freiheitspartei). A szervezetek feloszlatásáról, székházaik, nyomdáik bezárásáról,

akárcsak a kommunista párt esetében, a november 9-én teljhatalommal és a Reichswehr legfelsőbb parancsnokságával felruházott vezérkari főnök, Hans von Seeckt tábornok intézkedett. Figyelmeztető jel volt, hogy a „sörpuccsban" Hitler oldalán menetelő Erich Ludendorff tábornok, aki a puccs óráiban kikiáltott kormányban „az újonnan megalakítandó nemzeti hadsereg birodalmi kormányzói és vezéri" tisztét kapta, becsületszó ellenében szabadlábon maradhatott a hadsereg vezetésében működő volt harcostársai jóindulatából.

A második szakaszra nagy belpolitikai összecsapásokat követően került sor. Ennek lényege az infláció megfékezése volt. Novemberre ugyanis a márka dollárárfolyama a már csillagászati 4 billió 200 milliárdra süllyedt, a pénz gyakorlatilag minden értékét elvesztette. A stabilizáció november 15-én kezdődött, az úgynevezett Rentenmark (járadékmárka) kibocsátásával és a bankóprések leállításával. Az elképzelés lényegében a beruházási kedv fellendítésére alapozott: lehetővé tette a munkaidő növelését, a szociális kiadások csökkentését. A reform pénzügyileg decemberben éreztette jótékony hatását: a továbbra is használatban maradt papírmárka árfolyamának zuhanása megállt.

A Stresemann-kabinet mindezt nem sokkal élte túl. A baloldalra mért súlyos csapásokra válaszul a szociáldemokrata párt, engedve a tömegnyomásnak, november 23-án bizalmatlansági indítványt terjesztett be a parlamentben, amelyet 230:155 szavazattal – a centrum, a Néppárt és a Demokratikus Párt ellenében – fogadtak el a képviselők. Ebben a pillanatban úgy tűnt, hogy a jobbratolódás megáll, hiszen parlamenti úton nem volt továbbfejleszthető. A szociáldemokrácia bebizonyította, hogy az országot ellenében nem lehet irányítani. Fontos pillanatban történt mindez, mivel a stabilizáció fájdalmas lépései már megtörténtek, viszont az eredmények még csak részlegesek voltak. A következő kormány nagy biztonsággal számíthatott arra, hogy a szinte kilátástalan helyzetből való kilábalás első eredményeit a közvélemény és

– ami nem kevésbé fontos – a választók milliói bizalmukkal fogják jutalmazni. S hátravolt még a harmadik, látványos és szintén sikerrel kecsegtető külgazdasági (s egyben természetesen külpolitikai) szakasz, az ország kapcsolatainak helyreállítása.

Nehéz megítélni az egyértelmű okot, de tény, hogy az új kormányt éppen azok a pártok alakították meg, amelyek korábban a Stresemann-kabinet lemondása ellen foglaltak állást. Ennek nyilvánvaló következménye volt: fordulatra, vagy akár csak iránymódosításra nem számíthatott az ellenzék, amelynek soraiból most már hiányzott a kormányt megbuktató szociáldemokrata frakció. Az 1923. december 1-én hivatalba lépett centrumpárti politikus, Wilhelm Marx vezette kormány, amelyben a nagy fontosságúvá vált külügyi tárcát továbbra is Stresemann mondhatta magáénak, a korábbi kormánykoalíció (Német Néppárt, Centrumpárt, Demokratikus Párt, Német Nemzeti Néppárt) szinte pontos képmásaként alakulhatott meg. Mindezt az tette lehetővé, hogy a szociáldemokrácia előbb csendesen, a kulisszák mögött, majd a parlamentben is – támogatva a kivételes állapot 1924. február 15-ig történő meghosszabbítását – biztosította a parlamentben kisebbségben lévő kormány működését. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a weimari alapokat elismerő pártok közül a legjelentősebb nem vett részt tevőlegesen a stabilizáció folyamatának formálásában; elismerte annak szükségességét, de megvalósításának módjával lényegében nem értett egyet. A szigorú belpolitikai intézkedések nyomán, azok irányával és mértékével vitázva kivonult a kormányból, majd meg is buktatta. A valamennyi dolgozó réteget sújtó, a gazdasági stabilizáció alapjait képező újabb intézkedésekkel: a munkaidő-növeléssel, a háborút követően kivívott egyik legjelentősebb eredmény, a 8 órás munkanap megsemmisítésével, a munkaintenzitás növelésével szemben már nem választhatott más megoldást, mint hogy ellenzékbe vonult. Ez bizonyította a párt gyengeségét, egyben a centrum és a jobboldal viszonyának módosulását, s

amit a változás tükrözött: az uralkodó osztályok egyes rétegei egymáshoz fűződő viszonyának megváltozását. Ez a folyamat egy év alatt, 1923. december 1-től, a Marx-kormány hivatalba lépésétől 1925. január 15-ig, a centrum vezette koalíció bukásáig, és a párton kívüli Luther-kabinet megalakulásáig zajlott le. Fő jellemzője a politikai közélet jobbratolódása volt, ezt azonban elsősorban nem a széles néprétegek jobbrafordulása okozta, hanem – részben a baloldal megerősödésével szemben – pártpolitikai manőverekkel idézték elő, s eredménye a köztársaság már 1922–1923-ban formálódó, de azokban az években még átmenetinek tűnő konzervatív kormányzatának végleges kiépülése lett.

A négy polgári párt mindegyike részt vett a stabilizációs folyamat meghatározásában, tényleges megvalósításában azonban a nagyobb eredményeket a jobboldaliak mondhatták magukénak. A Demokratikus Párt és a centrum az 1924 májusában megtartott választásokon 1920-hoz képest 4,1%-ot, az őket támogató szociáldemokrata párt 19,05%-ot veszített szavazataiból, amíg a jobboldal, a Német Nemzeti Néppárt és a Német Néppárt lényegében megtartotta szavazóit (a nemzetiek szavazatai 4,4%-kal növekedtek, a Néppárté 4,7%-kal csökkentek). A megoldatlan helyzetet és a kiábrándultságot, valamint a jobbratolódást egyaránt jelezte, hogy a Reichstag-választásokon első ízben induló nemzetiszocialisták és a velük szövetségre lépett szélsőségesen nacionalista Német Népi Szabadságpárt majd kétmillió szavazócédulát mondhattak magukénak, s 32 képviselőt küldhettek a parlamentbe. (A kommunista párt 10,52%-os szavazatnyereségét elsősorban annak köszönhette, hogy a független szociáldemokrata párt baloldala a párthoz csatlakozott.)

A választások után a megerősödött jobboldal igyekezett kihasználni az eredményeket. A Német Nemzeti Néppárt kancellárnak a konzervatív és militarista nézeteiről ismert Albert von Tirpitz tengernagyot javasolta Ebertnek. A birodalmi elnök azonban a korábbi Marx-kabinetbe helyezte bizalmát; ez a

megoldás csak átmeneti lehetett. A kormány bázisa leszűkült, s ha sikerült is a szociáldemokrácia időleges támogatását megnyerni a jobboldal által is javasolt, a gazdasági stabilizáció utolsó szakaszát jelentő, hatalmas kölcsönökkel járó Dawes-terv elfogadásához, miután egyértelművé vált, hogy a nemzetiek nem vesznek részt a kormányban, Marx benyújtotta lemondását; az elnök új választásokat írt ki.

Az 1924. december 7-i választások eredményei a konzervatív köztársaság stabilizálódását tükrözték. A polgári pártok szavazataiban nem következett be lényeges változás: valamennyi néhány százalékkal növelte korábbi eredményeit. A jobboldal főleg a szélsőséges nacionalista és nemzetiszocialista választóktól hódított el szavazatokat, a centrum és a demokraták a kisebb pártok rovására gyarapodtak. A szociáldemokrata párt, miután ellenzékbe vonult, visszahódította elfordult szavazóinak egy részét, s 6%-kal jobb eredményt ért el. A kommunista párt, egyrészt az ellene irányuló fokozott kampány, másrészt a pártvezetés szektás irányvonala következtében 3,6%-ot veszített.

A választások az országban kialakult, s a húszas évek második felében nagyobb változásokat nem szenvedett erőviszonyokat tükrözték. Az 1925. január 15-én kinevezett kormányt a párton kívüli, de korábban a Német Néppárt képviselőjeként és több kabinet ellátás-, illetve pénzügyminiszteréként már hivatalt vállalt Dr. Hans Luther vezette. A kormány összetétele erőteljes jobbratolódást mutatott. A Centrumpárt nem a megerősödött szociáldemokraták bevonásával kívánta stabilizálni a kormányt, hanem a Német Nemzeti Néppárt követeléseinek teljesítésével, az egész polgári blokk egységének megvalósításával. Az új kormányban a legfontosabb tárcák a nemzetiek kezébe jutottak: pártjuk adta a belügyi, a pénzügyi, a gazdasági és az ellátásügyi kormányzat vezetőjét. A szintén négy tárcát betöltő centrumpártiaknak meg kellett elégedniük a jogi, a munkaügyi, a postaügyi és a „megszállt területek" lényegében formális minisztériumával. A külügyi

tárcát ismét Stresemann kapta, a demokrata párti Otto Gessler lett a hadügyminiszter, a közlekedésügyi a párton kívüli (más források szerint néppárti) dr. Krohne. A kormányban képviselt pártok a parlamentben a mandátumok 55,6%-ával rendelkeztek, tehát ismét többségi kabinet alakult.

A kormány jobbratolódását nem csupán a német nemzetiek súlyának növekedése jelezte, hanem a polgári koalíció baloldalának meggyengült képviselete is. A demokraták az előző, a Marx-kabinetben a választásokon elért csekélyebb eredményük ellenére is három tárcát kaptak, most jobb szavazataranyuk és több képviselőjük ellenére meg kellett elégedniük eggyel. Szembetűnő volt a demokratákkal ekkor blokktárgyalásokat folytató Német Néppárt befolyásának csökkenése is. A korábbi három tárcából csak egyet tarthattak meg.

Az új kormányban mind a weimari alapokat elismerő pártok (a demokraták és a centrum), mind pedig az azokkal szembefordulók (a Néppárt és a Nemzeti Néppárt) közül parlamenti képviseletéénél nagyobb arányban a jobboldalibb párt került előtérbe. Ez nyilvánvalóan nem a tényleges erőviszonyokat tükrözte, hanem pártpolitikai megfontolásokat, s ami ezek mögött meghúzódott, az uralkodó körök elképzeléseinek módosulását. Ez a változás mutatkozott meg az Ebert elnök halálát követő elnökválasztáson is. A fő kérdés az volt, hogy a köztársaság élén továbbra is a „weimari" pártokat képviselő birodalmi elnök áll-e, vagy jobboldali. A választások első fordulója mindenesetre jelezte, hogy a kormánykoalíció polgári baloldalának esélyei még a szociáldemokraták hagyományos támogatásával sem nagyok. Esélyük Hindenburg részvételével – s ezt a pártok vezetői is tudták – tovább csökkenhetett.

Hindenburg először ingadozott. Rövid gondolkodási időt kért, s csak akkor adott igenlő választ, miután kikérte a hollandiai Doornban élő excsászár, II. Vilmos véleményét is. Ezt követően már nem okozott csalódást megbízóinak: az első fordulóban mintegy három és fél millióval (8,5%) több sza-

vazó jelent meg az urnáknál, nagy többségük őt támogatta. A centrum és a szociáldemokrácia vezette csoport csak 1,9%-kal növelte részesedését, és a kommunistákra, bár a rájuk szavazók száma is nőtt, viszonylagosan a korábbinál 0,6%-kal kevesebb szavazat jutott.

Így a monarchista érzelmű és neveltetésű Hindenburg lett a forradalomból született weimari köztársaság második és egyben utolsó birodalmi elnöke. Megválasztásával a még jelentős parlamenti többséggel rendelkező, weimari alapokon álló koalíciós pártokkal szemben a mandátumok nem egészen 40%-át elnyert erők képviselője jutott hatalomra. Ez a hatalom azonban éppen a Weimarban, 1919. július 29-én elfogadott alkotmány 48. cikkelye értelmében nem volt lebecsülendő. E cikkely kimondta ugyanis, hogy a birodalmi elnöknek, amennyiben a „Német Birodalom közbiztonságát és rendjét komolyan megbontják, illetve veszélyeztetik, a közbiztonság és a rend helyreállítása érdekében alkalmaznia kell a szükséges intézkedéseket, s ha a helyzet megköveteli, a fegyveres erők bevetését is". A kivételes elnöki hatalom, amit eredetileg a fegyveresen is szervezkedő ellenforradalommal és a restaurációt előkészítő erőkkel szemben, éppen a Német Nemzeti Néppárt és a Német Néppárt szavazatai ellenében fogadtak el, most a támogatásukkal megválasztott elnök kezébe került. E cikkely értelmében lehetőség nyílott arra, hogy amennyiben az elnök és a parlament közötti nézeteltérés miatt az elnök a parlament feloszlatása mellett dönt, felfüggesztheti az alkotmányban foglalt alapvető demokratikus jogokat, és megbízhatja a kancellárt, hogy törvényerejű rendeletekkel kormányozzon. A fő veszély ez utóbbiban rejlett, mert az alkotmányba belefoglalták ugyan, hogy a miniszterelnöknek „bírnia kell a parlament többségének bizalmát", azaz elvileg kancellári tisztséggel csak a Reichstag többségének támogatását megnyerni képes jelölt bízható meg, „különleges esetben" azonban az elnök bizalma is elegendő volt ahhoz, hogy a kancellár akár a parlamenttel szemben is érvényesíthesse akaratát.

Az alkotmány 48. cikkelyének alkalmazására már korábban is több ízben sor került. Akkor azonban biztosítékot jelentett, hogy a birodalmi elnök a szociáldemokrata párt tagja volt, tehát egy olyan párté, amely egyik kezdeményezője volt az alkotmánynak, és a parlamentben is a legtöbb mandátummal rendelkezett. Hindenburg megválasztásával gyökeresen megváltozott a helyzet. Az új birodalmi elnök nem tartozott egyik párthoz sem. Nem rokonszenvezett viszont a „weimari" koalíció három fő áramlatával, a katolikus jellegű centrummal, a liberális polgári Német Demokratikus Párttal, s különösképpen nem a szociáldemokratákkal. Személye így nyilvánvalóan nem jelentett garanciát az alkotmány védelmére. Ígéret volt azonban valamire, amire az ország zilált politikai és gazdasági életében mind nagyobb szükség volt: a „rend helyreállításának", a „nemzet tekintélyének" jelszavával Hindenburg a társadalom nagy részét megnyerhette magának.

Hindenburg választási győzelméhez kétségtelenül hozzájárult a vezértábornagy „pártok felettiségének" hangoztatása is, amely legalábbis kettős tartalommal telítődött. Az első, bár formális, mégsem hatástalan, hogy Hindenburg egyetlen párt mellett sem állt ki, s így nem is érintették a pártok kudarcait, vagy vélt hibáit elmarasztaló ítéletek. S Németországban ebben az időben egyetlen párt sem volt, amelyet a múltban vagy a jelenben követett politikája miatt – joggal – ne támadhattak volna. A másik, már szemfényvesztésszámba menő, de igen hatásos mozzanat az volt, hogy a pártok felettiséget képes volt úgy feltüntetni, mintha személyében ezáltal az egész nemzet érdekeit képviselné. Holott Hindenburg sohasem lépett fel az egész nemzet képviseletében, és a későbbiekben sem kívánt erre vállalkozni. Amit célul tűzött ki, az a birodalom nagyságának helyreállítása, megtépázott nemzetközi tekintélyének visszaszerzése volt. Ebben önmagában véve kétségtelenül megjelent egyfajta nemzeti mozzanat – s ezzel tudta megnyerni a választók nagy tömegeit –, Hindenburg azonban a „nemzeti akarat" letéteményeseit egyeértelműen az uralkodó osztályok-

ban látta, a végrehajtó hatalom fő biztosítékát pedig a hadseregben.

A hadsereget illetően a birodalmi elnök Hindenburg teljhatalmat élvezett, s a hadsereg, ellentétben a díszszemléken és hadgyakorlatokon fehér ingben, nyakkendővel és cilinderrel megjelenő „marxista" Ebert elnökkel, magáénak vallotta a császári hadi érdemkeresztekkel dúsan ékesített egyenruhában szemlélő vezértábornagyot. Személyében biztosítékot láttak arra, hogy a hadsereg ismét elfoglalhatja méltó helyét a társadalomban, kiharcolhatja a nemzetközi egyezmények korlátozásainak feloldását, felléphet a széles körben terjedő „pacifista hangulat" ellen. „Az erős birodalom elképzelhetetlen erős hadsereg nélkül" – mondták a Reichswehr vezetői, amivel Hindenburg a legteljesebb mértékben egyetértett.

Az uralkodó osztályok érdekképviselete Hindenburg számára korántsem jelentett egyszerűen megoldható feladatot. Hatalomra jutását elsősorban a konzervatív körök támogatásának köszönhette, hívei között azonban ott voltak a liberalizmussal kacérkodó német nagytőke képviselői is. A protestáns, porosz Hindenburg nem feledkezhetett meg arról, hogy megválasztását döntő módon a katolikus irányzatú Bajor Néppárt egymillió szavazata segítette, egy olyan párté, amely egyébként a centrumot támogatta, annak testvérpártjaként tartották számon. S arról sem, hogy a rá szavazó Német Néppárt legtekintélyesebb vezetője, a birodalom külügyeinek irányítója, Gustav Stresemann még a választásokat megelőző napokban is „katasztrofális külpolitikai következményekkel" számolt megválasztása esetén.

Az új birodalmi elnöknek így a legkülönfélébb, egymással is harcoló erőkkel kellett megvalósítania elképzeléseit, amelyek, akárcsak az őt támogatók programjai, korántsem voltak egyértelműek. A monarchiát elsöpörte a történelem, s bár az 1918-ban vagyonuktól megfosztott fejedelmek kártalanítását és a fekete-fehér-piros volt birodalmi lobogó ismételt használatát sikerült keresztülvinnie, ennél többre nem vállalkozhatott.

Támogatta ugyan az újjáéledő és gyors fejlődésnek induló monopóliumokat, a német imperializmusból azonban elsősorban a hatalmi törekvéseket értette meg. A lezajló társadalmi folyamatok mozgatórugói rejtve maradtak előtte.

Hindenburg megválasztása a jobboldal győzelme, a polgári demokratikus gondolat veresége volt. A német birodalom joggal büszkélkedhetett a tőkés Európa legdemokratikusabb alkotmányával, a weimari demokráciát képviselő pártok, a szociáldemokrácia, a demokratikus párt és a centrum jó része azonban nem voltak képesek megakadályozni, hogy az elképzeléseikkel mereven szembenálló politikus-katona kerüljön a köztársaság élére. E pártok a forradalmi időszakban, 1918–1919-ben élvezhették az átalakulást sürgető társadalom nagy többségének bizalmát, de ezt eljátszották a következő években – nem utolsósorban a jobboldalnak tett sorozatos engedményekkel. Vállalniuk kellett a háborús vereséget követő politikai és gazdasági összeomlás felelősségét, mivel a politikai vezetés abban az időszakban éppen az ő kezükben volt, s csak kis részben osztozhattak az 1924-ben kezdődött gazdasági fellendülés idején megerősödött bizalomban. Nem sikerült meghatározó, az egész társadalom politikai arculatát döntően befolyásoló erővé formálódniuk. Harcukat és annak kimenetelét elsősorban az határozta meg, hogy a küzdelmet nem egy demokratikus köztársaság védelmében vívhatták a reakció ellen, hanem egy konzervatív köztársaság talaján. Kérdéses, hogy egyáltalán illett-e a „harc" és a „küzdelem" kifejezés – amelyek oly gyakran szerepeltek e pártok választási jelszavaiban is – az élesebb összecsapásokat mindig kerülő politikájukra. Erőik azonban elegendőnek bizonyultak a hagyományos jobboldal kibontakozásának megakadályozására, sőt volt egy pillanat, amikor úgy tűnt, hogy akár felül is kerekedhetnek, s a német társadalom végül is a parlamentáris demokrácián nyugvó köztársaság politikai felépítményének keretei között nyerheti el első korszerű, a kibontakozó állammonopolista kapitalizmusra jellemző formáját.

Az 1924-ben induló stabilizációt ugyanis a következő két évben ismét megtorpanás, majd részleges ipari és agrárválság követte. Az 1925 novemberében kibontakozó válság következményeit csak enyhíteni tudták a beáramló kölcsönök, s nem vezettek eredményre a jobboldal túlsúlyát mutató kormány válságellenes intézkedései sem: a behozatali vámok emelése, a monopóliumok adóinak csökkentése nem érte el a kívánt hatást, az ország külkereskedelmi mérlege egyre nagyobb hiányokat mutatott, a beruházási kedv nem nőtt megfelelően. A gazdasági életet a kifizetésre került jóvátételek mellett most már a felvett kölcsönök kamatai is sújtották, a politikai életben a munkaidő és a munkaintenzitás növekedésén túl feszültséget idézett elő a lakosságot közvetlenül érintő adóterhek súlyosbodása, a munkanélküliek számának gyors növekedése (1925 novemberében 750 000, 1926 januárjában már 2 221 000 volt a munkanélküliek száma). A kormány politikájával a koalíciós pártok jobboldala sem értett egyet. Az első Luther-kormány bukását (1925. december 5.) éppen a Német Nemzeti Néppárt állásfoglalása vezette be. A nemzetiek felléptek a Locarnóban megkötött, a francia–német és a belga–német határokat garantáló, a keleti (lengyel és csehszlovák) határkérdésben azonban csak a meglehetősen homályos, „a két ország között még fennálló vitás kérdések békés szabályozását" kilátásba helyező szerződés ellen. Túlzott engedékenységgel vádolva a koalíciós partnereket, a Reichstagban a ratifikálás ellen szavaztak, majd bejelentették kiválásukat a kormányból. A nagytőke fokozódó elégedetlenségét kézzelfoghatóbban jelezte a Német Ipar Birodalmi Szövetsége által decemberben közzétett „Német gazdaság- és pénzügyi politika" című emlékirat. Ebben a munkaintenzitás további növelését, elbocsátásokat helyeztek kilátásba, monopóliumok létrehozását elősegítő törvényt követeltek, valamint a munkaidő további meghosszabbítását, a bérek csökkentését, a szociális kiadások és a munkaadókra háruló terhek mérséklését.

A második, hosszas tárgyalások után 1926. január 20-án

hivatalba lépett Luther-kormány sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. S ez nem volt véletlen. A kormány bázisa a korábbiakhoz képest jelentősen leszűkült. Nem sikerült elérnie a súlyos pártválsággal küzdő nemzetiek bevonását, s a Német Néppárt követelésére visszautasította a szociáldemokraták javasolta „nagy koalíció" tervét is. A kisebbségi kabinet nem tudta megvalósítani az iparbárók emlékiratában összefoglalt, s a néppárti gazdasági miniszter, Julius Curtius által képviselt követeléseket sem, éspedig nem csupán a munkáspártok, a tömegmozgalmakat szervező kommunisták és a parlamentben, a helyi kormányzatokban és az e kormányok képviselőiből álló Birodalmi Tanácsban (Reichsrat) ellene szavazó szociáldemokraták fellépése következtében, hanem a szociális kiadások radikális csökkentésével, s különösen a monarchista, konzervatív kurzus erősödését jelző császári zászlók visszatértével egyet nem értő, a kormányban három tárcával rendelkező demokrata párt ellenállása miatt.

A kormányzati válságot nem sikerült felszámolnia a Centrumpárt politikában jól tájékozódó és a koalíciók szervezésében tapasztalt vezérének, Wilhelm Marxnak sem. Kormánya szinte pontos tükörképe volt a megbukott Luther-kabinetnek, s nem kerülhette el annak sorsát sem. A bizalmatlansági indítványhoz most a szociáldemokraták és a német nemzetiek mellett a német néppárti külügyminiszter, Stresemann indulatos támadása is hozzájárult, aki politikájának veszélyeztetését látta a Reichswehr Szovjetunióval kialakított technikai-módszertani együttműködésében, valamint belpolitikai irányvonalában, amit a szélsőséges nacionalista szövetségekkel, köztük a nemzetiszocialista párttal kialakított egyre szorosabb kapcsolatok jellemeztek. A támadás a demokrata párti Otto Gessler hadügyminiszter ellen irányult.

Marx második kísérlete sem bizonyult sikeresnek, bár a koalíció kibővült a német nemzetiekkel, s a válságot követő fellendülés is neki kedvezett. Kormányzata idején mind egyértelműbben bebizonyosodott, hogy a polgári pártok koalí-

ciója még kedvező körülmények között sem képes ellátni az ország irányítását. Nem volt megfelelő, a korszak követelményeire választ adó programjuk, s így nem lehetett határozott, a mögöttük álló erők érdekeit kifejező irányvonaluk sem. Képteleneknek bizonyultak arra, hogy ellensúlyozzák a munkáspártok ellenzékiségét, s még arra is, hogy a gazdasági fellendülés éveiben jelentéktelenné vált szélsőjobboldallal megbirkózzanak. A kilátástalan helyzetet – Stresemann javaslatára – újabb pártpolitikai manőverrel, a szociáldemokraták által felkínált „nagykoalíció" létrehozásával próbálták megoldani. Az utolsó lökést ezen az úton egy meglehetősen lényegtelen kérdés, az iskolareform törvénytervezetének 1928. februári viharos vitája adta. A vita nem zárult eredménnyel, s erre hivatkozva a Centrumpárt kimondhatta a koalíció felbomlását. Ezt követte a parlament feloszlatása, s ami ezzel járt, új választások kiírása.

Az 1928. május 20-i választások számszerűen is igazolták a polgári pártok helyzetének megingását, tömegbefolyásának csökkenését. Amíg az 1924-es második (decemberi) választásokon, ha jelentéktelen mértékben is, de valamennyien növelni tudták szavazataik számát, most fordult a kocka. A háborút követő parlamenti választások történetében legkisebb arányú részvétel mellett megtartott választásokon (a választásra jogosultak 24,4%-a nem jelent meg az urnáknál) valamennyien az előzőnél kevesebb voksot, együttvéve 11,34%-kal kevesebbet számolhattak össze. Fordult a kocka annyiban is, hogy a legsúlyosabb vereséget ezúttal a kormánykoalíció alkotmányellenes szárnya és a weimari alapokat elismerő két párt közül egyaránt a jobbratartó irányzat szenvedte. Különösen érzékeny volt a nemzetiek vesztesége: 6,3%-kal kevesebb szavazatot mondhattak magukénak. A négy vezető polgári párt csökkenő befolyása a burzsoá és a konzervatív körök visszaszorulását jelezte, sőt együtt járt a szélsőjobboldal meggyengülésével is (a nemzetiszocialisták 0,6%-os veszteséggel zárták a választásokat). Úgy tűnt, hogy a polgári pártok veze-

tésével és túlsúlyával jellemezhető évek (1920–1923), majd a szociáldemokrácia végleges kiválását követő öt év az uralkodó osztályok érdekeit hagyományos eszközökkel, az alkotmányosság talaján képviselő pártok végleges vereségével zárul. Az viszont egyértelműen bebizonyosodott, hogy e pártok koalíciója alkalmatlan a kormányzásra – elvesztett szavazataik mintegy felét ugyanis olyan kisebb, szintén polgári pártok szerezték meg, amelyeknek nem kellett osztozniuk a kormánybeli részvétellel együttjáró felelősségben.

A választások győztese a két munkáspárt volt. A kommunisták 1,6%-kal (9%-ról 10,6%-ra), a szociáldemokraták 3,8%-kal (26%-ról 29,8%-ra) növelték szavazataik számát. Többen úgy vélekedtek, hogy az eredmény az 1919-es évet idézi, s ha forradalmi változásokra nem is lehet számítani, a jobbratolódási folyamat megfordítható lesz, a konzervatív köztársaság helyébe modern, demokratikus állam léphet. Mindez azonban a választási eredmények túlértékelésének, s még inkább az erőviszonyok téves felmérésének bizonyult. A helyzet inkább 1920-ra emlékeztetett, bár kétségtelen, hogy a munkáspártok az akkorinál kedvezőbb körülmények között politizálhattak. Ez a gazdasági és politikai helyzetre, valamint a parlamentben kialakult erőviszonyokra egyaránt vonatkozott. Az utóbbiakat áttekintve megállapítható volt, hogy a munkáspártok 40,4%-a elmarad ugyan az 1920-as 41,63%-tól, a velük szemben álló négy polgári párt azonban 8,5%-kal kisebb, összesen 42,9%-os eredményt mondhatott a magáénak. Különbség volt azonban, hogy a forradalmi, a konzervatív köztársasággal szemben álló irányzat, a kommunisták, a munkáspártok által megszerzett szavazatok több mint egynegyedét birtokolták a korábbi 5,2%-kal szemben, ami egyrészt a munkásság körében korábban erős reformista befolyás csökkenését jelezte, másrészt azt, ami ezzel szorosan összefüggött, hogy a szociáldemokrata párt többé-kevésbé hangsúlyozott különállása ellenére 1920-hoz képest pontosan olyan mértékben veszítette el szavazóit, mint az akkori weimari koalíció két másik pártja,

a centrum és a demokrata párt. (Akkor együttesen 65,3%-ot kaptak, ebből a szociáldemokrácia 39,5%-ot, a koalícióra eső össz-szavazatok 60,5%-át, most 49,8%-ot, amiből a szociáldemokrata párt 29,8%-ot, össz-szavazataik 59,8%-át mondhatta magáénak.) Viszont amíg 1920-ban a párt által elért eredmény jelentős visszaesés volt, az 1919 januárjában megszerzett szavazatok 8,6%-ának elvesztését, s ami még fájdalmasabb, a szociáldemokrata Müller-kormány bukását jelentette, az 1928-as választások a jobboldal vereségével a párt erőinek gyarapodását mutatták.

A választások eredményéből levonható következtetések meglehetősen nyilvánvalóak voltak. A weimari pártoknak, amennyiben eleget kívántak tenni az előző, az 1924. decemberi választások óta erősödő bizalomnak, változtatniuk kellett korábbi politikájukon. A változtatás szükségességét a demokrata párt és a centrum a szociáldemokrata párt javaslata, a „nagy koalíció" elfogadásával, a korábbiaknál mérsékeltebb és általánosabban megfogalmazott követelésekkel ismerte el. A szociáldemokraták pedig az ellenzéki álláspont feladásával, s – a párt baloldalának ellenvéleményével szemben – nem csupán a kormányban való részvétellel, hanem a kormányalakítás felelősségének vállalásával.

A kormány megalakítása mégsem ment egykönnyen. A koalíciós tárgyalásokon késhegyre menő vitákat folytattak a leendő partnerek a tárcák elosztásáról, a követendő „egységes" irányvonalról. Nem kis kérdésekről volt szó: a külpolitikában Stresemann már meghirdette a megszállt Rajna-vidék felszabadítását, a Danzighoz vezető lengyel fennhatóságú folyosó, az úgynevezett korridor visszaszerzését, a felső-sziléziai határok szükséges módosítását, sőt – mint távolabbi célt – a „német egység" helyreállítását, azaz Ausztria bekebelezését, az Anschlusst. A belpolitikában a kisebb, de nagy viharokat kiváltó szociális intézkedések mellett a fő kérdés a hadsereg újrafelfegyverzése, s ennek egy jelentős állomása, a szociáldemokrácia által mindeddig ellenzett „A" típusú cirkáló gyártása volt.

Ezekkel a vitákkal magyarázható, hogy a korábbi kudarc ellenére a miniszterelnöki poszt betöltésére javasolt Hermann Müller csak több mint egy hónappal a választások után, 1928. június 28-án mutathatta be kormányát a birodalmi elnöknek.

A kormányalakítást követő hangulatot túlzott optimizmus jellemezte – legalábbis a szociáldemokrácia részéről. Severing, a pártvezetés egyik oszlopa, a „mindenkori porosz belügyminiszter" (aki most a birodalmi kormányban is ezt a posztot vállalta) magabiztosan nyilatkozta a kabinet megalakulásának napján: „Alkalmunk volt arra, hogy négy évig szabadságon legyünk, távol a kormányválságoktól, a programjavaslatoktól és a követendő irányvonalról folytatott tárgyalásoktól, hogy e négyéves szabadságot a köztársaság felépítésének gyakorlati feladatai érdekében használjuk fel." Az új miniszterelnök pedig július 3-i első kormánynyilatkozatában nem kevésbé határozottan jelentette ki: „A német köztársaság alapjai szilárdak és megingathatatlanok." S az első pillanatban mindez valóságnak tűnhetett.

A kormány összetétele azonban korántsem hasonlított a legutóbbi, az 1920-as szociáldemokrata kabinetre, amelyben a kancellári tiszt mellett öt tárca jutott az SPD-nek, négy a Centrumpártnak. A mostani kormányban a szociáldemokrata pártnak csak két minisztere foglalt helyet (és éppen a nem sok jóval kecsegtető belügyi és munkaügyi tárca élén), a demokraták részéről szintén kettő (ebből azonban a fontosabbat, az igazságügyit hamarosan át kellett engedniük a centrumnak), a centrum hármat kapott, a régi nagy ellenfél, a Német Néppárt pedig kettőt, mégpedig az igen fontos külügyi és gazdaságügyi tárcát. (Az utóbbiról azonban a világgazdasági válság kirobbanását követően, 1929 decemberében azonnal lemondott, átengedve a kormányzati felelősséget a szociáldemokratáknak, átvéve ugyanakkor tőlük a nagybankok számára legfontosabb pénzügyi tárcát, amit viszont a szociáldemokraták nem vállaltak, miután szembekerültek a Birodalmi Bank mindenható elnökével, Hjalmar Schachttal.)

Kompromisszum volt a Néppárt bevonása a koalícióba, amivel a szociáldemokrata part a centrum követelésének tett eleget. (A kompromisszum nem lett volna feltétlenul szükséges, mert bár a három „weimari párt" a választásokon nem szerezte meg az abszolut tobbséget, osszeredményuk 49% volt, a parlamenti mandátumokat tekintve helyzetuk jobb volt – a 491 mandátumból 256-ot mondhattak magukénak –, s így a Néppárt nélkul is tobbségi kabinetet alakíthattak volna.) A centrum célja a jobboldal megosztása volt, bár az elsősorban Stresemann tekintélyével osszefuggő személyi megfontolások is nagy szerepet jatszottak benne. Hasonló kompromisszumnak volt tekinthető a párton kívuli Wilhelm Groener hadugyminiszterségének elfogadása. Groener tábornok közismerten jobboldali, militarista politikus volt; a háború utolsó évében Hindenburg helyetteseként tevékenykedett. Még az előző, centrumpárti kabinet idején kerult posztjára, s nem is akármilyen korulmenyek kozott. Első ízben fordult elő, hogy nem a koalíciós pártok, hanem a hadsereg ugyeinek mind nagyobb figyelmet szentelő birodalmi elnok, Hindenburg maga jelolte a „gyengének bizonyult" (s emellett korrupciós botrányba is keveredett) demokrata párti Otto Gessler helyére. Groener személye és befolyása hamarosan nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kompromisszumok kovetkezménye a várakozasokkal ellentétben éppen a kormánykoalíción belüli ellentetek gyors kibontakozása lett.

Az első osszecsapás a szociáldemokraták vereségével zárult. Targva a hírhedt „A" típusú cirkáló volt. A kormány néhány hettel hivatalba lépését kovetően, augusztus 10-én a szociáldemokrata miniszterek támogatásával állást foglalt a hajok építésének megkezdése mellett. A dontés óriási felháborodást keltett a munkásság korében, de megmozgatta a demokratikus és antimilitarista kozvélemény nagy részét is. A tiltakozás hatására a szociáldemokrata pártvezetés és parlamenti frakció előbb óvatosan bírálta a kormánydontést, majd november 15-én Otto Wels, a párt egyik elnoke a gyártás beszuntetésére

terjesztett be javaslatot a parlamentben. Éles vita bontakozott ki, amelynek kimenetelét nem utolsósorban Groener dontotte el, amikor bejelentette: a szociáldemokrata indítvány elfogadása esetén lemond hivataláról. A parlament képviselői végül is 257:202 arányban, 8 tartózkodással, meglehetősen nagy többséggel a Wels-féle indítvány ellen szavaztak, a német néppártiak mellett tehát a centrum egy része is a koalíciós partnerrel szemben foglalt állást.

Amíg a hadihajók vitája egyértelműen csak a szociáldemokrácia elszigetelődését, elsősorban pedig a jobboldallal szembeni egységes fellépés korlátait jelezte, az 1929. januári kormányválság már a centrum egészének ellenállására utalt, s a szociáldemokrácia legfontosabb bázisát, a porosz kormányt támadta.

Poroszország hagyományosan a szociáldemokrata párt fellegvárának számított, s 1925 óta megszakítás nélkül a párt túlsúlyával alakított koalíciós kabinet kormányozta. A centrum most elérkezettnek látta az időt arra, hogy – a birodalmi kormány példájára hivatkozva – a koalícióba bevonják a Német Néppártot is, ezzel erősítve a polgári pártok befolyását. A szociáldemokrata párt visszautasította a követelést. Válaszul a centrum képviselői kiléptek a birodalmi kormányból, a koalíciót azonban nem mondták fel. S bár az így keletkezett furcsa helyzetet a német néppártiak bevonásával kisebb kompromisszumokkal sikerult megoldani és a centrum miniszterei áprilisban visszatértek a kormányba, a koalíció tobbé nem nyerte vissza még korábbi viszonylagos stabilitását sem. Pedig erre éppen az elkovetkező hónapokban lett volna nagy szükség, amikor a gazdasági fellendulést még mindig kísérő munkanélkuliség ismét novekedett, új lenduletet vettek a sztrájkmozgalmak, és kulonféle nagygyűlések, tomegmegmozdulások sikeres szervezésével bizonyították erejuket a kormánypolitikával szembenálló jobb- és baloldali erők egyaránt.

A szociáldemokrácia erőfeszítései a koalíció stabilizálására nem elégitették ki a centrum, s még kevésbé a Német Néppárt

követeléseit. Emellett a párton belül is ellentéteket robbantottak ki, s az SDP tömegbázisa is csökkent. Az elkövetkezendő időszak kompromisszumai ugyanis meglehetősen egyoldalúan a nagytőkének és a nagybirtokosoknak kedveztek, s csak igen csekély mértékben segítették elő azoknak a gazdasági, politikai és szociális feladatoknak a megoldását, amelyeket a párt választási hadjárata során, majd az első kormánynyilatkozatban meghirdetett.

Az ország gazdasági életének formálásáról a párt lényegében már a kormányzat első hónapjait követően lemondott. Elfogadta a szociáldemokrácia egyik legtekintélyesebb teoretikusának elméletét, hogy amíg a társadalom „fejlődése a gazdaság területén döntő mértékben kényszerítő körülményeknek van alávetve, a szociáldemokráciának társadalompolitikai területen feladata, hogy valamennyi politikai és társadalmi szférában képviselve magát, tevőlegesen járuljon hozzá a republikanizálás és a demokratizálás megóvásához és keresztülviteléhez".

Hamarosan az említett „társadalmi-politikai terület" is leszűkült. A demokrácia és a köztársaság védelmének jelszavával a párt mind gyakrabban csupán az egyre élesebb osztályösszecsapások tompítására tett kísérleteket igyekezett alátámasztani, a koalíció további fenntartásának szükségességét igazolni. Jellemző példája ennek az év legjelentősebb sztrájkja idején követett politika volt.

A sztrájk a munkásmozgalom egyik fellegvárában, a Ruhr-vidéken robbant ki. Résztvevői a német munkásosztály legszervezettebb rétege, a fémmunkások voltak, akik 1929. szeptember végén, a munkaintenzitás növelésére és a munkafeltételek romlására hivatkozva a kollektív szerződésben meghatározott órabérek 15 pfenniges emelését és a nyolcórás munkaidő bevezetését követelték. A munkáltatók válasza október 27-én 213 000 fémmunkás kizárása volt: nem fogadták el a Német Fémmunkás Szövetség által is támogatott, az eredeti követeléseknél jóval szerényebb, a munkaidő csökkentését nem tartalmazó, s csupán 2–6 pfenniges emelést előíró végzést.

A kizártak támogatására országos mozgalom bontakozott ki, tárgyalások kezdődtek az üzemekben tevékenykedő különféle irányzatú (szociáldemokrata, kommunista, keresztényszocialista) szakszervezetek egységes fellépését biztosító „Harci vezetőség" („Kampfleitung") létrehozásáról. A szociáldemokrata párt azonban nem a munkások összefogásával és a követelt széles szolidaritási akció országos kibontakoztatásával, hanem parlamenti eszközökkel kívánta megoldani a válságot. A birodalmi kormány és a munkaügyi miniszter Carl Severinget, a kormány szociáldemokrata belügyminiszterét bízta meg a közvetítő akcióval. A munkaadók szövetségei, a Német Ipar Birodalmi Szövetsége és a Német Munkaadók Szövetségének Egyesülése, amelyek döntő összecsapásnak tekintették a konfliktust a kollektív szerződések felülvizsgálatát követelő szakszervezetekkel, elfogadták a közvetítést és felfüggesztették a kizárásokat. S nem kellett csalódniuk. Severing elérte, hogy az új kollektív szerződés az első döntőbírósági javaslatnál is szerényebb, 3-4 pfenniges emelést tartalmazzon, s hogy a munkások mintegy hatvan százalékát kitevő, teljesítménybérben dolgozók lemondjanak a béremelésről. A munkaidő csökkentéséről természetesen már szó sem esett. A döntés, amelyhez hasonlóak többször is születtek az elkövetkezendő időszakban, a munkásság körében kiábrándultságot okozott, elsősorban a szociáldemokrata párt, de a szakszervezeti vezetés politikája miatt is.

A másik ügy már kormányválsághoz, majd a kabinet bukásához vezetett.

1927 márciusában a Munkanélküli Biztosítás Birodalmi Hivatala a kormányhoz fordult, mert a munkanélküliek számával arányosan növekvő kifizetéseit egyre kevésbé tudta fedezni. A munkaadók szövetségei és parlamenti képviselőik azonnal a szociáldemokrata frakció által javasolt, a „munkanélküli-biztosítási hozzájárulás szükséges és halasztást nem tűrő emelésére" beterjesztett tervezet ellen foglaltak állást, s követelték az egy főre eső kifizetések csökkentését. A kor-

mány ekkor bizottságot nevezett ki a munkanélküli-biztosítás új törvénytervezetének kidolgozására, mindjárt leszögezve, hogy a törvénynek „tekintettel kell lennie a birodalom pénzügyi helyzetére". Ez utóbbi utalással a szociáldemokraták és a demokraták, a centrum egy része és a Német Néppárt egészének érvelését kívánták ellensúlyozni, akik a bérből élők növekvő gazdasági nehézségeire hivatkozva foglaltak állást az új törvény szükségessége ellen.

A polgári pártok érvelése talán magyarázható és elfogadható lett volna, ha nem éppen ebben az időben kerül a parlament elé egy másik, az ország gazdasági életére nézve jóval nagyobb megterhelést jelentő törvénytervezet „Kelet-Poroszország gazdasági megsegítéséről". A tervezet többek között elengedte a telekadósságok kamatainak fizetését és az 1929-től 1932-ig terjedő időszakra évi mintegy 19 milliós támogatást irányzott elő „a terhek mérséklésére", további 38 milliót „a telepítési tevékenység fedezésére", ezzel hatalmas összegekhez juttatva a keletporosz junkereket. A hatalmas felháborodást kiváltó úgynevezett Osthilfe (keleti segély) törvényt, amelynek egyik legfőbb támogatója maga Hindenburg volt, a demokrata párti ellátásügyi miniszter előterjesztésében minden nehézség nélkül fogadta el a parlament. Nem így a munkanélküli-biztosítás módosítását.

A bizottság több hónapos tevékenysége, amelyet a koalíciós pártok éles vitája kísért, októberre kormányválságba torkollott. S a szociáldemokrácia ismét engedett. Belenyugodott abba, hogy a parlament elé kerülő tervezet egyetlen konkrét pontja a biztosításban részesíthetők körének meghatározása legyen (ezt az első ízben munkába lépőknél 54, másoknál 26 hét folyamatos munkaviszonyban határozták meg), és abba is, hogy a hozzájárulás mértékéről – és ami ezzel összefüggött, a leendő munkanélküli-segély nagyságáról – a döntést egy későbbi időpontra halasszák. A „szükséges és halasztást nem tűrő" intézkedésekből így semmi sem lett. Ennek ellenére sem sikerült a koalíciós pártok egységes fellépését elérni:

az október 3-i parlamenti vitát követő szavazáskor a Néppárt 45 képviselője közül 40 tartózkodott, nem foglalt állást a dokumentum ellen.

Az események ezt követően felgyorsultak, amihez, ha nem is meghatározó, de jelentős mértékben járult hozzá a tőkés világgazdaságot alapjaiban megrázó, a New York-i tőzsde összeomlásával kirobbant világgazdasági válság. A koalíciót még fenn lehetett tartani azon az áron, hogy a pénzügyminiszter, Rudolf Hilferding – és egyben a szociáldemokrata párt – teljesen feladta addigi stabilizációs politikáját, amely a finánctőke követeléseivel szemben nem a széles néptömegeket érintő fogyasztási adók növelésével, hanem elsősorban a nagytőke által igényelt külföldi kölcsönökből kívánta egyensúlyba hozni az egyre nagyobb hiányt mutató államháztartást. Hasonló megfontolásból szavaztak a szociáldemokrata képviselők a nagybirtoknak kedvező agrárvédővámok, a mezőgazdasági termények belföldi magas árszintjét biztosító, a munkásságra mindenképpen hátrányos intézkedés mellett. Mindez azonban nem bizonyult elégségesnek. 1930. március 27-én, miután a szakszervezetek elutasították a munkanélküli-biztosítás kiadásainak és bevételeinek egyensúlyba hozását célul kitűző, a korábbiaknál még kedvezőtlenebb, egyértelműen a folyósított segélyek csökkentését jelentő szociáldemokrata–német néppárti megegyezést, s bebizonyosodott, hogy a korábbi, az állami hozzájárulások növelését tartalmazó javaslat parlamenti szavazásakor a Néppárt most már nem tartózkodni fog, hanem ellene szavaz, Hermann Müller benyújtotta kormányának lemondását.

A szociáldemokraták vezette Müller-kormány a weimari köztársaság utolsó parlamentáris kabinetje volt. Lemondásával nem csupán a „nagy koalíció" bomlott fel, hanem elérhetetlen távolságba került a volt „weimari koalíció" újjászervezése. Ha lehet, még távolabbra került a szociáldemokraták által kormányra kerülésükkor remélt „abszolút többség" meghódítása az elkövetkezendő választásokon. Ezzel szemben

nyilvánvalóvá vált, hogy a már korábban csődöt mondott polgári pártokhoz hasonlóan Németország Szociáldemokrata Pártja sem rendelkezik olyan erővel és olyan programmal, amely alkalmas lenne az ország mind súlyosabb gazdasági és politikai helyzetének megoldására, vagy legalábbis a széles néptömegek számára elfogadható és általuk támogatott program keresztülvitelére.

Az elnöki köztársaság

A „nagy koalíció" felbomlása nem érte váratlanul Hindenburgot. A „rendszerető" tábornagyot az utóbbi hónapokban mind nagyobb aggodalommal töltötte el a gazdasági válsággal egyre áttekinthetetlenebbé váló politikai zűrzavar. Értetlenül hallgatta a magyarázkodó miniszterelnök, Müller fejtegetéseit a válsághelyzetről, szkeptikusan és mindenekelőtt ellenszenvvel megoldási javaslatait. Nem győzhette meg egy olyan politikus érvelése, aki amellett, hogy szocialista volt, „még saját pártjában sem tudta érvényesíteni akaratát". Haraggal töltötte el ugyanakkor a polgári középpártok „marakodása", és ami vele járt, befolyásuk rohamos csökkenése.

Némi vigaszt jelentett számára, hogy a hozzá oly közelálló Német Nemzeti Néppárt leküzdötte a sorait megosztó nézeteltéréseket, s miután 1928 októberében Hugenberg a párt élén minden hatalmat a maga kezében összpontosított, a párt irányvonala is egységessé vált: szakított az addigi politikájával, amelynek célja a köztársaság további jobbratolódásának elősegítése volt, mindenféle együttműködést felmondott, és egyaránt ellenzéki politikát hirdetett meg a versailles-i békerendszerrel és a weimari köztársasági gondolattal szemben. Fő bázisát a finánctőke legreakciósabb köreiben és a keletporosz nagybirtokban találta meg, s tervbe vette az egészen a nemzetiszocialistákig terjedő szélsőjobb megnyerését is, előbb a szociáldemokraták vezette koalícióval szemben, majd, annak nyil-

ványaló bukását látva, már saját hatalmát előkészítő és biztosító tomegpárt létrehozása érdekében.

1930 márciusában a jobboldal összefogása azonban még nem volt több formálódó tervnél, s a tervezők soraiban sem volt egység. A konzervatívok a német nemzetiektől elfordult Kuno von Westarp gróffal az élen 1930 júniusában létrehozták a Konzervatív Néppártot (Konservative Volkspartei). A centrumtól távoleső jobboldali keresztény irányzat a délnémet Keresztény Népszolgálat (Christlicher Volksdienst) elnevezésű pártból és a Nemzeti Néppártból kivált másik képviselőcsoportból hozta létre 1929 decemberében a Keresztény-Szociális Népszolgálatot (Christlich-Sozialer Volksdienst). A Keresztény Nemzeti Paraszt és Agrár Népi Párt (Landvolkspartei) a közép- és délnémet agrárérdekek képviseletére vállalkozott a német nemzetiek keletporosz irányzatával szemben. A Gazdaságpárt (Wirtschaftspartei) elsősorban a városi középrétegekre támaszkodva kívánt kitörni elszigeteltségéből.

A polgári nacionalista, a monarchista és a nemzetiszocialista irányzatok egyesítése, vagy blokkjuk megteremtése a különféle jobboldali csoportok útkeresésének e korai szakaszában még nem volt lehetséges. A gazdasági és politikai válság által kínált, azonban pontosan még nem korvonalazható lehetőségektől mindegyikük saját irányvonalának felülkerekedését várta. A nagy kérdés, hogy a jobboldal egysége, a német nemzetiek térhódításával vagy a nemzetiszocialisták vezetésével jön-e majd létre, ebben az időszakban még nem volt megválaszolható. S Hindenburg, aki kétségtelenül az előbbit tartotta rokonszenvesebbnek, olyan megoldást keresett, ami egyértelműen a jobboldalnak kedvez, de már a végső kibontakozást megelőzően biztosítja a szilárd kormányhatalmat. Az egyszerűsítésekre mindig hajló birodalmi elnök mindenekelőtt két tényezőt vett figyelembe. Az első az volt, hogy a szociáldemokrácia ellenzékbe vonulásával – a korábbiaktól eltérően – nem csupán egy kormányzati blokk bomlott fel, hanem a konzervatív köztársaság eszméjével és torekvésével szembenálló

„weimari koalíció" szétesése is utolsó szakaszába lépett. Hindenburg ezt megelégedéssel vette tudomásul, annál is inkább, mert politikájával (a volt birodalmi zászló visszaállításával, a fegyverkezési programmal, s legutóbb a „keleti segély" követelésével) maga is nagymértékben elősegítette. Viszont kevésbé örvendetes tény volt számára, hogy a jobboldal erőinek szétforgácsoltsága miatt befolyása, következésképpen parlamenti képviselete nem elég egy kormányképes koalíció kialakítására.

BRÜNING ÉS A „MÉRSÉKELTEK DIKTATÚRÁJA"

Alig nyújtotta be lemondását a Müller-kormány, Hindenburg magához kérette a Centrumpárt jobboldalának egyik vezérét, Heinrich Brüninget, hogy elejét véve mindenfajta koalíciós kísérletnek, őt bízza meg kormányalakítással. Hindenburg lépése egyedülálló volt a köztársaság történetében, még inkább az az utasítása, amivel a politikában ugyan nem járatlan, de átfogó elképzelésekkel nem rendelkező Brüninget útjára bocsátotta. Két feltételt szabott: a leendő kormánynak nem szabad „pártpolitikát" folytatnia, s mindenképpen távol kell tartani a részvételtől a szociáldemokráciát; valamint tető alá kell hozni a „keleti segélyt", a keletporosz junkereket hatalmas összeghez juttató programot. Az első a parlamentáris kormányok végét, a második a konzervatív irány megerősödését jelentette.

Heinrich Brüning 1930. március 30-án alakította meg kormányát, miniszterei a Centrumpártból, a demokratákból, a német nemzetiekből, a Német Néppártból, a bajor Néppártból, a Gazdaságpártból és a Konzervatív Néppártból jöttek, vagyis valamennyi hagyományos polgári irányzat képviseltette magát. Hiányoztak azonban a szociáldemokraták, a kommunisták és a nemzetiszocialisták képviselői. A kabinet mégsem volt koalíció. A pártok csupán „beküldték" képviselőjüket (sőt

a német nemzetinek feltüntetett miniszter már pártjának sem volt tagja), de semmiféle közös programban nem állapodtak meg. Brüning ezt maga is elismerte április elsejei, korántsem tréfának szánt kormánynyilatkozatában: „Az új birodalmi kormánynak a birodalmi elnök úr számomra átadott meghatalmazása értelmében nincs köze semmiféle koalícióhoz. Természetesen azonban a Tisztelt Ház politikai erőit nem kívánta figyelmen kívül hagyni megalakulásakor. A kabinet abból a célból jött létre, hogy a birodalom számára általánosan elismert feladatokat a legrövidebb időn belül megoldja. Ez lesz az utolsó kísérlet arra, hogy e feladatokat ezzel a parlamenttel oldjuk meg... A birodalmi kormány elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy államrendünk alapokmánya, a weimari alkotmány és a német köztársaság nyújtotta eszközökkel valamenynyi fenyegetéssel szembeszálljon." Brüning ugyan a weimari alkotmány egészére hivatkozott, ám hallgatósága tudta, hogy nem annak demokratikus cikkelyeiről van szó, hanem a szükségrendeletek lehetőségét tartalmazó 48. cikkelyről.

A Brüning-kormány megalakítása az első lépést jelentette az elnöki diktatúra felé, a parlament teljes kikapcsolásához vezető úton. Jelentőségét felismerve a kommunista és a szociáldemokrata párt már másnap bizalmatlansági indítványt nyújtott be a kormány ellen. Megfontolásaikat ismertetve a szociáldemokrata pártvezér, Rudolf Breitscheid a parlamentben kijelentette: „Önök most olyan emberekkel ülnek együtt, akik számára a 48. cikkely a diktatúra kezdetét jelenti, akik felfogásukat tekintve kapcsolódnak a türingiai miniszterhez, Wilhelm Frickhez. Könyörgöm Önöknek, ne lépjenek ezeknek az embereknek az útjára." A képviselőház azonban nagy szótöbbséggel, 253:187 arányban elutasította a bizalmatlansági indítványt. Breitscheid utalását Frickre, a nemzetiszocialista birodalmi parlamenti frakció vezetőjére – aki a nácik első (noha csupán tartományi) minisztere lett 1930 januárjában, mégpedig a kommunista, szociáldemokrata és demokrata képviselők szavazata ellenében –, a képviselők többsége túlzott-

nak, mások érdektelennek tartották, és bíztak abban, hogy céljaikat továbbra is elérhetik parlamenti módszerekkel. Ez utóbbival a szociáldemokrácia is egyetértett, nyíltan csupán a kommunisták, s félig kimondva, egészen más előjellel a nemzetiszocialisták fejezték ki kétségeiket (akik egyébként jó érzékkel a bizalmatlansági indítványt is támogatták).

A bizakodóknak azonban hamarosan csalódniuk kellett. Amíg ugyanis a parlament a jobboldal és a centrum támogatásával, ha csekély szavazattöbbséggel is, de megszavazta Brüning „válságellenes" törvényeit és a „földreformot", kenyértörésre valóban nem került sor. Amikor azonban szembefordultak az igen egyoldalú és a válság körülményei között teljesen képtelen megoldást javasló, „Az államháztartás egyensúlyának helyreállítását"-t célzó tervezettel, a kormány két szükségrendelettel kívánta azt keresztülvinni. S amikor a parlament e két szükségrendeletet is elutasította, valóban bekövetkezett az, amitől az ellenzék tartott: az alkotmány 48. cikkelye alapján a birodalmi elnök maga emelte törvényerőre a jórészt adóemeléseket tartalmazó rendeletet. Sőt, hogy még egyértelműbb legyen az intézkedés antiparlamentáris jellege, a képviselők nem kis meglepetésére alkotmányjogi újdonsággal is szolgáltak: az elnöki diktatúrát lehetővé tevő 48. cikkelyt összekapcsolva az alkotmány 25. cikkelyével – amely a parlament feloszlatásának lehetőségét tartalmazta – a képviselőházat feloszlottnak nyilvánították, és új választásokat írtak ki. Brüning beváltotta fenyegetését.

A FÖLDCSUSZAMLÁS KEZDETE

Az 1930. szeptember 14-én megtartott választás az elnöki köztársaság első választása volt, de nem váltotta be teljes mértékben a politikai pártok vezetőinek előzetes várakozásait.

A választási hadjáratban minden párt a változtatás ígéretével lépett fel. Programjaik lényegesen különböztek. Bár vala-

mennyi tartalmazott javaslatot a válság megoldására, az egyre fokozódó munkanélküliség felszámolására és a széles néprétegek anyagi helyzetének javítására, a megoldás útját azonban különféleképpen jelölték meg. A felizzott politikai légkörben – 1919 óta soha ennyi választó nem járult az urnákhoz – lényegében „konzervatív" jelszavakkal lépett választói elé a szociáldemokrata, a centrum és a nevét – kisebb liberális csoportokat egyesítve – Német Állampártra (Deutsche Staatspartei) változtató demokrata párt. Céljuk a parlamentáris rendszer korábbi rendjének, s mindenekelőtt a koalíciós kormányzatnak a helyreállítása volt. Ezzel a programmal csak veszíthettek: legtöbbet a szociáldemokraták (5,5%-ot), akiknek majd kétéves országlásukért kellett a felelősséget vállalniuk. Szavazóik nagy része a kommunista pártnak „a válságból kivezető forradalmi út és antifasiszta egységfront" jelszavához csatlakozott (a párt 1 325 364 új hívet és 2,5%-os szavazatnyereséget szerzett).

A választás igazi nyertese és egyben a vesztese mégis a jobboldal volt. Pártjaik közül a hagyományos alapokon építkezők (a Német Néppárt, amely ebben az időben pártválsággal küzdve tisztult meg a stresemanni koalíciós elképzelésektől, s jobbra kereste a kiutat) és a szintén jobbra tartó, most már Hugenberg vezette Német Nemzeti Néppárt történetének legsúlyosabb vereségét szenvedte el. Mindkét párt szavazatainak több mint a felét elveszítette részben korábbi koalíciós, majd ezt követő, de éppoly kevéssé eredményes ellenzéki politikájuk következményeként – bár ez utóbbi nem játszott olyan nagy szerepet, mint az előző –, részben a fő választási vetélytárs téves megítélése miatt: e pártok agitációja szinte teljes mértékben a baloldal és a középpártok ellen irányult. Választási veszteségük, akár a szavazók számát (2 819 702), akár százalékban kifejezett (10,05%) eredményüket tekintve messze elmaradt attól a nyereségtől, amelyet a nemzetiszocialista párt hatalmas győzelme jelentett a jobboldal számára. A mindaddig „törpe minoritásnak" tekintett náci párt jelentős választási

sikerét aratta – az 1928-as 2,6%-ról 18,3%-ra növelte részarányát, s amíg korábban mindössze 810 127-en választották a horogkeresztet, most 6 379 672 szavazócédulán voksoltak a párt mellett. Ezzel a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt a jelentéktelenségből az ország második legerősebb pártjává lépett elő.

A nemzetiszocialista győzelem a politikai életben általában tapasztalható jobbratolódáson belül egyben a jobbratolódás határozott irányát is jelezte. S ez az irány a fasiszta diktatúra volt. A diktatúráé – s ekkor ez volt a döntő –, amely bár ígéretekben nem szűkölködött, közel sem tudta megnyerni a választók többségét. Mert igaz ugyan, hogy a jobboldal az előző választásokhoz képest majd kétszeresére (15,5%-ról 29,15%-ra) növelte szavazatarányát, eredményük még így is messze elmaradt a meggyengült (49,8%-ról 42,75%-ra csökkent) weimari pártokétól, amelyeknek vezetői ugyan – különféle meggondolások alapján – támogatták az elnöki diktatúra tervét, választóikat mégis a munkásság, az értelmiség, a parasztság és a nagytőke hagyományos, parlamentarizmust pártoló rétegeiből toborozták. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a jobboldal sem volt egységes a diktatúra szükségességének megítélésében, mellette egyértelműen csak a nemzetiszocialisták foglaltak állást, akik viszont a Brüning-kísérletnek éppoly határozott ellenzékét jelentették, mint az általában a diktatúra kérdésében közel sem egységes, annak fasiszta formáját pedig elutasító német nemzetiek és a néppártiak.

Az ország politikájában meghatározó szerepet betöltő köröknek, így elsősorban Hindenburgnak és tanácsadóinak a választások két fő tanulsággal szolgáltak. Az első, s számukra korántsem kedvezőtlen az volt, hogy a polarizálódási folyamat, amely a korábbi választások alkalmával mind a jobboldalon, mind pedig a baloldalon belül a mérsékeltebb irányzatoknak kedvezett, most határozott fordulatot véve az ellenkezőjébe csapott át. A baloldalon a forradalmi irányzat hódított el jelentős tömegeket a szociáldemokráciától, a nemzetiszo-

cialista szavazatnövekedés mögött pedig a két nagy jobboldali párt katasztrofális veresége húzódott meg. Szűnni látszott a korábbi kaotikus zűrzavar, mégpedig elsősorban a jobboldalon.

A másik tanulság már részben a választási kampány során körvonalazódott. Lényege az volt, hogy egyik oldalon sem formálódott koalíció, egyik párt sem kísérelte meg az összefogást, amely az elnöki kormányrendszerrel szemben visszatérést jelenthetett volna a korábbi parlamenti kabinetekhez.

A választás eredményei egyben azt is mutatták, hogy a jobboldal szélső, Hitler és Hugenberg vezette erői, a demokratáktól a Német Néppártig terjedő alapokra építkező „mérsékelt" elnöki diktatúrát képviselő Brüninggel szemben a baloldal megsemmisítésére törő, nyílt konfrontációt, leszámolást hirdető irányzat még korántsem rendelkezik a céljainak megvalósításához elegendő erőkkel. Meghirdetett programjuk megvalósulása azonban nem csupán a belpolitikában okozhatott volna elviselhetetlen feszültségeket, de ellentmondott azoknak a külpolitikai törekvéseknek is, amelyek a gazdasági élet felbomlását külföldön szerzett kölcsönökkel próbálták feltartóztatni.

A Brüning-kormány a választásoktól függetlenül változatlan összetételben léphetett az új parlament elé. Fennmaradását jobboldali ellenzékének „kormányképtelensége" mellett nagymértékben annak is köszönhette, hogy a baloldalon is támogatókra talált, mégpedig a szociáldemokrata pártban.

Az elnöki diktatúrával a választási hadjárat idején élesen szembefordult szociáldemokrata párt vezetőjét, Otto Welset szeptember 30-án a lakásán látta vendégül Brüning. Az ország legnagyobb pártjának képviseletében a pártelnök közölte a kancellárral, hogy pártja, „tekintettel a nemzetiszocialista veszélyre", kész feladni ellenzéki álláspontját. A 143 képviselői mandátummal rendelkező szociáldemokrata parlamenti frakció támogatása ellenében nem kért képviseletet a kormányban – tudta, ebbe Hindenburg úgysem egyezne bele, hiszen éppen

ennek a határozott elutasítása volt az egyik feltétele Brüning megbízatásának –, de kívánatosnak tartotta a parlament rendszeresebb összehívását, a szociális intézkedésekre befolyást gyakorló döntéseknél a munkások érdekeinek fokozottabb figyelembevételét, és a jobboldal terrorcselekményei elleni határozottabb fellépést.

Brüning elképzelései természetesen egészen mások voltak. A szociáldemokrata párt vezetőjével nem azért bocsátkozott tárgyalásokba, hogy növelje parlamenti befolyását, s főképpen nem azért, hogy a kompromisszumokért cserébe megkösse kezét programjának végrehajtásakor, ahogyan az a korábbi koalíciós időszakban történt. Wels egyetlen kérésének teljesítésére sem tett határozott ígéretet, annál gyakrabban hivatkozott a jobboldali fenyegetésre, és – ismerve a pártelnök kommunistaellenes beállítottságát –, jelentősen eltúlozva, a baloldalról fenyegető veszélyekre. Azt kívánta bizonyítani, hogy a jelenlegi kormánypolitika még mindig sokkal kedvezőbb a szociáldemokráciára nézve, mint az, ami a kormány lemondásával bekövetkezne. Ebben a két politikus véleménye végül is azonos volt, így létrejött a megállapodás.

A szeptember 30-i találkozó fordulatot jelentett a szociáldemokrácia történetében: a párt elfogadta a „tolerálás politikáját". A tolerálás, ami eredeti értelmében eltűrést, elviselést jelent, politikává emelkedve olyan gyakorlatként jelent meg, amely, feladva az ellenzékiséget, a szervezet számára elfogadható határokon belül maradva megtűri a kormánypolitikát, annak számára kedvezőtlen intézkedései ellen nem lép fel, hogy elkerülje a még kedvezőtlenebb helyzetet. A német szociáldemokrácia számára ez egyet jelentett az elnöki kormányzat elismerésével, amelyet néhány hónappal korábban még maga Wels is „alkotmányellenesnek" nyilvánított. Feladása volt továbbá „Weimar szellemének", hiszen egy, a demokratikus, vagy legalábbis parlamentáris kormányzattal szemben hatalmát szükségrendeletekkel érvényesítő kabinet tevékenységét tette lehetővé. Eredményessége és értelme egyedül attól füg-

gött – s ezt a pártvezetés az egyre jelentősebb belső ellenzékkel vitázva el is ismerte –, hogy így elérhető-e a jobboldal visszaszorítása, s a párt által vállalt „áldozat" nem válik-e egyoldalúvá, vagyis követeléseik, kéréseik meghallgatásra találnak-e a kormánynál. Az elkövetkezendő néhány hónap szinte egyértelműen bizonyította e politika hibás voltát, a baloldal aggodalmának jogosságát.

A megegyezést követően a kormány a szociáldemokrácia tartózkodása, sőt egyes esetekben támogatása mellett sorra megszavaztatta a bérek, a munkanélküli- és a válságsegély összegének és időtartamának csökkentését, a fogyasztási cikkek adójának emelését előíró szükségrendeleteit, ugyanakkor, szintén szükségrendeletekkel, csökkentették az ipar és a földbirtok adóterheit. A szociáldemokrata parlamenti csoport hozzájárult ahhoz is, hogy e szükségrendeleteket ne a képviselőház nyilvánossága előtt tárgyalják, hanem egy különbizottság zárt ajtói mögött, ami nyilvánvalóan a parlament szerepének további csökkentését jelentette. A jobboldal elleni intézkedések azonban elmaradtak, sőt részben a forradalmi baloldal ellen irányulók is. Igaz, 1931 márciusában szükségrendelet jelent meg a „politikai rendzavarás leküzdéséről", ez azonban nem feledtethette el sem a Reichswehr vezérkari főnökének nagy visszhangot kiváltó nyilatkozatát, amelyben szükségesnek tartotta a nemzetiszocialisták bevonását a kormányba, sem azt, hogy a „rend és biztonság veszélyeztetésére" hivatkozva betiltották a szociáldemokrata párt „A Harmadik Birodalom felé" című antifasiszta propagandafilmjét.

A „tolerálás politikája" azonban nemcsak a párt politikai tevékenységének mozgásterét szűkítette – ezzel eleve számoltak, hiszen vele járt az ellenzéki szerep feladásával –, de megbontotta a pártegységet is, amit a forradalmi osztályharcot követő baloldal szervezeti különválása, Németország Szocialista Munkáspártjának (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands) megalakulása (1931. október) mellett a vezetőségen belüli egyre élesedő viták is jeleztek. A „tolerálás" ellen fog-

laltak állást a párt olyan tekintélyes személyiségei, mint Rudolf Breitscheid, a párt egyik titkára, szakszervezeti vezető, Siegfried Aufhäuser és Paul Hertz, a párt parlamenti frakciójának tagjai. A pártvezetőséghez hasonlóan azonban az ellenzéknek sem voltak megfelelő elképzelései a szükséges változtatásról. Erről írt Hertz 1931 decemberében Luise Kautskynak, a türelmi politikát támogató veterán pártideológus, Karl Kautsky leányának: „E mellett [az ellenzéki fellépésről van szó – *Sz. G.*] nem csupán az a meggyőződés vezérel bennünket, hogy a bérfeltételeket, a kollektív szerződéseket és a szociálpolitikát szabályozó utóbbi szükségrendelet hatása szociálisan igen kellemetlen, hanem jóval inkább az a megfontolás, hogy ezzel nem fog együttjárni a gazdaság helyzetének javulása, s a kormány nem olyan külpolitikára törekszik, amely egyedül alkalmas a világot uraló nemzetközi válság megoldására. E három aggályunkat ismét hangoztatnánk, ha nem kételkednénk mind nagyobb mértékben saját politikánk végső sikerében, és nem félnénk attól, hogy a nácik mindennek ellenére rövidebb vagy hosszabb időn belül megragadhatják a hatalmat."

A párt tevékenysége fokozatosan megbénult. A szélsőjobboldallal szembeni védelmet egyre határozottabban a polgári pártokkal folytatott alkudozások eszközében látta, s így mind újabb és újabb engedményekre kényszerült, nem csupán a fokozódó náci veszély, hanem a „partner" pártok jobbratolódása miatt is. E politika újabb állomása, egyben hátrányos következményeinek kézzelfogható bizonyítéka az 1932. március–áprilisi elnökválasztás során alkalmazott taktika volt.

Hindenburg elnöki megbízatása a weimari alkotmányban foglaltak szerint 1932 májusában járt le. Újraválasztásához az egyetlen lehetőség a szociáldemokrata szavazatok megnyerése volt. A kormány azonban – és a mögötte álló Hindenburg – igyekezett elkerülni az egyezkedést. Részben mert nem bíztak a mind nagyobb belső ellenzékkel viaskodó szociáldemokraták hajlandóságában, részben mert egy másik lehetőséget is láttak:

a parlament hozzájárulásával az elnöki mandátum meghosszabbítását. Ez ugyan alkotmánymódosítással járt volna, amihez a képviselők kétharmadának támogatására volt szükség, de remélték, hogy a Hindenburgtól húzódozó szociáldemokraták ehhez könnyebb szívvel járulnak hozzá, mint egy esetleges egyértelmű kiálláshoz Hindenburg mellett a máskülönben elkerülhetetlen választásokon. Bíztak továbbá abban is, hogy a nemzetiszocialisták is korainak tartják az erőpróbát. Amíg az előbbi feltevésükben nem kellett csalódniuk, az utóbbi nem bizonyult megalapozottnak.

A szélsőjobboldallal folytatott tárgyalásokon a kormány részéről Brüning miniszterelnök, Groener hadügy- és belügyminiszter, és von Schleicher tábornok, a Reichswehr vezérkari főnöke vett részt. A nácikat Hitler, a német nemzetieket a pártelnök Hugenberg képviselte. A tanácskozásokon jelen volt Hindenburg államtitkári rangú titkára, Meissner is. A kormányzat kész volt engedményekre, amelyek bővíthették a szélsőjobb szabad agitációját, sajtójának szélesebb körű terjesztését, sőt Groener ígéretet tett arra is, hogy feloldja a Reichswehr tagjai számára a náci párthoz csatlakozást tiltó rendelkezését. Ennél többet azonban nem ígértek. Hitler és Hugenberg követelését a Brüning-kabinet lemondásáról, a parlament feloszlatásáról és új választások kiírásáról már visszautasították. A szélsőjobb válaszát január 12-én Göring adta át levélben Brüning kancellárnak. A Harzburgi Frontban egyesült jobboldaliak, a német nemzetiek, a nemzetiszocialisták, a Stahlhelm és a Birodalmi Agrárszövetség (Reichslandbund) egységesen új elnökválasztást követeltek.

A kormányzatnak nem volt más választása, mint a szociáldemokrata párt megnyerése Hindenburg jelöléséhez. A tárgyalásokat a szélsőjobboldallal folytatott egyezkedés eredménytelensége miatt már a tekintélyét – és Hindenburg bizalmát – vesztett Brüning helyett Groener vezette. A szociáldemokraták csupán korábbi általános kéréseiket ismételték meg. A döntő megbeszélésen, amelyen Groener és Wels négyszem-

közt megállapodott abban, hogy a munkáspárt támogatni fogja Hindenburgot, a tábornoknak arra a kérdésére: „Mit tegyünk ezzel a kancellárral?", Wels a kormányzat további fenntartása és Brüning mellett szólt. Groener e kijelentésből meggyőződhetett a szociáldemokrata vezetés tájékozatlanságáról (nem ismerték fel Brüning elkerülhetetlen bukását), másrészt a szélsőjobboldallal való fenyegetőzés hatékonyságáról. Hatékony volt e fenyegetés, hiszen a megállapodást olyan személyiségnek sikerült elérnie, aki néhány nappal korábban, január 29-én, annak ellenére, hogy a náci párt még jobban fokozta a kormány elleni támadásait, engedélyezte a Reichswehr tagjainak a náci párttagságot. (Groener a saját meggyőződése ellenére engedett, amit többek között a „demokratikus jogokra" hivatkozva követelt a jobboldali ellenzék. A kommunista párttagságot tiltó rendelkezés azonban továbbra is érvényben maradt, ami nyilvánvalóvá tette az engedmény egyoldalú voltát.)

A szociáldemokrácia egy olyan pillanatban hajlott engedményre, amikor az korántsem volt feltétlenül szükséges, még a saját megfontolásait figyelembe véve sem. Csatlakozása a Hindenburg mögött felsorakozó, a demokratáktól a Néppártig terjedő koalíció mellé még a választások első fordulója előtt történt, holott nyilvánvaló volt, hogy a szükséges abszolút többséget a szélsőjobb leendő jelöltje nem szerezheti meg. Ezzel a párt, miután kezdettől lemondott konkrét követelések támasztásáról, most azt a lehetőséget is feladta, hogy önálló jelölt állításával felmérhesse tömegbázisát, s ami még fontosabb, nyilvánvalóvá tegye, hogy Hindenburg megválasztása nem lehetséges a támogatása nélkül. E megfontolásokon kívül a döntés ellen szólt az is, hogy éppen ebben az időben bomlott fel a Harzburgi Front, mégpedig éppen az elnökjelölt személyéről kialakult nézeteltérések következtében. A német nemzetiek és a Stahlhelm külön jelölt indítása mellett döntött Düsterberg személyében. A nemzetiszocialisták Hitler mögött

sorakoztak fel, esélyeik az abszolút többség megszerzésére azonban így tovább csökkentek.

1932. március 13-án, az elnökválasztás első fordulójában a szélsőjobb mindkét képviselője messze elmaradt az abszolút többségtől: Hitler a szavazatok 30,1%-át, Düsterberg 6,8%-át szerezte meg, Hindenburgot csupán egy hajszál választotta el tőle, 18650730 választó szavazatával 49,6%-ot ért el, amihez jelentős mértékben hozzájárultak a 22% körüli értékre becsült szociáldemokrata szavazatok. A kommunista párt, ellentétben a szociáldemokratákkal, Ernst Thälmann indításával megőrizte korábbi szavazataarányát: 4983 197 szavazat (13%). Így a döntés, amint az várható volt, a második fordulóra maradt. A végeredmény azonban nem volt kétséges, amit tükrözött az urnákhoz járulók számának csökkenése is.

Az április 13-i második fordulóban a választásra jogosultaknak csak 83,5%-a vett részt. Hindenburg 19359633 szavazattal a leadott voksok 53%-át szerezte meg, Hitlerre 13418051-en szavaztak (36,8%), a kommunista Thälmannra 3706655-en (10,2%), ami jóval kevesebb volt az első fordulóénál.

Az 1932-es elnökválasztás tehát a szélsőjobboldal és különösen a nemzetiszocialisták hatalmas előretörését jelezte. Már az első fordulóban több szavazatot mondhatott magáénak a náci párt, mint a Hindenburg mögött felsorakozott valamennyi polgári irányzat együttvéve. A második forduló még egyértelműbbé tette a képet: Hitlert és a fasiszta diktatúra programját támogatta a hagyományos jobboldalt képviselő Német Nemzeti Néppárt és a Stahlhelm szavazóinak döntő többsége is, s így a náci vezérre leadott szavazatok messze meghaladták már nem csupán a polgáriak, hanem a két munkáspárt 32% körüli értékre becsülhető összeredményét is. Ez utóbbi igazolni látszott a szociáldemokrácia választási jelszavát: „Hitler vagy Hindenburg? Nincs harmadik lehetőség!" Az elkövetkezendő hónapok eseményei viszont a kommunisták meggyőződéssel hirdetett álláspontját erősítették

meg: „Aki Hindenburgot választja, Hitlert választja!" A hét évre újjáválasztott, 85 éves konzervatív, monarchista aggastyán és a mögötte felsorakozott pártok nem jelenthettek akadályt a nemzetiszocialista áradattal szemben, még akkor sem, ha ezek a körök – ahogyan azt a szociáldemokraták remélték – felvették volna a küzdelmet a „barna pestis" ellen. Hindenburg és bizalmasai azonban nem ezt az utat választották.

A KONZERVATÍV DIKTATÚRA

A német uralkodó köröknek a választást követő taktikájára az áprilistól május végéig életbe léptetett rendeletekből már következtetni lehetett: mindinkább azok vették át az események irányítását, akik a „konzervatív", a parlamentáris rendszer helyreállítása helyett a jobboldali diktatúrában látták a megoldást. Amíg a hivatalban levő, Brüning-féle „pártok feletti" kabinet politikája a polgári középpártok és a szociáldemokrácia egyezkedésén alapult, az új irányvonal hívei a nemzetiszocialistákkal keresték a megegyezés lehetőségét. Ez éles fordulatot hozott az ország politikai életében, amelynek irányát azonban – főleg a fordulat első időszakában – többen félreértették.

Három nappal a választások után, április 13-án Hindenburg rendeletet bocsát ki, amelyben az SA-egységek március 13-i mozgósítását puccskísérletnek minősítve, „a közbiztonság, a rend és az állam tekintélyének megóvására" (tehát az alkotmány 48. cikkelyére) hivatkozva elrendelte a náci párt valamennyi katonai jellegű szervezete, többek között az SA és az SS feloszlatását. A rendelet azonban korántsem jelentette a szélsőjobb elleni általános fellépés kezdetét. Ellenkezőleg, a szociáldemokrata pártvezetésnek, amely e lépésben saját választási taktikájának igazolását látta, s az intézkedést mint „a fasizmus felett aratott győzelmet" üdvözölte, hamarosan csalódnia kellett. Hindenburg célja az volt, hogy kedvezőbb

feltételekkel kezdhessen tárgyalásokat a megfenyegetett nemzetiszocialistákkal, s nem is akármiről, hanem éppen a szociáldemokraták által most már mind egyértelműbben támogatott Brüning menesztéséről.

A titkos tárgyalások Hindenburg bizalmasa, von Schleicher tábornok és Hitler között május 7-én kezdődtek. Már az első napon sikerült megegyezniük abban, hogy amennyiben a birodalmi elnök felfüggeszti a feloszlató rendelkezést, vagy arra legalábbis ígéretet tesz, a nemzetiszocialisták tartózkodni fognak a Brüning-kormányt felváltó jobboldali kabinet támadásától. Schleicher elégedetten távozott a megbeszélésről, úgy vélte, lassan beigazolódik baráti körében nemritkán hangoztatott véleménye: „A volt őrvezető és emberei gyermekek, akikkel nem kell mást tenni, mint kézenfogva vezetni őket."

Brüningnek a következő napokban hirtelen megsokasodtak a gondjai. A szociáldemokrata párt támogatásával még el tudta érni, hogy a parlamentben kormánya ellen május 12-én benyújtott bizalmatlansági indítványt a képviselők csekély többséggel visszautasítsák, az egyik legfőbb támaszává vált Groenernek azonban meg kellett válnia a hadügyminiszteri posztjától.

Amit a Schleicher–Hitler megállapodás titokban tartásával még sikerült leplezni, az Groener lemondásával már nyilvánvalóvá vált. A párton kívüli tábornok hadügyminiszteri megbízatása mögött ugyanis nem koalíciós megfontolások rejlettek, hanem Hindenburg követelése. Bizalmasának és volt bajtársának éppen a „koalíciós zűrzavarral", s nem utolsósorban a „fenyegető marxista veszéllyel" szemben kellett megőriznie a Reichswehr egységét. Groener azonban azokhoz az erőkhöz húzott, amelyek megelégedtek a szociáldemokrácia megzabolázásával (de nem támogatták szétzúzását), akik a nemzetiszocialisták megfékezését is komolyan vették. Ezért támogatta az SA és az SS betiltását, s ugyancsak ezért elégedett meg – Hindenburgnak valamennyi félkatonai védelmi szervezetet betiltó eredeti javaslatával szemben – az elsősorban a szociál-

demokraták vezette, a „köztársaság és az állam tekintélyének erősítését és támogatását" a Brüning-kabinet válságának kibontakozásakor meghirdető Birodalmi Lobogó (Reichsbanner) ellen irányuló szükségrendelet helyett e szervezeteknek a hadügyminisztérium fennhatósága alá rendelésével.

Groener személye a szélsőjobb céltáblájává vált, s menesztése Hindenburg részéről egyet jelentett követelésük teljesítésével. Lemondásával a negyedik birodalmi bársonyszék üresedett meg, a belügyi, külügyi és a gazdaságügyi tárca után most a hadügyi is gazdátlanná vált. (A korábbiak élére Hindenburg jóváhagyásával birodalmi megbízottakat neveztek ki korlátozott jogkörrel.) A Brüning-kormány válsága ezzel utolsó szakaszába lépett, ami egyben a középpártokra támaszkodó elnöki diktatúra végét is jelentette.

Hindenburg már döntött Brüning menesztéséről, a kancellári posztra azonban még nem volt megfelelő jelöltje. Legszívesebben közvetlen környezetéből választott volna, ám ott nem volt senki, aki az egyre nagyobb zűrzavarban vállalta volna a korántsem hálás feladatot. Azt azonban eldöntötte, hogy a leendő kormányzat egyértelműen a jobboldalra, mégpedig annak is kevésbé szélsőséges szárnyára, a Német Nemzeti Néppártra támaszkodjon. Fokozni kívánta továbbá a hadsereg befolyását. Nem adta fel ugyanakkor reményét, hogy sikerül olyan kabinetet létrehoznia, amely a parlamentben is keresztül tudja vinni akaratát. A megfelelőnek látszó személyiséget – a tanácsadói közül mind nagyobb befolyásra szert tett von Schleicher javaslatára – végül is Franz von Papenben vélte megtalálni.

A nemesi származású Saar-vidéki földbirtokos életpályája nem volt ismeretlen Hindenburg előtt. A világháború éveiben katonaként szolgált, s egészen a vezérkari tiszti beosztásig vitte. A háborút követően jó politikai érzékéről tanúskodott, hogy politikai pályára lépve a centrumhoz csatlakozott, s a porosz parlamentben mind nagyobb befolyásra tett szert. Diplomáciai missziókat is betöltött, mégpedig nem sikertele-

nül. A mindig elegáns Papen kitűnt szónoki képességeivel, és a hadsereg mellett 1924-ben létrehozott Német Klub (közismertebb nevén Úri Klub, Herrenklub) tagjaként, majd egyik vezetőjeként a reakciós földbirtokosok, a junkerek bizalmasa volt. Schleicher baráti köréhez tartozott, s megegyezett véleménye pártfogójáéval abban is, hogy a jobboldal egységét a nemzetiszocialisták bevonásával lehet csak megvalósítani. Ismerte Hitlert, akivel az év elején egy ízben már találkozott, róla azonban Schleichernél jóval kevésbé kedvezően vélekedett.

Papent meglepetésként érte Schleicher ajánlata. Még a Hindenburggal folytatott megbeszélésekor sem volt teljesen meggyőződve arról, hogy vállalhatja ezt a korábbiaknál jóval nagyobb és – amit egyértelműen látott – kockázatosabb feladatot. Főleg az utóbbi tényező késztette arra, hogy kétségeit a birodalmi elnök elé tárja: „Még nem vagyok felkészülve ilyen súlyos felelősség vállalására, és kétségeim vannak afelől, hogy éppen én lennék erre a megfelelő ember." Hindenburg, akire már az első találkozáskor rendkívül kedvező benyomást tett Papen, teljes bizalmáról biztosította Schleicher jelöltjét. Majd Papen lovassági tiszti múltjára utalva, szinte megparancsolta a kancellárság vállalását: „Ön katona volt, és a háborúban teljesítette kötelességét. Ha a haza szólít, mi Poroszországban csak egyet ismerünk – az engedelmességet."

A Hindenburgtól távozó Papen egyik első tennivalója a nemzetiszocialisták megnyerése volt. Már maga mögött tudta a német nemzetiek és a Néppárt támogatását. Ennél többre, a demokraták és a centrum megnyerésére nem is gondolt. (A szociáldemokratákkal az egyezkedést – Hindenburg határozott tilalma mellett – saját további elképzelései miatt sem tartotta szükségesnek.) Tarsolyában a mögötte felsorakozott erők feltétlen bizalmával és két ígérettel várta Papen a náci pártvezért. A két ígéret: Brüning menesztése és a horogkeresztes osztagok betiltásának feloldása. Kérése cserében „csupán" egy volt: kormányának támogatása.

A találkozóra május 28-án került sor Berlinben. Papen röviden vázolta elképzeléseit, majd közölte, hogy Hindenburggal történt megállapodása értelmében kormánya hajlandó lesz támogatni a nemzetiszocialista párt tevékenységét korlátozó intézkedés feloldását. Hitler – Papennel ellentétben – a tőle megszokott bőbeszédűséggel kezdte ecsetelni elképzeléseit a „rend és az állam tekintélyének" helyreállításáról, a jövő nagy német birodalmáról és általában a nemzetiszocialista mozgalom magasztos céljairól. Papen, mint jó diplomatához illett, türelmesen hallgatta végig a „Führer" fecsegését. Hidegvérét azonban majdnem elveszítette, amikor Hitler a korábban Schleicher előtt ismertetett feltételeit még eggyel megtoldotta: az SA és az SS „szabad" tevékenységének engedélyezése mellett követelte az „elaggott" parlament feloszlatását is, ami viszont egyet jelentett új választások kiírásával. Papen tisztában volt azzal, hogy a feszült politikai légkört a választások tovább élezhetik, s arról sem volt egyértelműen meggyőződve, hogy az őt támogató erők számára az eredmények kedvezően fognak alakulni. Mivel azonban kancellári megbízatásának feltétele a nemzetiszocialisták támogatásának megnyerése volt, nem tehetett mást, mint hogy megígérje: közvetíteni fogja Hitler kívánságát a birodalmi elnöknek.

Papen előbb Schleichernek, majd Hindenburgnak is beszámolt a tárgyalásról, s mindkettőjüket megkérte Hitler újabb követelésének teljesítésére. Schleichert nem kellett meggyőznie, a tábornok az árat elfogadhatónak tartotta. Úgy vélte, s ezt Papennel közölte is, hogy amennyiben a nemzetiszocialistákat sikerül megnyerniük a kormány támogatására, úgy erőiket – szervezettségüket és harci osztagaikat – a kormány felhasználhatja a Reichswehr számára, vezetőiket pedig háttérbe szoríthatja. Hindenburg azonban habozott. Végül úgy döntött, hogy saját tekintélyét veti latba Hitler meggyőzésére. Nem is a feltételeit tartotta teljesíthetetlennek – bár Papennek és Schleichernek a választásokkal kapcsolatos aggodalmait ő is osztotta –, hanem a Hitler által cserében felajánlott „tolerálást"

tartotta kevésnek. A kormány egyértelmű támogatást várt a nemzetiszocialistáktól.

Ezzel megpecsételődött Brüning sorsa. Amikor a miniszterelnök másnap kihallgatásra jelentkezett Hindenburgnál, hogy újabb szükségrendelethez szerezze meg az elnöki hozzájárulást, az agg tábornagy előbb húzódott, majd a döntést másnapra halasztotta. Korábban erre nem volt példa. Brüning, aki korántsem volt tapasztalatlan politikus, és az elnök megbízottainak tárgyalásai sem maradtak előtte teljesen titokban, másnap mindent egy lapra tett fel. A szükségrendeletek aláírása mellett most már fő támaszának, Groenernek a visszahelyezését is kérte a hadügyminiszteri posztra. S amint arra Brüning is számított, Hindenburg már valóban döntött, számára kedvezőtlenül: valamennyi kérését és javaslatát visszautasította. Még aznap, május 30-a délelőttjén Brüning benyújtotta kormányának lemondását.

A kormány lemondása nem érte váratlanul a közvéleményt, még kevésbé a politikai pártok vezetőit. A kibontakozás várható iránya azonban a baloldalon és a polgári középpártokban nyugtalanságot keltett, éppen azokban a körökben, amelyek még néhány hónapja maguk segítették Hindenburgot az elnöki székbe.

A felizzott politikai légkör nem kedvezett az új kormány megalakításának, ezért Hindenburg kísérletet tett arra, hogy megnyugtassa az ellenzéket. Amíg megbízottain keresztül felkérte Göringet, hogy hívja Berlinbe a vidéken tartózkodó Hitlert, fogadta a szociáldemokrata párt két vezetőjét. A megbeszélésen, vagy inkább szűkszavú tájékoztatón Otto Wels és Rudolf Breitscheid vett részt. Hindenburg nem várt támogatást a szociáldemokratáktól, célja az volt, hogy kitapogassa, milyen ellenállásra számíthat az új kormány, egyben jelezze: a változásokat maga is szükségesnek tartja és teljes tekintélyével támogatja. S hogy megnyugtassa tárgyalópartnereit, szokott porosz tiszti modorában végül kijelentette: „Az új kormány tiszteletben fogja tartani az alkotmányt, amelynek biz-

tosítéka saját személyem és egész múltam." Hindenburg megnyugtatásnak szánta szavait, ám a szociáldemokrata vezetők inkább fenyegetésnek érezték. Nyilatkozatukban azonban – amelyet a megbeszélést követően a párt központi lapjában, a *Vorwärts*ben tettek közzé – kerülték a közvetlen támadást Hindenburg ellen, sőt, ha felemás módon is, de bizalmukat fejezték ki, hogy a számukra kedvezőtlen változások végül is a helyzet rendeződéséhez fognak vezetni. Amit helyesen ítéltek meg, az a háttérben meghúzódó mozgatóerő volt: „A válságot a Reichswehr és a keletporosz nagybirtokosok köreinek szája íze szerint oldották meg, akiknek a Brüning-kormány még mindig nagyon »baloldali« volt. A kurzus tehát jobbra tart! Hogy meddig – s hogy egyáltalán a birodalmi elnöknek módjában lesz-e azt a pontot meghatározni, ahol a dolgok stabilizálódnak –, az az elkövetkezendő napok és hetek nyitott kérdése."

Adolf Hitler, miután Göring telefonon értesítette a történtekről s beszámolt a közvetítők kéréséről, azonnal félbeszakította hétvégi „pihenőjét". A fekete Mercedesekből álló gépkocsioszlop elhagyta Mecklenburgot; Göring Berlinben csatlakozott a Führer kíséretéhez, majd rövid megbeszélés után együtt siettek a birodalmi elnök rezidenciájára, ahol az elnök titkára, Meissner várta őket. Hindenburg azonnal fogadta a nemzetiszocialista pártvezetőt, s ismertette vele elképzeléseit az új kormányról. Hitler ismét előadta feltételeit – természetesen a tőle megszokott bőbeszédűséggel. Hindenburg mindenre ígéretet tett, majd feltette a döntő kérdést: hajlandó-e a nemzetiszocialista párt támogatni Papent? Hitler válasza határozott „igen" volt. Ezzel úgy tűnt, Hindenburg elérte célját: most már semmi sem állt az új kormány kinevezésének útjában.

Papen június 1-én mutatta be kormányát a birodalmi elnöknek. A miniszteri posztokon öt német nemzeti, két néppárti és két párton kívüli politikus osztozott. A kabinet a háborút követő időszak legjobboldalibb kormányzata volt, a szociál-

demokratákon kívül most már hiányoztak a középpártok: a centrum és a demokraták képviselői is. Három legtekintélyesebb tagja, a hadügyi tárca élén Schleicher, és a hivatásos diplomata, Konstantin von Neurath külügyminiszter, valamint a Német Nemzeti Néppárthoz tartozó gazdasági miniszter, a Brüning-kabinet bukásában szerepet vállalt Hermann Warmbold volt, az egyik leghatalmasabb német monopólium, az IG Farben egyik elnöke. Az új kabinet azonban nem csupán összetételében különbözött a korábbiaktól, hanem rendkívül leszűkült parlamenti bázisával is. Amíg Brüning, a szociáldemokraták „tolerálásától" eltekintve, a képviselők mintegy 28–30%-ának bizalmát bírta, Papen csupán 12%-os támogatásra számíthatott. (Ennyi volt ugyanis a német nemzetiek és a Néppárt 71 képviselőjének súlya az 577 tagú képviselőházban.) A „nemzeti koncentráció" elnevezésre mindenesetre nem szolgált rá a kormány – Papen jelölte így kabinetjét –, ezt már a korabeli ellenzék is csak idézőjelben használta. Az első kormánynyilatkozat is ellentmondott ennek. Papen leszögezte, eltökélt szándéka „az államszocializmus és a jótékonykodó költségvetés" felszámolása, a kollektív szerződéseken nyugvó bérrendszer és munkanélküli-segély megszüntetése. (A munkanélküliség ekkor már az összlakosság egyhatodára terjedt ki, a munkásosztálynak majdnem a felét, a szervezett dolgozók 66,1%-át érintette, s csupán mintegy 20%-uk részesült a törvényben megszabott munkanélküli-segélyben.)

Papen a rend helyreállítását is sajátos módon értelmezte. Harcot hirdetett – átvéve a szélsőjobboldal által használt kifejezéseket – a „társadalomellenes osztályharc", a „kultúrbolsevizmus" és az „ateista-marxista szellem" ellen, felhívott „minden államfenntartó nemzeti" erő összefogására. A kormánynyilatkozatot hallgató képviselők megérthették, hogy a „nemzeti koncentráció" egyedül a jobboldal egységét jelenti. Papen azonban tudta, hogy ezt vállalnia kell, a polgári pártok fő erői ugyanis most már itt sorakoztak fel.

A kormányalakítás visszhangja a vártnál is kedvezőtlenebb

volt. Papen nem volt olyan országosan ismert, még kevésbé elismert politikus, akinek a neve vonzerőt gyakorolhatott volna. Meghirdetett programja pedig egyértelművé tette, hogy az újabb elnöki kabinet most már nem egyszerűen „pártok feletti", hanem a pártok többsége (s természetesen az e pártok képviselte osztályok és rétegek) ellenében kíván kormányozni. Ez nehezen volt elképzelhető a nemzetiszocialisták támogatása nélkül, ellenükben pedig éppenséggel lehetetlen.

Június 3-án maga Schleicher utazott Hitlerhez – ami már önmagában is jelezte a megváltozott helyzetet –, hogy a helyi választási hadjáratát irányító pártvezértől ígéretének beváltásáról tárgyaljon. Elsősorban azt szerette volna elérni, hogy Hitler tegyen írásbeli nyilatkozatot, amelyben támogatásáról biztosítja a kormányt. Hitler azonban erre nem volt hajlandó. A választások menetéből jó politikai érzékkel azt a következtetést vonta le, hogy pártja nem engedheti meg magának a kormány melletti nyílt kiállást. Igyekezett meggyőzni Schleichert arról, hogy mit sem változtat a dolgokon, ha pártja csupán az egyes intézkedések „tolerálásával" segíti a kormányt. Schleichert már az is izgalomba hozta, hogy Hitler a „támogatás" kifejezés helyett ismét a „tolerálást" emlegette, de efölött a megegyezés reményében még elsiklott. Az viszont már felháborította, hogy Hitler, miután egyértelműen elzárkózott bármiféle nyilatkozat aláírásától – még a kormány megtűrését is újabb feltételekhez kötötte, mégpedig a választások mielőbbi kiírásához.

Schleicher dolgavégezetlenül távozott. A tapasztalt intrikusnak első ízben kellett meggyőződnie arról, hogy Hitler nem lebecsülendő ellenfél. Végül is úgy döntött, javasolni fogja Hindenburgnak a nácik eredeti követeléseinek elfogadását, a választások azonnali kiírását azonban nem.

Másnap, június 4-én a birodalmi elnök feloszlatottnak nyilvánította a Reichstagot, de csak július 31-re íratott ki új választásokat: úgy vélte, Papennek az elkövetkezendő két hónap

elegendő lesz arra, hogy helyzetét megerősítse. Az események azonban nem őt igazolták.

Papen terve egyszerű volt, s az első pillantásra nem is tűnt kivihetetlennek. Elsőnek a baloldalra kívánt lecsapni a nemzetiszocialisták támogatásával, majd a nemzetiszocialistákat a „kormányfelelősségbe" is bevonva stabilizálni a helyzetet, ezzel mintegy „kihúzva a mozgalom méregfogát". Mindezt kemény kézzel, a kormányzat egységes, fegyelmezett működtetésével és – ami szintén nem volt mellékes – a birodalmi elnök feltétlen támogatásával.

A kormányzat egységének megteremtését, azaz a nagytőke és a junkerek együttműködésének biztosítását szolgálták első szükségrendeletei. A „bárók kormánya" – ahogyan a korabeli sajtóban a Papen-kabinetet hamarosan emlegették, utalva arra, hogy kilenc miniszteréből öt nem akármilyen nemesi előneveket mondhatott magáénak – június 7-én bocsátotta ki első szükségrendeletét. A „munkanélküli-segély, a társadalombiztosítás, valamint a községi juttatások biztosítása érdekében" növelték az adóterheket, elsősorban a bérekből a „közteherviselést" szolgáló levonásokat, radikálisan csökkentették a szociális juttatások és a munkanélküli-segély összegét.

A „gazdasági" intézkedéseket politikaiak követték. Országszerte nagy feltűnést keltett, hogy Gregor Strasser személyében, aki 1925-től a nemzetiszocialista párt propagandáját, majd 1928-tól szervező bizottságát vezette, első ízben kapott náci politikus alkalmat arra, hogy a párt nézeteit az akkor legnagyobb nyilvánosságot jelentő rádióban kifejthesse. Strasser előadásának címe „A nemzetiszocializmus állameszménye" volt, tartalma a „totális állam", a „nemzeti felemelkedést egyedül szolgáló fasiszta diktatúra" dicsőítése.

Jelentősebb és hatásában is nagyobb volt azonban a birodalmi elnök június 16-án aláírt szükségrendelete „A politikai rendzavarásokról". E rendelet iránya éppoly félreismerhetetlen volt, mint az előző intézkedéseké: korlátozta a gyülekezési szabadságot, szigorította az erőszakos cselekményekért ki-

szabható büntetéseket, ugyanakkor, a Hitlernek tett ígéretnek megfelelően, ismét engedélyezte a náci párt fegyveres osztagainak működését, és feloldotta a rájuk vonatkozó egyenruhaviselési tilalmat.

A két szükségrendelet, amely „a gazdasági és a politikai rend" helyreállítását volt hivatva szolgálni, addig soha nem látott belpolitikai feszültségeket szült, s csaknem robbanáshoz vezetett. Mindez azonban kedvezett a dokumentum kibocsátói által tervezett további lépéseknek.

A POROSZORSZÁGI „ÁLLAMCSÍNY"

A tavaszi elnökválasztásokat követően a birodalom 18 „szabadállamának" parlamentjében a nemzetiszocialisták – Bajorország kivételével – már mindenütt a legerősebb pártfrakciót mondhatták magukénak. S ez nem csupán helyi nemzetiszocialista kormányok alakításának lehetőségét jelentette, hanem azt, hogy a nácik az egyes államok kormányainak képviselőiből álló Birodalmi Tanácsban (Reichsrat) is többségre kerülhetnek. Az addig kormányzó koalíciók mindent elkövettek annak érdekében, hogy a választásokat követően is helyükön maradhassanak. Ennek számtalan módja volt, részben alkotmányban biztosítottak, részben pedig az államok és kormányaik viszonylagos önállóságából fakadóak. A különféle manőverek a legtöbb helyen sikerrel jártak. Csupán három államban kaparinthatták meg a nemzetiszocialisták a miniszterelnöki bársonyszéket. A náci párt történetének első miniszterelnökét, Alfred Freyberget május 21-én iktatták be Anhaltban, ahol a parlamenti mandátumok 41,6%-át szerezték meg. Az Oldenburgban és Mecklenburgban alakított kabinetek már abszolút többségre támaszkodhattak (az előbbiben 52,1, az utóbbiban 50,8% volt a nácik parlamenti képviseletének aránya).

A Birodalom központi és legnagyobb „szabadállamában",

a kezdetektől szociáldemokraták irányította Poroszországban is a nemzetiszocialisták szerezték a legtöbb szavazatot. Ez nem csupán azt jelentette, hogy az újonnan összeülő tartományi képviselőházban a korábbi 6 helyett 162 náci képviselő foglalhatott helyet, hanem azt is, hogy a szociáldemokrata–demokrata–centrum koalíció elveszítette korábban megingathatatlannak látszó többségét. A náci párt a mandátumok 38,3%-ával túlszárnyalta a szociáldemokraták és a kommunisták együttes eredményét is.

A szociáldemokrata Otto Braun vezette kormányzat részben az elnökválasztások eredményét, részben már az újabb választási gyűlések, propagandaakciók hatását felmérve számított a nácik előretörésére, s még idejekorán megtette a szükséges intézkedéseket. Az egyik utolsó kormányülésen elfogadott „ügyrendi" módosítás lehetővé tette, hogy a „kormány mindaddig hivatalban maradjon, amíg az új miniszterelnök a választás második fordulójában is abszolút többséget szerez". Így a második fordulóban az alkotmányjogilag nem szentesített, de az addigi gyakorlatban megkövetelt relatív többség nem volt elegendő a nemzetiszocialista jelölt megválasztásához, s a kormány a helyén maradt. Azt azonban nem sikerült megakadályozni, hogy május 25-én, a nemzetiszocialista Karl Litzmann tábornok elnökletével – ő volt a képviselőház doyenje, ezért ő nyitotta meg az ülést – a náci párt adja Hans Kerrl személyében a parlament elnökét, majd június 22-én mind a kommunistákat, mind pedig a szociáldemokratákat kiszorítsák a parlament elnökségéből. Mindezzel azonban nem lehetett a mintegy 100 mandátumos kisebbségben lévő kormányt, Otto Braun veterán miniszterelnököt és mindenható belügyminiszterét, Carl Severinget elmozdítani. Legalábbis a weimari alkotmány demokratikus cikkelyei alapján nem.

A náci párt Hitler utasítására korántsem új, azonban a „nagypolitikában" eddig még nem alkalmazott módszerhez folyamodott: a közrend és az „állam biztonságának" megren-

dítésével ki akarta kényszeríteni az alkotmány 48. cikkelyének alkalmazását, a rendkívüli állapot bevezetését. Június 17-től, az SA és az SS tevékenységét betiltó rendeletet felfüggesztő intézkedés hatálybalépésének napjától a náci párt fegyveres osztagai – nemritkán a rendőrség támogatásával – támadást indítottak a szociáldemokrata és a kommunista párt gyűlései, pártházai és kiadói ellen. Tüzet nyitnak és több védőt megsebesítenek a szociáldemokrata párt központi lapja, a *Vorwärts* székházánál. Megtámadják a kommunisták szervezte Vörös Segély-gyűlést Berlin-Charlottenburgban. Véres összecsapásokra kerül sor a berlini egyetemeken. A szociáldemokraták fegyveres szervezete, a Birodalmi Lobogó és a kommunista Vörös Frontharcosok Szövetsége (Roter Frontkämpferbund) védekezik, s nem is eredménytelenül, de az utcák rendje felbomlik: bezúzott kirakatok, halottak és sebesültek jelzik a náci terrorkülönítmények útját. A barnaingesek azonban Poroszországban nem tudják elérni azt, amit a birodalom más államaiban, sőt a véres akciók hírére mind szervezettebb ellenállásba ütköznek. Így a munkások tízezreit mozgatták meg, és országos felháborodást váltottak ki az Altonában lezajlott események.

A Hamburg melletti kisvárosba július 17-én a náci párt mintegy 6000 hívét összpontosította Schleswig-Holsteinből és Hamburgból, és rendőri fedezettel, a korszakban ritkaságszámba menő páncélautók védelmében bevonultak Altona munkásnegyedébe. A munkáspártokat becsmérlő jelszavakat kiabáló, választási plakátokat tépkedő fasisztákat kemény öklök fogadták. Hamarosan lövések dördültek. Az összecsapásnak 17 halálos áldozata (tizenkét kommunista, egy szociáldemokrata, egy Birodalmi Lobogó-tag és három nemzetiszocialista) és hét sebesültje volt.

A náci akciók hozzájárultak ahhoz, hogy a poroszországi kormányzat elbizonytalanodjon, egysége – amely már korábban sem volt valami szilárd, hiszen a nemzetiszocialista parlamenti tisztségviselők (az elnök és az elnökségi tagok) meg-

választását éppen a Centrumpárt „különutas" politikája tette lehetővé – tovább bomoljon. A kabinet több irányban kereste a kiutat. E kísérletek első szakaszában a lehetetlennel is megpróbálkozott: a birodalmi kormányt igyekezett rávenni a helyzet normalizálódását elősegítő intézkedésekre. Így június 26-án Severing belügyminiszter felajánlotta Wilhelm Freiherr von Gayl birodalmi belügyminiszternek, hogy „komoly nyugtalanság" esetén a központi kormány vegye át a porosz rendőrség irányítását. Az ajánlat feltűnést keltett, a birodalmi kormány azonban nem vállalta a megosztott felelősséget.

A birodalmi kormány jóindulatának megszerzését, vagy legalábbis az egyre feszültebbé váló kapcsolat enyhítését, s részben a koalíciós partnerek megnyugtatását szolgálták viszont a nagy feltűnést és visszatetszést keltett júliusi lapbetiltások. Maga a lapbetiltás a weimari köztársaság békésebb időszakaiban sem volt ritka, az elnöki kormányzat idején pedig szinte mindennapos esetnek számított. A közvélemény megdöbbenését az váltotta ki, hogy a szociáldemokrata párt központi orgánuma, a *Vorwärts,* a Centrumpárt lapja, a *Kölnische Volkszeitung,* majd a Birodalmi Lobogó lapja, a *Reichsbanner* jutott erre a sorsra, s a rendelet alatt a szociáldemokrata belügyminiszter, Severing neve szerepelt. Severing és a porosz kormány természetesen nem maga kezdeményezte a betiltásokat, „csupán" a birodalmi belügyminiszter rendeletét hagyta jóvá. Viszont korántsem tettek meg mindent a felülről jövő nyomással szemben, sőt elősegítették érvényre jutását. Amikor ugyanis a kommunista párt képviselői javaslatot nyújtottak be a betiltás felfüggesztésére, a szociáldemokrata párt és a centrum frakciója nem vett részt a szavazáson, s így a nemzetiszocialisták és a jobboldal 197 voksával a kommunisták javaslatát elutasították.

A jobboldali birodalmi kormánynak tett komoly engedmények ellenére a szociáldemokrata párt a birodalmi elnöknél, Hindenburgnál ellenakcióval is próbálkozott, mégpedig Papennel szemben érvelve. Táviratukban, amelyet a párt elnöke,

Otto Wels és a parlamenti frakció vezetője, Rudolf Breitscheid írt alá, az „új kurzus" hathetes mérlegét megvonva megállapították az életfeltételek gyors rosszabbodását, az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzetet, és, ami a birodalmi elnököt különösen érzékenyen érintette, az államhatalom tekintélyének csökkenését és a birodalom egységének bomlását. „Mindez azoknak a rendszeres kedvezményeknek a következménye, amelyekben az alkotmányellenes erők részesülnek, amíg az alkotmányhoz hű kormányzatoknak a rend és a nyugalom helyreállítására tett erőfeszítéseit a birodalmi kormány intézkedései keresztezik. A jelenlegi kurzus folytatása beláthatatlan veszélyekkel jár a birodalom és a nép számára."

Több hasonló intézkedés és dokumentum jelezte, hogy a porosz kormány és a szociáldemokrata párt jól érzékelte a veszély nagyságát, s elhárítása érdekében hajlandó volt a további alkura, korábbi „eltökélt ellenzéki" álláspontjának feladására. De más irányban is tapogatózott. Így például az SA-ra és az SS-re vonatkozó tilalom feloldását követően, a terrorhullám kibontakozásakor Braun miniszterelnök a többi „szabadállam" kormányához fordult azzal a javaslattal, hogy területükön továbbra is tartsák érvényben a náci osztagok betiltását. (A törekvés nem járt sikerrel, mert a megállapodás utáni napon, június 27-én Hindenburg aláírásával újabb szükségrendelet látott napvilágot, amely csonkította a helyi jogokat, amennyiben a helyi hatóságokat csak „a közbiztonság közvetlen veszélyeztetése" esetére hatalmazta fel tiltó rendeletek kibocsátására, akkor is csak „meghatározott körzetekben és egyes esetekre korlátozva".)

Lényegesen nem változott a poroszországi szociáldemokrata vezetés politikája akkor sem, amikor július 16-án „megbízható forrásból" értesült arról, hogy Papen miniszterelnök még a választások előtt további intézkedésekre készül ellenük. A pártelnökség, meghallgatva Severing tájékoztatóját, arra az álláspontra helyezkedett, hogy „bármi következzen is, az alkotmányos jogi alapokról [a párt] nem térhet le". Pedig volt

más elképzelés is. A porosz kormány képviselői a délnémet tartományi kormányok miniszterelnökeivel tanácskozva zárt körben felvetettek egy olyan megoldást, hogy amennyiben a birodalmi kormány erőszakkal vagy kényszerrel kívánja eltávolítani helyéről a poroszországi koalíciót, s az állam élére birodalmi biztost nevezne ki, úgy „a porosz kormány rendkívüli állapotot rendelne el, a Reichsbannert kiegészítő rendőri alakulatnak nyilvánítaná és felfegyverezné, Hindenburgot diszkréten semlegesítené, a birodalmi kormányt és az NSDAP vezető klikkjét pedig letartóztatná. A birodalom kormányzását átmenetileg az öt legnagyobb állam miniszterelnökeiből létrehozott direktórium venné át." E tervhez megnyerték a porosz államtanács elnökét, a centrumpárti Konrad Adenauert is.

Az „ellenállamcsíny" terve az első pillantásra nem tűnt megvalósíthatatlannak, ám gyengeségei könnyen felismerhetők. A tervezők a létszámban csekély és harci tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkező Reichsbanner bevetése mellett kizárólag parlamenti eszközök igénybevételével számoltak, és teljesen figyelmen kívül hagyták azt a lehetőséget, hogy a birodalmi kormány nem csupán a rendőrséget, hanem a hadsereget is mozgósíthatja. Nem is beszélve az igen jól szervezett, tapasztalt katonai vezetők segítségével kiképzett SA-ról és SS-ről, amelyek korántsem maradtak volna semlegesek ilyen összecsapás esetén. Tovább gyengítette a szociáldemokrata vezetésű kormányzat helyzetét az, hogy a párt mereven elzárkózott a kommunista párt egységfront javaslata elől, amely lehetővé tette volna a Reichsbanner és a Vörös Frontharcosok Szövetsége együttes fellépését. A kommunista párt Berlin-Brandenburgi kerületi vezetőségének antifasiszta egységtüntetésre tett június 16-i ajánlatát, illetve a részvételt a szükségrendeletek és a náci terror ellen rendezett július 10-i egységkongresszuson elsősorban abból a megfontolásból utasították vissza, hogy a kommunistákkal kötött egységfront eltaszítaná a polgári koalíciós partnereket. Egyébként is, elfogadásához

a párt egész korábbi irányvonalát felül kellett volna vizsgálni: fel kellett volna adni a „tolerálás" minden formáját, mozgósítva és felfegyverezve a munkástömegeket; vállalni kellett volna a nyílt küzdelmet a polgári középpártok támogatása nélkül, esetleg azok ellenében, s mindenképpen a kormányhatalom minden eszközével rendelkező birodalmi kabinet, a hadsereg és Hindenburg, valamint a nácik ellen. Már csupán az utóbbiakat figyelembe véve is, az erőviszonyokat gondosan mérlegelő pártvezetés lemondott a tényleges ellenállás szervezéséről, s ez egyet jelentett azzal, hogy az „ellenállamcsíny" terve fedezetlen maradt, semmiféle gyakorlati intézkedés nem követte.

Papen július 9-én fejezte be Lausanne-ban tárgyalásait a jóvátételekről. Hazatérve első útja Hindenburghoz vezetett, aki neudecki birtokán fogadta miniszterelnökét. A birodalmi elnök elégedett volt a tárgyalások eredményével, még kedvezőbben fogadta azokat a – Papen által nyilván még meg is szépített – híreket, hogy francia és brit „mértékadó körök" milyen kedvezően fogadták az új, erős és határozott kormány kinevezését. A megbeszélés második témája Poroszország volt. Papen mindenekelőtt arról kívánta meggyőzni Hindenburgot, hogy a birodalom rendjének helyreállítása elsőnek a porosz belső helyzet „rendezését" követeli meg. Hivatkozott továbbá arra, s ebben az intrikus Schleicher minden alapot nélkülöző híreszteléseire is támaszkodhatott, hogy küszöbön áll a kommunisták és a szociáldemokraták megegyezése, ami további véres összecsapások kezdetét jelentheti a nemzetiszocialistákkal. Hindenburg, akitől nem volt idegen a porosz tartomány és a birodalom közötti ellentét gyors felszámolásának gondolata, meghallgatta Papen javaslatát, egyelőre azonban nem döntött. Elvileg nem volt ellene annak, hogy Poroszország élére Papen személyében birodalmi biztost nevezzen ki, és hogy eltávolítsák – ha kell, a Reichswehr bevetésével – a kormányt, hiszen a köztársaság történetében hasonlóra már volt példa, s a tapasztalatok nem is voltak kedvezőtlenek.

(1923-ban lényegében ily módon távolították el helyéről a szociáldemokrata–kommunista munkáskormányokat Türingiában és Szászországban, mégpedig a szociáldemokrata Ebert elnök rendeletei alapján.) A megfelelő előkészítést azonban szükségesnek tartotta, mégpedig az alkotmányosság látszatának lehető legteljesebb megőrzésével. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy Papennek meg kellett nyernie akciójához a német nemzetieket és a nemzetiszocialistákat, akik a porosz parlamentben a mandátumok 47%-ával rendelkeztek, s lehetőleg semlegesítenie a centrumot.

A német nemzetieket, tekintettel Hindenburg és Schleicher támogatására, nem volt nehéz megnyerni. Hugenberg egyetértett a tervvel, majd július 18-án Siegenben tartott választási beszédében nyíltan ki is állt mellette: „Tekintettel az egyre fokozódó nyugtalanságra, a birodalmi kormánynak latba kell vetnie hatalmát, gyökerénél kell megragadnia a kórt. És e kórt Poroszországnak hívják. Azt várjuk a birodalmi kormánytól, hogy azonnal vessen véget a »marxista kísértetjárásnak«, és Poroszország élére állítson birodalmi megbízottat."

Ha nem is olyan nyíltan, mint a német nemzetiek, a nemzetiszocialisták is támogatásukról biztosították Papent. A nácik porosz parlamenti elnöke, Kerrl július 19-én írásban fordult a kancellárhoz, amelyben a 48. cikkely alkalmazását javasolta „a méltatlan, a porosz nép többsége akaratának nem megfelelő állapot" megszüntetésére. A nyilvánosságra hozott levél egyik meglehetősen nagy visszatetszést keltő részében Kerrl éppen azt rótta fel az általa „alkotmányellenesnek" minősített ügyvezető kormánynak, hogy képtelen hathatós intézkedéseket hozni „a napról napra mind nagyobb mértékben tapasztalható összetűzések, halálos végű összecsapások megfékezésére". Ezért, bár most már nyilvánvalóan más célból, megismételte az eredetileg a szociáldemokraták által előterjesztett javaslatot, hogy a birodalmi kormány vegye át a porosz rendőrség feletti rendelkezést. Talán nem véletlen, hogy a levél a kora-

beli sajtóban „A parlament elnöke birodalmi biztos kinevezését követeli Poroszországban" címmel jelent meg.

A német nemzetiek és a nemzetiszocialisták támogatásának megnyerése egyet jelentett a német uralkodó körök széles frontjának beleegyezésével. Az ezt követő akció egy lényeges vonását tekintve minden korábbi hasonló intézkedéstől különbözött. A Papen által tervezett államcsíny, szemben a szászországi és türingiai előzményekkel, nem egy „alkotmányos kormány" akaratának érvényesülését, hanem az elnöki diktatúra alkotmányellenes rendszerének kiteljesedését és megszilárdítását szolgálta, eltávolítva az útból a fő akadályt jelentő szociáldemokrata–demokrata–centrum koalíciót. Másrészt Papen (s ez tette szinte kilátástalanná a lényegében csupán alkotmányos és parlamenti megoldásokat megengedő szociáldemokrata taktikát) nem egy többségben lévő koalíció megdöntésére vállalkozott, hanem a mandátumok mindössze 37%-ára támaszkodó, a tartományi parlament többségével szemben kormányzó ügyvezető kabinet eltávolítására. Az akció mégsem volt teljesen veszélytelen kitervelőire nézve, mert a csapás elsősorban a német társadalom egyik legszervezettebb osztálya, a poroszországi munkásosztály ellen irányult. Papen ez utóbbit is figyelembe véve alakította ki a kormány taktikáját.

Július 20-án délelőtt 10 órára Papen a birodalmi kancelláriára kérette a porosz kormány képviselőit. A megjelentek, Heinrich Hirtsiefer centrumpárti ügyvezető miniszterelnök, aki a beteg Otto Braunt helyettesítette, Carl Severing belügyminiszter és Otto Klepper párton kívüli pénzügyminiszter csupán újabb megbeszélésre számítottak. A kormány ugyanis a korábbi vésztjósló híresztelések ellenére készpénznek vette a szociáldemokrata pártelnök, Otto Wels véleményét – bár ez csupán Edwin Pukass birodalmi kancellári kormánytanácsos telefonon közölt információján alapult –, amely szerint a tervbe vett államcsíny viharfelhői egyelőre elvonultak a kabinet feje fölül. Legnagyobb csodálkozásukra a birodalmi miniszterelnök a „megbeszélést" a birodalmi elnök szükségrendele-

ének felolvasásával kezdte, amelyben „a Poroszország és a Birodalom közötti nézeteltérések felszámolása érdekében a birodalmi elnök felhatalmazza a birodalmi kancellárt, hogy birodalmi biztosként mozdítsa el hivatalukból a porosz államminisztérium tagjait". Majd bejelentette, hogy „arra is teljhatalmat kapott a birodalmi elnöktől, hogy Otto Braun miniszterelnököt és Carl Severing belügyminisztert a jelen pillanattól tisztségüktől megfossza", s helyükre Franz Brachtot, Essen centrumpárti főpolgármesterét mint a birodalmi biztos állandó képviselőjét és belügyminisztert állítsa. A kemény hang után Papen, a tapasztalt politikus enyhíteni igyekezett a keletkezett feszültséget, bár nem sok sikerrel. Az írásbeli dokumentumoktól eltérően a szükségrendeletet azzal indokolta, hogy azt elsősorban a porosz kormánynak a kommunisták részéről provokált véres eseményekkel szembeni nem kellő fellépése eredményezte, valamint a kommunista mozgalom elleni tervszerű és céltudatos vezetés hiánya. Majd azt is felajánlotta, hogy a miniszterek, Braun és Severing kivételével, helyükön maradhatnak, amivel a kommunistákkal szembeni szociáldemokrata ellenérzések után a koalíciós partnerek közötti nézeteltéréseket is ki kívánta aknázni a maga számára. Bracht kinevezését is annak bizonyságául hozta fel, hogy „mérsékelt és okos politikus" – ahogyan őt Papen jellemezte –, és személye garancia arra, hogy a birodalmi kormány „semmiféle felesleges kísérletet nem tervez Poroszországban". Mindez nem győzte meg a jelenlévőket, s különösen nem Severinget. Severing nem hajlott a „józan belátásra" apelláló Papen kérésére, sem pedig nyílt és burkolt fenyegetéseire. A követelést, hogy önként mondjon le belügyminiszteri tisztéről, nem teljesítette. Távozásuk után Papen a már előkészített végső eszközhöz nyúlt: mint birodalmi megbízott egész Berlin és Brandenburg tartományban rendkívüli állapotot léptetett életbe.

Néhány perccel azután, hogy Papen befejezte tárgyalásait a kabinet képviselőivel, Gerd von Rundstedt altábornagy, a

birodalom III. védelmi körzetének (Berlin-Brandenburg) parancsnoka megkezdte a rendkívüli állapot bevezetését.

Nem sokkal később a hivatalába sietô Severing kiadta utasítását, hogy a rendőrség ne vegyen tudomást a birodalmi kormány intézkedéseiről (viszont ennek megvalósítása módjáról nem mondott semmit). Hamarosan tapasztalnia kellett azonban, hogy gépezete megbénult. Albert Grzesinski, Berlin rendőrfőnöke már 11 óra 20 perckor megkapta a parancsot felmentéséről magától Rundstedttől, mégpedig meglehetősen szokatlan módon, telefonon, ami sietségre, egyben magabiztosságra is utalt. Grzesinski időt akart nyerni, ezért közölte, hogy ilyen nagy horderejű parancsot csupán telefon alapján nem hajthat végre, majd letette a kagylót. (A rendőrfőnök egyike volt azon keveseknek, akik komolyan vették az államcsíny hírét, s készült az ellenállásra. Álláspontját támogatta a Reichsbanner parancsnoka, Karl Höltermann is.) Mindenekelőtt azonban a pártvezetéssel kívánt kapcsolatot létesíteni. Tudta, hogy Otto Wels pártelnök a szakszervezetek vezetőivel tárgyal a munkanélküli segélyről, illetve a szakszervezetek és a párt választási taktikájának összehangolásáról, s azt is, hogy az Inselstrassén, a szakszervezetek székházában jelen van Höltermann.

Grzesinski telefonhívása a tárgyalóteremből szólította ki Welset, aki, miután meghallgatta a rendőrfőnök tájékoztatását, időt kért, hogy tájékoztathassa Theodor Leipartot, a szakszervezet elnökét és az ülés résztvevőit az eseményekről. Alighogy letette a kagylót, a készülék ismét csöngött. Előbb a *Vorwärts* szerkesztőségből, majd rögtön utána a párt parlamenti frakciójának irodájából hívták, hogy beszámoljanak a legújabb fejleményekről. Wels az egyre aggasztóbb hírek hallatán mindenekelőtt Severinggel akart beszélni, de nem találta hivatalában, mivel még nem érkezett vissza a birodalmi kancelláriáról. Mintegy húsz perc múlva – eközben nem maradt ideje, hogy visszatérjen a terembe – végre sikerült Severinget elérnie, s most már a belügyminisztertől kaphatott részletes

tájékoztatást a történtekről. Egyetértett azzal, hogy amíg lehetséges, Severing maradjon hivatalában, s azzal is, hogy kéresse magához a porosz minisztereket. A lehetséges ellenállásról, annak formájáról azonban csak azt követően tartotta reálisnak a tárgyalásokat, miután a szakszervezettel és Höltermannal egyeztették a véleményüket. Ezután visszatért a terembe, ahol Leipart még mindig „hosszúra nyúlt és unalmas" beszámolóját tartotta. Wels félbeszakította Leipartot, s a tőle megszokott lendülettel ismertette a történteket. A továbbiakat Wels – néhány hónappal később készült feljegyzésében – a következőképpen írta le: „Lehangoló volt, ahogyan a jelenlévők a híreket fogadták. Egyetlen felháborodott hang sem hallatszott, semmiféle spontán indulatot nem lehetett észlelni. Az volt a benyomásom, hogy mindenki tanácstalan, senki sem tudja, mit kell tenni. Amikor ezután Leipart a véleményemet kérdezte, azt válaszoltam, hogy engem is, akárcsak a jelenlévőket, meglepetésként érték az események, s ezért engedjék meg, hogy hangosan végiggondoljam a helyzetet. Ezt követően kijelentettem, hogy amivel szembe kell néznünk, az egy nyílt államcsíny, s mi mindig hangsúlyoztuk, hogy ezzel szemben valamennyi eszközzel fel fogunk lépni. Most az a kérdés, hogy milyen eszközök állnak rendelkezésünkre, milyen erők állnak a mi oldalunkon. A Kapp-puccs emlékei még nem halványultak el. Vajon éppoly határozottan magunk mögött tudjuk-e ma a néptömegeket, mint 1920-ban? A kérdésre nemleges választ kell adnom. A kommunisták és a nemzetiszocialisták ellenünk vannak. Az államhatalom, azaz a Reichswehr szintén. Hasonlóképpen a hivatalnokok és a polgárság legszélesebb körei. Mindezek ellenére az általános sztrájk lehetőségét komolyan fontolóra kell vennünk. Előkészületeket kell tennünk rá. Az ADGB [a reformista szakszervezeti központ – *Sz. G.*] szervezeteivel megállapodásra jutott, és több ízben jelentette, hogy azok – amennyiben a helyzet komolyra fordul – készek a határozott cselekvésre. Most elsősorban a vasutasokra, a közszolgáltatásoknál dolgozó munkásokra, gépé-

szekre és fűtőkre stb. számítunk. Ezeknek kell ma világosan és egyértelműen megmondaniuk, hogy mire számíthatunk."

A hangosan gondolkodó Wels szavaiból a hallgatóság megállapíthatta, hogy a szociáldemokrata párt nem tervez semmiféle akciót az elkövetkezendő órákra, s az egyetlen megoldást az ellenállásra valamiféle sztrájkban látja. S bár megemlítette az általános sztrájkot, legfeljebb egy korlátozott munkabeszüntetést javasolt – azt is a szakszervezetek kezdeményezésével. A Kapp-puccs emlékére utaló megjegyzései arra is rávilágítottak, hogy ellentétben az akkori helyzettel, amikor is a munkásság általános sztrájkja, a kommunisták és a szociáldemokraták egységfrontja gátat tudott állítani a reakciónak, a jelenlegi körülmények között a párt kivihetetlennek tartja a korábbi megoldást. Nem bízik a párt és a szakszervezetek erőiben, és a nácikkal egy kategóriába sorolható ellenfélként kezeli a kommunista pártot. Wels eddigi értékelései is már a kapituláció, az államcsíny tűrése mellett szóltak. További mondatai az okot is elárulják, hogy a párt elnöke, s később a pártvezetés döntő többsége miért helyezkedett erre az álláspontra, mi az, amitől még a jobboldali államcsínynél is jobban tart.

„A továbbiakban előttünk áll az a kérdés – folytatta Wels –, mit akar elérni a kormány a rajtaütésével? Milyen messzire kíván menni? Vajon komolyan vehető-e az a feltételezés, hogy a Poroszország és a birodalom közötti ellentét megoldására törekszik, vagy vannak további tervei is? Én arra a következtetésre jutottam, hogy az egész akció nem más, mint provokáció, amellyel a munkásokat cselekvésre akarják rábírni, hogy azt véresen leverve véget vessenek a demokráciának, és mindenekelőtt a választójognak. Tíz nap múlva lesznek a birodalmi parlamenti választások. Amennyiben most harcra kerül sor, úgy a választásokat nem tartják meg. Sem most, sem pedig később. Ezáltal a köztársaság alapjai megrendülnének. Bocsátkozzunk-e bele az egyenlőtlen harcba a következmények megfontolása nélkül, és ezzel szolgáltassunk ürügyet a

reakciónak, amivel magunk tesszük lehetetlenné a választásokat, vagy pedig azt kell mondanunk: mindenekelőtt a július 31-i birodalmi parlamenti választások biztosítása?" A kérdés már önmagában hordozta a feleletet is, s az ülés résztvevői egyöntetűen Wels véleményével értettek egyet. A sztrájk lehetőségéről, akárcsak egy figyelmeztető jellegű korlátozott munkabeszüntetésről, a továbbiakban már nem esett szó. Ezzel, anélkül, hogy vita bontakozott volna ki, a munkások mozgósítása, a Reichsbanner felfegyverzése, tehát a tényleges ellenállás lekerült a napirendről.

Welstől függetlenül hasonlóan vélekedett a lemondatott miniszterelnök, Otto Braun is. Amikor az államcsínyről értesülve elhagyta betegágyát és hivatalába sietett, az őrség már be sem engedte. Valószínűleg úgy vélte, hogy már a többi porosz állami hivatal is hasonló sorsra jutott, mert minden további kapcsolatkeresést feleslegesnek tartva hazatért, hogy megfogalmazza vádiratát a birodalmi kormány „alkotmányellenes" eljárásáról, s azt a leggyorsabban eljuttassa a legfelsőbb bírósághoz. Pedig az államcsíny gyakorlati végrehajtása még hátravolt.

Severing sem gondolt általános sztrájkra, sőt minden erőszakos megoldást eleve kilátástalannak ítélt, amit közölt is a déli egy óra tájban hivatalába siető Welsszel.

Alig hagyta el Wels a belügyminisztérium épületét – ismét a szakszervezeti vezetőkhöz sietett, hogy tolmácsolja Severing véleményét –, amikor Bracht, az újonnan kinevezett ügyvezető biztos titkársága telefonált. Severing beleegyezett a kért találkozóba, amelyre délután 4 órakor került sor. Bracht kísérletet tett arra, hogy Severing a szokásos formaságokat megőrizve adja át hivatalát, érvei azonban nem győzték meg a belügyminisztert, aki meg is mondta: „Nem kívánok könnyíteni Schleicher, Papen és társai helyzetén, járják csak végig az alkotmány megsértésének útját."

Amíg Severing Brachttal tárgyalt, a kivételes állapot értelmében a Reichswehr megkezdte a porosz kormány wilhelm-

strassei hivatali épületeinek megszállását. (Hogy Papen komolyan számolt ellenállással, jelezte az, hogy még mielőtt kiadta volna a parancsot a porosz kormányépületek elleni akcióra, előbb katonákkal erősítette meg a birodalmi kancellária őrségét.)

Délután 5 órakor, a délelőtti telefonbeszélgetés folytatásaként, Rundstedt parancsára katonaság szállta meg a rendőrség épületét, s parancsnokuk felszólította Grzesinskit, hogy adja át a helyét az újonnan kinevezett rendőrfőnöknek, Kurt Melchernek. Közölte továbbá, hogy a felmentés vonatkozik helyettesére, Bernhard Wissre és a karhatalom parancsnokára, Magnus Heimannsberg ezredesre is. Grzesinskiék megtagadták a parancs teljesítését, mire valamennyiüket letartóztatták, és a hírhedt moabiti börtön tiszti fogdájába szállították. (Néhány óra múlva azonban szabadlábra helyezték őket, miután nyilatkozatot írtak alá, amelyben hangsúlyozták, hogy csupán az erőszaknak engedve mondanak le hivatalukról, de ígéretet tettek arra is, hogy nem tesznek kísérletet a rendőrség ellenállásának szervezésére.) A szociáldemokrata vezetésű rendőrség ezzel egyetlen lövés nélkül kapitulált. Hasonló megoldásra készült Bracht távozását követően a porosz miniszterekkel tanácskozó Severing is. A miniszterek elutasították Papen tárgyalási ajánlatát, s a pártelnök, Otto Braun fogalmazványához hasonló közös nyilatkozatot fogadtak el, amelyben alkotmányellenesnek minősítették a porosz kormány elmozdítását.

Papen aggodalma alaptalannak bizonyult. Ellenállásra csak szavakban és nyilatkozatokban került sor, s mindez megmaradt a miniszteriális helyiségek párnázott ajtói mögött. Így most már sor kerülhetett az államcsíny utolsó intézkedésére, a még hivatalában tartózkodó Severing eltávolítására.

Este 8 órakor, ugyanazokban a percekben, amikor a birodalmi miniszter megbeszélésén Bracht beszámolt a Severinggel „barátságos formák között lefolytatott megbeszéléséről" és ismertette megállapodásukat, a szociáldemokrata Grzesinski helyébe lépett új rendőrfőnök, Melcher és két tiszt

jelentkezett a belügyminiszter dolgozószobájában. Közölték, hogy Bracht utasítására jöttek, és a megállapodás értelmében távozásra szólították fel. A megállapodás úgy szólt, hogy Severing „csak az erőszaknak engedve" fog távozni, ezt a színjáték résztvevői valamennyien tudták, továbbá hogy tényleges erőszakról szó sincs. Severing visszaemlékezésében, némileg szépítve a történteket, a következőképpen írta le a jelenetet: a tisztek azért érkeztek, „hogy karhatalommal akadályozzák meg hivatali tevékenységem további ellátását. Miután én az egzekutorokat felszólítottam arra, hogy az eljáráshoz szükséges felhatalmazásukat mutassák meg, és ők megmutatták a felhatalmazást, elhagytam a dolgozószobámat." Ilyen egyszerűen történt minden. Másképpen, mint ahogyan azt a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek sok milliós tagsága várta, s másképp, mint azt az eseményeket megelőzően a párt központi lapja, a *Vorwärts* július 17-i számában sejttette: „Ha valaki Németországban azt képzeli, hogy a Vasfront szervezetei el fogják tűrni a Német Birodalom köztársasági alkotmányának felfüggesztését, úgy az végzetes tévedésnek lesz áldozata. Teljesen elegendő, ha ezzel összefüggésben csupán a Kapp-puccs kimenetelére utalunk." A lap kora délután megjelent különkiadásában már egészen más hangnemmel találkozhatott az olvasó. A pártvezetőség felhívása egyetlen utalást sem tartalmazott az ellenállásra, s az államcsínyre is csak burkolt megjegyzést tett:

„A párthoz!

A szociáldemokrácia harcban a szabadságért!

A német köztársaságban a rendezett jogi állapotok helyreállítása érdekében folytatott harcot most minden erővel választási harcként kell folytatni. A német népen múlik, hogy július 31-én szavának hatalmával vessen véget a jelenlegi állapotnak, ami a birodalmi kormány és a nemzetiszocialista párt együttműködése nyomán állt elő. A szervezeteket a legmagasabb fokú harci készültségbe kell helyezni. Most minden korábbinál fontosabb a szigorú fegyelem. Az illetéktelen ol-

dalról kiadott vad jelszavakkal szemben ellenállást kell tanúsítani! Mindennél előbbre való az erők összefogása a szociáldemokrácia július 31-i győzelme érdekében!"

A szociáldemokrata párt elnökségének felhívása egyszersmind határozott válasz volt a kommunisták egységfront javaslatára is. Az „illetéktelen oldalról kiadott vad jelszó" az általános sztrájk jelszava volt.

A kommunista párt a poroszországi parlamenti választásokat követően változtatott korábbi, szektás hibáktól terhelt taktikáján. Az Ernst Thälmann vezetésével kidolgozott és május 25-én meghirdetett új irányvonal az Antifasiszta Akció elnevezést kapta. Az akció célját, ami egyben választási program is volt, a következőkben határozták meg: „Az Antifasiszta Akciónak a tömegek mindennapi követeléseiért folytatott harcával, valamennyi dolgozó létfeltételeinek védelmével, az üzemi munkások sztrájkjaival, a sok millió munkanélküli tömeges megmozdulásaival és az egyesült munkásosztály politikai tömegsztrájkjával kell eltorlaszolnia a hitleri fasizmus hatalomra jutásához vezető utat."

A porosz parlamentben megváltozott erőviszonyok következtében a kommunistákra fontos szerep hárult. A párt 16%-os szavazatával, együttműködve a weimari koalíció pártjaival, megakadályozhatta a 46%-kal rendelkező jobboldal kormányra kerülését, s valamennyi olyan indítványának elfogadását, amely az ehhez szükséges abszolút többséget kimondó ügyrendi módosítással szemben ismét a kétharmados többség bevezetését tartalmazta. S a kommunista képviselők, bár semmiféle megállapodást nem kötöttek a szociáldemokratákkal, sőt gazdasági és szociális követeléseket tartalmazó javaslataikat a weimari pártok sorra leszavazták, a választási rend nemzetiszocialisták és német nemzetiek által beterjesztett módosítását minden alkalommal megakadályozták.

Július 20-án a déli órákban, amikor ismertté vált az államcsínyt szentesítő szükségrendelet, a kommunista párt központi bizottsága egységfront javaslattal fordult a szociálde-

mokrata párthoz, a reformista szakszervezeti központhoz, az ADGB-hez és a szintén nagy tömegbefolyással rendelkező alkalmazottak szövetségéhez. A dokumentum általános sztrájk mellett foglalt állást „a Papen–Schleicher-kormány katonai diktatúrájával szemben", s a következő jelszavakra tett javaslatot:

„1. Le a fasiszta katonai diktatúrával és a rendkívüli állapottal!
2. Le a fasiszta Papen-kormánnyal!
3. Korlátozás nélküli gyülekezési, felvonulási, sajtó- és szervezkedési szabadságot a munkásosztálynak!
4. Le a háborús károsultak, a munkanélküliek, a nyugdíjasok, a munkások, az alkalmazottak és hivatalnokok és a munkásmozgalom ellen hozott fasiszta szükségrendeletekkel!
5. Lefegyverezni az ellenforradalmat!
6. Az SA és az SS betiltásáért, az SA-kaszárnyák bezárásáért!"

A felhívás a kommunista párt megváltozott irányvonalát jelezte. Amíg a korábbi egységfelhívások többnyire az „egység alulról" jegyében, azaz vagy közvetlenül a szociáldemokrata munkásokhoz, vagy az alsóbb szintű vezetőségekhez szóltak, most a kommunisták a felső párt- és szakszervezeti vezetőkhöz fordultak. További eltérés, hogy amíg a korábbi dokumentumok szinte kivétel nélkül bírálták a reformista vezetőket (a „burzsoázia fő támaszának", a „fasizmus szálláscsinálóinak", leggyakrabban „szociálfasisztának" nevezve őket), most ilyen utalásra nem került sor. A kommunista párt végül a megváltozott helyzetben levette a napirendről a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc, a „Tanács-Németország" jelszavát, s helyébe az antifasiszta összefogás követelését helyezte.

A kommunista párt ajánlata azonban nem változtatta meg a szociáldemokrata vezetés véleményét, amelyet a szakszervezetek is támogattak. Ez utóbbiak előbb röplap formájában, majd a másnap reggel megjelent *Vorwärts* hasábjain is felszó-

lítottak a kommunista javaslat visszautasítására! „Megőrizni a fegyelmet! Ne hagyjátok magatokat provokálni! Most minden harcosnak meg kell őriznie nyugalmát!"

A kommunista párt magára maradt. Rundstedt parancsot adott ki, amelynek értelmében mindenki ellen, aki általános sztrájkot szervez, vagy erre felhívó röplapokat, újságokat terjeszt, eljárást kell indítani. Hamarosan mintegy 200 kommunista lapterjesztőt tartóztattak le és ítéltek el a rendkívüli állapot értelmében bevezetett gyorsított eljárás alapján. Betiltották minden gyűlést és összejövetelt, sorra tartóztatták le a szónokokat. A rendőrség parancsot kapott arra, hogy ellenállás esetén használja lőfegyverét. Az éjszakai órákban a rendőrség megszállta a kommunista párt központi lapja, a *Die Rote Fahne* nyomdáját, s a legtöbb kommunista lapot betiltották. (Hasonló sorsra jutott két szociáldemokrata és két liberális lap is, amelyek az általános sztrájk lehetőségét fontolgatták.) Az erőszakszervezet fő csapása a kommunista pártra sújtott, az államcsíny azonban az egész munkásmozgalom ellen irányult, sőt a számban és erőben jelentősen megcsappant polgári demokráciát is érintette.

Ha a délelőtti, déli órákig még nem volt is egyértelműen meghatározható, „meddig akar a kormány elmenni" (ahogyan azt Wels fejtegette a szakszervezeti vezetők előtt), estére már nem maradtak kétségek. Papen, akinek érthetően „fő gondja" az volt, hogy „a szakszervezetek és a szociáldemokraták utasítást adnak-e az általános sztrájkra, vagy sem" – amint azt másnap a nagytőke egyik legbefolyásosabb lapja, a *Berliner Börsen-Zeitung* megállapította –, este a rádióban már magabiztosan nyilatkozott: „Nem habozok teljes nyíltsággal kimondani: bármely kormány erkölcsi kötelessége, hogy határozott választóvonalat jelöljön ki az állam ellenségei, kultúránk rombolói és azok között az erők között, amelyek népünk javáért munkálkodnak. Mivel mértékadó politikai körökben képteleneknek bizonyultak arra, hogy feladják a kommunisták és

a nemzetiszocialisták egyenlő megítélését, olyan természetellenes frontkapcsolatok jöttek létre, amelyek a kommunizmus államellenes erőit besorolták az NSDAP feltörekvő mozgalma elleni egységfrontba."

Papen rádiónyilatkozata meglepetés volt az egységfrontot visszautasító reformista vezetők számára éppúgy, mint a visszautasított kommunisták számára. Nem hagyott azonban kétséget afelől, mi volt az államcsíny valódi célja: a birodalmi kormány mögött felsorakozott erők a rendkívüli állapot bevezetésével, az alkotmányos jogok felfüggesztésével a weimari koalíció és a szociáldemokrácia fellegvárának szétzúzását kívánták elérni – és érték el. Ezzel és a náci mozgalommal vállalt közösséggel a jobbratartó elnöki diktatúra most már nyíltan újabb szakaszába lépett. A poroszországi államcsíny feltárta a tényleges erőviszonyokat, amelyeket már a tavaszi elnökválasztás jelzett, és az azt követő helyi parlamenti választások pedig egyre erőteljesebben körvonalaztak: a weimari demokrácia erői, amelyek Hindenburg elnökjelöltségének támogatásával láttak lehetőséget arra, hogy csökkenő tömegbázisukat a jobboldal konzervatív és mérsékelt erőivel növeljék, most minden korábbinál súlyosabb vereséget szenvedtek. Hindenburg felmondta a szövetséget, a jobboldalról várt segítség is elmaradt, miközben elhárították a baloldal által felkínált egységfrontot. A vereséget csak súlyosbította és következményeiben elmélyítette, hogy az ellenállás elmaradásával napvilágra került az, ami minden mozgalom számára végveszély – vezetői nem bíztak sem a szövetségeseik, sem pedig a maguk erejében. Ez, azon túl, hogy meggyorsította a weimari koalíció bomlását, a demokrácia erőinek megosztottságát, az egyes pártokon belül is az ellentétek kiéleződéséhez vezetett.

A „weimari pártok" veresége – a korábbiaktól eltérően – nem általában a jobboldal, hanem a szélsőséges irányzatának a győzelmét jelentette. Azok az erők kerekedtek felül, amelyek a köztársaság demokratikus, liberális eszméivel szemben a

diktatúrát képviselték. A konzervatív monarchista tábor a Reichswehr katonai erejére támaszkodó elnöki diktatúrát, a Hitler vezette nemzetiszocialisták pedig a fasiszta diktatúrát. Az előbbiek kezében volt az államhatalom, az utóbbiak mögött a német társadalom legreakciósabb köreinek támogatása.

Adolf Hitler és a náci párt

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt elnevezés első ízben 1920. február végén–március elején jelent meg a müncheni rendőrség jelentéseiben és a sajtó hasábjain. A párt története azonban jó egy évvel korábban kezdődik: 1919. január 5-én hozta létre néhány fős pártját a nacionalista sportújságíró Karl Heller, és a müncheni vasúti üzem politikai karrierre pályázó antiszemita lakatosa, Anton Drexler. A Német Munkáspárthoz augusztus 15-én csatlakozott a nem túl sikeres, de értelmiségi körökben ismert költő, Dietrich Eckart, akinek – bajor udvari körökben korábban jelentős befolyású apja révén – a „felső tízezerrel" is jó kapcsolatai voltak. Vele tartott hetilapjának két vezető munkatársa, a balti német kereskedőcsaládból származó Alfred Rosenberg és Gottfried Feder építészmérnök, a zsidó-kapitalizmust, az „üzérkedő" banktőkét támadó „A kamatrabszolgaság szétzúzása" című brosúra szerzője. Még ugyanebben a hónapban került kapcsolatba a szervezettel a Reichswehr ügynökeként Adolf Hitler.

Hitlert 1919 júliusában szervezte be Karl Mayr vezérkari százados (aki a „Felforgató Politikai Aktivitást Felderítő Szolgálat" egyik vezetője volt Münchenben). Előbb a müncheni egyetem speciális tanfolyamára vezényelték, majd rövid kiképzés után, július 22-én egy „Nevelőkommandó" tagjaként a város környéki, hazatért hadifoglyokat fogadó táborba küldték. Az ötnapos propagandaküldetést Hitler sikeresen teljesítette, egy korabeli jelentés szerint: „Különösen Hitler úr

bizonyította, hogy született népszónok, a gyűléseken fanatizmusával és megnyerő fellépésével mindenkor fel tudja kelteni az érdeklődést, és hallgatóságát meg tudja nyerni gondolatainak." Visszatérve Münchenbe Hitler megbízatást kap mintegy ötven radikális csoport megfigyelésére. Ezek egyike volt a Német Munkáspárt.

Ebben az időszakban Hitlernek már nagyra törő politikai tervei voltak, erről azonban feletteseinek nem számolt be. Előbb saját párt alakítására gondolt, erről azonban a szeptember 12-ét követő napokban lemondott.

Szeptember 12-én Konstantin Hierl őrnagy utasította Hitlert, hogy vegyen részt a Német Munkáspárt gyűlésén. A parancsból Hitler megérezhette, hogy a Reichswehr figyelmét különösen felkeltette ez a szervezet, s ennek megfelelően maga is nagyobb érdeklődéssel vett részt a korábban érdektelennek tartott pártocska gyűlésén.

A gyűlésen eredetileg Eckart lett volna a fő előadó, betegsége miatt azonban Feder tartott „Hogyan és miként kell a kapitalizmust megszüntetni" címmel beszédet a mintegy ötven összegyűlt előtt. Hitler már az egyetemi „speciális tanfolyamon" meghallgatta Feder docens előadását, de érdeklődését nem keltette fel különösképpen. Már éppen indulni készült, amikor a „szabad vitában" szólásra emelkedett a szeparatista nézeteiről ismert Baumann professzor. A professzor beszéde után – sokszor leírt s kiszínezett jelenet – Hitler magából kikelve, mintegy negyedórás beszédben fejtette ki nézeteit, visszautasította Baumann független Bajorország elképzelését, amely szerinte csak a vörös Ausztriához csatlakozás előjátéka lenne, s meggyengítené a világuralomra hivatott Német Birodalmat. Hitler beszéde figyelmet keltett a párt vezetőiben. Drexler a gyűlés után Hitler kezébe nyomta „Politikai ébredésem" című negyvenoldalas brosúráját, majd szeptember 16-án értesítették arról, hogy a 7. számú pártigazolvány birtokosaként felvették a szervezetbe. Egyben meghívták a pártvezetőség másnapi ülésére is.

Hitlert, amint azt fő művében, a „Mein Kampf"-ban megírta, megdöbbentette az unalmas eszmecsere, a mindössze 7,50 birodalmi márkát tartalmazó pártkassza, és mindenekelőtt az átfogó elképzelések teljes hiánya. Más szempontból azonban a „klub" megfelelt elképzeléseinek: lehetőséget látott arra, hogy rövid úton átvegye a vezetést. Minderről beszámolt parancsnokának, Mayr századosnak, egyben javasolta, hogy használja fel a pártot saját céljai érdekében.

A célok, amelyeket a tisztikar egy része és a velük kapcsolatban álló müncheni pénzügyi körök maguk elé tűztek, nem voltak ismeretlenek. A „Négy Évszak" hotel különtermében rendszeres heti összejöveteleket tartó társaság törekvése kettős volt: egyrészt az 1919. június 28-án aláírt versailles-i szerződésben engedélyezett 100 000 fős hadsereg létszámának illegális növelése, másrészt olyan szervezet létrehozása, amely szélesebb társadalmi rétegek, nem utolsósorban a munkásság megnyerését és militarista szellemben való nevelését biztosíthatja. Mindkettőre lehetőséget láttak a Német Munkáspártban, amelynek Drexler által megfogalmazott „nemzetiszocializmusa" és törekvése egy „új világrendre" párosult a kiábrándult és elszegényedett munkások, alkalmazottak, hivatalnokok és középrétegek csatasorba állításával.

Néhány nappal Hitler beszámolója után Ludendorff tábornok, Hindenburg volt vezérkari főnöke és főszállásmestere maga kereste fel irodájában Mayr századost. Engedélyezte, hogy a Reichswehr szabályaival ellentétben Hitler belépjen a politikai szervezetbe, egyben utasította arra, hogy az őrvezetőt bízza meg a Német Munkáspárt átszervezésével, s ehhez heti 20 aranymárkának megfelelő birodalmi márkát kapott.

A Német Munkáspárt számára nagy jelentőségű volt a Reichswehr támogatásának elnyerése, a Hitler által képviselt irányvonal azonban vitát váltott ki a vezetőségben. Drexler egyetértett az elképzelésekkel, a másik pártvezérnek, Karl Harrernek viszont az volt a véleménye, hogy a szervezetnek meg kell őriznie „elit" jellegét. Hitler határozott, egységes

pártvezetést és fokozottabb propagandatevékenységet követelt. A Hitlerrel kiegészült vezetés első kísérletei nem voltak sikeresek, ami Harrer álláspontjának kedvezett: az újabb gyűléseket, amelyeket továbbra is az „Altes Rosenbad" vendéglőben rendeztek, a szervezet héttagú vezetőségén kívül alig látogatta valaki. Az október 3-i gyűlés megszervezését Hitler maga vette a kezébe, s új módszerrel kísérletezett: szolgálati helyén írógéppel, majd munkaideje letelte után otthon kézzel meghívókat írt a szervezet tagjainak és a velük rokonszenvezőknek, értesítette néhány újság szerkesztőségét is. A gyűlés helyét is megváltoztatta, a jóval nagyobb „Hofbräuhauskeller" egyik termét béreltette ki. A hangzatos címeket hirdető plakáton először szerepelt neve az előadók között. A gyűlésen valóban minden eddiginél több hallgató jelent meg, jóllehet számuk messze elmaradt a várakozástól, a beszédek végén elhangzott, adakozásra felszólító eszmefuttatásoknak azonban lett némi eredménye. A befolyt összeg elegendő volt arra, hogy a következő, október 16-ra meghirdetett gyűlésről, amelyen már 111 résztvevő jelent meg, fizetett közleményt jelentessenek meg az egyik helyi lapban, a *Münchener Beobachter*ben. Az itt befolyt adományokból (mintegy 300 birodalmi márka) öt újabb gyűlést rendezhettek. A résztvevők száma ekkor már elérte a 400-at. Igaz, ehhez hozzájárult az, hogy az utolsó négy gyűlést a „Zum Deutschen Reich" („A Német Birodalomhoz") vendéglőben rendezték, ami annak a laktanyának a tőszomszédságában volt, ahol a párt ügyét Ernst Röhm százados karolta fel. Röhm, aki előbb „főszállásmester" volt Franz Ritter von Epp tábornok, a bajor tanácsköztársaságot leverő egységek parancsnoka, a Reichswehr bajorországi szervezője mellett, majd Mayr századostól a „különleges hivatal" vezetését vette át, 1919 őszén maga is belépett a Német Munkáspártba. Ott azonban nem törekedett vezető szerepre, erre Hitlert alkalmasabbnak tartotta. Fő célja az volt, hogy a hadsereg minél több tagját megnyerje a párt számára. Tevékenysége nagymértékben közrejátszott abban, hogy a „munkáspárt"

gyűlésein egyre nagyobb számban jelentek meg a Reichswehr egyenruháját viselők.

A párt jellege és programja körüli viták azonban az első sikerek után sem ültek el. Harrer mind határozottabban ellenezte Hitler módszereit, Drexler ingadozott. Hitler tekintélyét viszont most már nem csupán a mögötte álló Reichswehr támogatása, hanem a gyűléseken elért népszerűsége is növelte. E kettőnek volt köszönhető az, hogy a vezetőség rövid vita után elfogadta két fontos javaslatát: a párt készítse el programját, rendezzen egy jelentős propagandakampánnyal előkészített tömeggyűlést, továbbá nyisson állandó irodát egy függetlenített alkalmazottal. A pénzt mindehhez természetesen már nem lehetett adományokból összegyűjteni, a Reichswehr „különleges hivatala" bocsátotta a párt rendelkezésére.

A 25 pontból álló program első tervezetét Hitler maga készítette, s december utolsó napjaiban mutatta meg előbb Drexlernek, majd Federnek. A dokumentum a többszöri átdolgozás után sem volt egységes, bár készítői erre törekedtek. Az a szándékuk, hogy a társadalom szinte minden rétegének szája íze szerint fogalmazzanak – kivéve természetesen a szervezet egyetlen következetesen hirdetett elvéből, az antiszemitizmusból következően a zsidóságot –, inkább kívánságlistához tette hasonlatossá az iromány.

A nagynémet birodalom híveinek szólt a program első része, amely „a népek önrendelkezési joga alapján" valamennyi német terület egyesítését követelte. A gyarmatosítás szükségességéről megfogalmazottak már természetesen nem utaltak a népek önrendelkezésére, itt „a német népességszaporulat" elhelyezése az indok. Ezt követte, most is az előzőnek ellentmondva, a gyűléseken mindenkor szereplő követelés: „a német nép egyenlősége más népekkel", s ehhez kapcsolódva a háborút követő „versailles-i és saint-germaini békeszerződés felfüggesztése". A militarizmust szolgálta – bár óvatos megfogalmazásban – a „néphadsereg" felállításának (általános hadkötelezettség) programja. A társadalmi rend helyreállítása

érdekében „kérlelhetetlen harcot" hirdettek „mindazok ellen a közönséges bűnözők ellen, akik a jogot és a rendet megsértik". A munkássághoz szólt a „trösztök államosítása", a „gond nélküli életet biztosító munkabérek" és „a nagyüzemek nyereségeiből való részesedés" mellett a nagy hanggal hirdetett és mindenkor széles körű visszhangot kiváltott jelszó, „a háború idején szerzett hatalmas jövedelmek elvonása". A tönk szélére jutott kiskereskedők vágyálmait tükrözte „a nagyáruházak azonnali kommunizálása és alacsony bérleti díjak mellett a kisvállalkozók rendelkezésére bocsátása". Nem hiányzott az „öregségi járadékok nagyvonalú emelése" sem. Több programpont szolgálta az antiszemita és általában az „idegenekkel" szembeni érzelmek felszítását. A német állampolgársággal rendelkező zsidóságra is ki akarták terjeszteni az idegenekre vonatkozó törvényt, s meg kívánták vonni tőlük azt a jogot, hogy az állami hivatalokban rendszeresített egyenruhákat hordhassák. A program szerint az áliam kötelessége, hogy „elsősorban a német állampolgárok élet- és munkafeltételeiről gondoskodjon. Amennyiben nem lehetséges az állam egész lakosságának ellátása, úgy az idegen nemzetekhez tartozókat [nem állampolgárokat – *Sz. G.*] el kell távolítani a birodalom területéről." Az emigránsok és a zsidóság ellen irányult az a követelés is, amely szerint „valamennyi nem németet, aki 1914. augusztus 2-át követően telepedett le Németországban, azonnal kényszeríteni kell a Német Birodalom elhagyására".

A minden rendszer nélküli és meglehetősen áttekinthetetlen pontok fő irányát a későbbi náci propaganda két alapvető tételben foglalta össze. Az első a már ismert antiszemita és részben antikapitalista jellegű követelés: a „kamatrabszolgaság szétzúzása"; a másik, mindig óvatosan megfogalmazott s szinte előadásonként változó tartalommal magyarázott jelszó, a „köz haszna előbbre való az egyén hasznánál".

A programnál is fontosabb volt a párt rendszeres tevékenységét szervező apparátus létrehozása. Ennek első lépéseként került sor 1920. január 1-én a párt irodájának megnyitására

ismét egy söröző, a „Sterneckerbräu" egyik apró helyiségében. Itt ütötte fel tanyáját a párt első függetlenített munkatársa, a kaszárnyából kikerült Rudolf Schlüsser őrmester, aki magával hozta rozzant, Adler típusú írógépét, s még aznap megkezdte korántsem áldásos tevékenységét. Hitlernek és megbízóinak gondja volt arra is, hogy a szobába bevezessék a villanyt és – ami akkoriban ritkaságszámba ment – a telefont is.

A program és a pártiroda ügyének rendezése után a vezetőség újjászervezése következett. A vezetőség többsége számára ekkor már nyilvánvaló volt, hogy az egyre jelentősebb pénzösszegeknek, az adminisztráció kiépítésének, a propagandagyűlések gyors szaporításának célja egy új tömegpárt létrehozása. Harrer mindinkább egyedül maradt véleményével, javaslatait sorra leszavazták. Már a régi barát, Drexler sem kelt védelmére, bár továbbra sem értett mindenben egyet a párt „sztárszónokával", Hitlerrel. Ugyanakkor Hitler mind türelmetlenebbül sürgette követelései teljesítését, egyre gyakrabban intézett kíméletlen kirohanásokat a pártelnök (Harrer) ellen. A sportújságíró végül is feladta a harcot, és január 5-én lemondott tisztségéről. Helyére a korábbi helyettes, Drexler lépett, Hitler pedig megkapta „a propagandatevékenység korlátlan irányítását" a párt „toborzófőnökeként" (Werbeobmann). A cím a korabeli szóhasználatban sem volt feltétlenül tiszteletet parancsoló, birtokosának hatásköre azonban kiterjedt a szervezet egész gyakorlati munkájának irányítására. Az első, de nem az utolsó, akit Hitler eltávolíttatott a pártvezetésből, Harrer volt (s egyike azon kevés vetélytársának és ellenfelének, akiket későbbi véres leszámolása már nem érinthetett, 1926 szeptemberében ugyanis elhunyt).

Január elejétől február végéig a párt egyetlen gyűlést sem szervezett. A „megtisztult" vezetőség nagy terv végrehajtásába fogott, amely a korábbiaknál gondosabb előkészítést és jelentősebb összegeket igényelt. A „program" elkészültével most már sor kerülhetett a Hitler által javasolt nagygyűlésre, amelynek megrendezéséhez kibérelték a több ezer ember be-

fogadására alkalmas Hofbräuhaus am Platzl nagytermét. A pénzt ismét a Reichswehr adta, Mayr százados közvetítésével. Münchent első ízben borították el a párt rikító vörös horogkeresztes röpcédulái és plakátjai, hirdetve a városszerte ismert antiszemita orvos, dr. Johannes Dingfelder és a még ismeretlen Adolf Hitler előadását. A gyűlés időpontja február 24-e volt.

A gondos előkészítő munka meghozta az eredményt. A teremben több mint kétezren foglaltak helyet, amikor az elnöklő Hitler este 7 órakor megnyitotta az összejövetelt.

Dingfelder előadása nem váltott ki különösebb érdeklődést. Hosszadalmas és áttekinthetetlen fejtegetéseit, amelyeket Shakespeare és Schiller idézetekkel igyekezett színesebbé tenni, továbbá óvatos megfogalmazásait a hallgatóság jó része meg sem értette. A jelenlévők felfigyeltek elbizonytalanodására – ilyen nagy közönség előtt még sohasem beszélt –, és félelmére a teremben tartózkodó kommunista és baloldali szociáldemokrata munkásoktól.

Ezután emelkedett szólásra Hitler. Viseltes, régimódi kék öltönyével és halk hanghordozásával nem keltett rossz benyomást. S éppen erre törekedett. Bevezetőjében megköszönte a hallgatóság fegyelmezettségét, külön „köszönetet mondott ezért a teremben nagy számban megjelent ellenfeleknek". Nyugodt előadásmódján fokozatosan változtatott. Beszédének első részében a német történelem megelőző évtizedeit elevenítette fel – meglehetősen sajátos nézőpontból és a tényeket teljes mértékben figyelmen kívül hagyva. Hangja már elcsuklott a felindultságtól, amikor a háború elvesztéséhez ért, s nem válogatva meg kifejezéseit szidalmazta a politikai pártok tehetetlenségét, elsősorban természetesen a szociáldemokraták árulását és a kommunisták „nemzetietlen" politikáját. A hangulat egyre izgatottabb lett a teremben. A „Le vele!" kiáltásokat azonban elnyomta a rokonszenvezők tapsa. Hitler óvakodott attól, hogy a fő támadást a munkáspártok ellen intézze, legszenvedélyesebb kirohanásainak célpontja a plutokrata-

kozmopolita zsidó sajtó, az élősködő banktőke és a szemében mindezt megtestesítő, az Ebert-kormány nevében a compiègne-i erdőben, Foch marsall szalonkocsijában a fegyverszüneti feltételeket aláíró Matthias Erzberger volt. (1940 júniusában Hitler megkeresteti és ugyanarra a helyre viteti a nevezetes vagont, hogy ismét ott írhassák alá az ezúttal Franciaország katonai vereségét megpecsételő fegyverszüneti egyezményt.)

Beszédének második részében a pártprogramot ismertette. Az egyes pontok között rövid szünetet tartott, hogy felmérje hatásukat a hallgatóságra. Megállapíthatta, hogy a pontok többsége kedvező fogadtatásra talált, bár némely megjegyzés – így a „nemzetidegenekkel" foglalkozó pontok és az antiszemita kijelentések – heves szóváltást robbantott ki a jelenlévők között. Többen helyükről felugrálva, egymással szembefordulva, öklüket rázva bizonygatták saját igazukat. Amint a jegyzőkönyvvezető feljegyezte: „gyakran hatalmas tumultus keletkezett, s nemegyszer már arra gondoltam, hogy bármely pillanatban verekedés törhet ki". A verekedés ezúttal elmaradt. Hitler beszédét követően vita alakult ki. A négy felszólaló közül kettő, a *Völkischer Beobachter* egyik szerkesztője, Sesselmann és egy Ehrensberger nevű Hitlert támogatta, két másik – az egyik egy Braig nevű független szociáldemokrata, a másik, Freiberger, valószínűleg kommunista – ellene szólt, hangoztatva, hogy a nyomor, a munkanélküliség megszűnését nem várhatja a munkásság antiszemita hordószónokok fecsegésétől, azt csak a szocializmus (Braig), illetve a következetes munkáspolitika és a „baloldal diktatúrája" (Freiberger) biztosíthatja.

A hangulat a vita során egyre feszültebbé vált, s amikor Hitler ismét szólni akart, hangja már beleveszett a lármába. A pártvezetés így jobbnak látta a gyűlés berekesztését.

Este 10 órakor a teremből kitóduló tömegből különválva a kommunista és a független szociáldemokrata munkások tüntető felvonulást tartottak a München központjához vezető

városkapu, a Tal-Rathaustor irányában. Jelszavaik („Le Hindenburggal!", „Le Ludendorffal!", „Le a német nacionalistákkal!") pontosan jelezték, mely irányból készül támadás a köztársaság ellen.

Az 1920. február 24-i rendezvényt a nemzetiszocialista történetírás a náci párt első tömeggyűléseként tartotta számon. (Az e gyűlést követő napokban vette fel a szervezet a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt nevet.) S valóban, a párt ekkor lépett ki az ismeretlenség homályából. Az elkövetkező héten mintegy száz új tag vehette át a most már tetszetős formájú horogkeresztes könyvecskét. A tagkönyvek sorszámozását Hitler ötletére nem 1-gyel, hanem 501-gyel kezdték. (Mivel a tagok alfabetikus sorrendben kapták meg pártkönyvüket, Hitlerre az 555. sorszámú jutott. Tagkönyvének „foglalkozása" rovatában a festőművész megjelölés szerepelt.) A taglétszám növekedésénél is fontosabb volt, hogy a Reichswehr vezetői meggyőződhettek róla: nem hiába tüntették ki bizalmukkal Hitlert, aki most már a pártvezetőség egységes támogatásával kezdhette meg a szervezet kereteinek kiépítését, rendszeres tevékenységének szervezését.

A tagkönyvek körüli teendők és a programot népszerűsítő kiadványok előkészítése mellett Hitler egyik első ténykedése „a párt védelmi szervezetének" létrehozása volt. A hivatalosan a párt rendezvényeinek zavartalan lebonyolítására alakított „Rendezőgárda" felállításával és vezetésével Emil Mauricet-t bízta meg. Maurice – később Hitler gépkocsivezetője, egyben testőrségének parancsnoka – olyan „gárdistákat" keresett és talált a nagyobbrészt leszerelt katonákból álló testületbe, akik nem csupán a gumibotok, hanem a lőfegyverek használatához is jól értettek. Kiképzésük is ennek megfelelő volt. Nyilvánvalóan erre már nem csupán a „rendezvények" védelme miatt volt szükség. Az egyre bizonytalanabbá váló politikai helyzetben a pártnak (de ekkor még nevezhetjük csoportocskának is) már nagyra törő tervei voltak. Mint Hitler később – 1936. november 8-án, a nagy időkről mondott emlékbeszédében –

maga is elismerte: „Egész nyugodtan megmondhatom, hogy 1919 és 1923 között semmi másra nem gondoltam, mint egy államcsínyre." Arról azonban nem beszélt, hogy a tervezett államcsínyben ekkor még közel sem a párt, hanem a Reichswehr játszotta volna a főszerepet.

AZ ELSŐ PUCCSKÍSÉRLET

Az első kísérletre, hosszabb előkészületek után, 1920. március 13-án került sor. Az események irányítója az 1919 nyarán létrehozott Nemzeti Egyesülés volt, szellemi atyja pedig a Nemzeti Klub. Vezéralakjai között iparbárók (August Paul Ernst von Borsig, Emil Kirdorf, Hugo Stinnes, Albert Vögler) és jobboldali politikusok (Karl Helfferich, Alfred Hugenberg és Ludendorff tábornok) vezetésével a militarista körök képviselői is jelen voltak. Az akció a tervezettnél korábban robbant ki, a szervezőket ugyanis sürgették a „szabadcsapatok" és a „polgári védelmi alakulatok" feloszlatását, s a mintegy 400 000 főt számláló Reichswehr 100 000 főre történő csökkentését március 30-ig megkövetelő antantjegyzék, illetve a kormány ezzel kapcsolatban tervbe vett intézkedései.

A vértelen puccs az első pillanatban sikeresnek ígérkezett. Walther von Lüttwitz tábornok, a Reichswehr Berlinbe vonuló elitalakulatának (Reichswehrgruppenkommando I.) parancsnoka egyetlen lövés nélkül elfoglalta a kormányépületeket. Ludendorff a kancelláriára sietett, a császár volt berlini rendőrfőnöke, Traugott von Jagow is elfoglalta hivatalát. A birodalmi kormányt feloszlatottnak nyilvánították, és a reakciós keletporosz politikussal, Wolfgang Kapp-pal, valamint Lüttwitzcel az élen új kabinet alakult.

Az államcsíny elsősorban annak köszönhette kezdeti sikereit, hogy a hadsereg nem kelt a kormány védelmére. (Ekkor hangzott el Hans von Seeckt tábornagy, a hadügyminisztérium

egyik hivatala vezetőjének hírhedt kijelentése: „A hadsereg nem lő a hadseregre!")

A puccs hírére Bajorországban is megkezdődtek az előkészületek a szociáldemokrata Johannes Hoffmann vezette kormány elmozdítására. A szervezkedés irányítója, von Möhl vezérkari tábornok mindenekelőtt Berlinnel kívánt kapcsolatot létesíteni. Röhm javaslatát elfogadva utasítást adott, hogy bocsássanak egy „volt" katonai repülőgépet (a Reichswehr a szerződések értelmében ugyanis nem rendelkezhetett légierővel) a náci párt két vezetője, Adolf Hitler és Dietrich Eckart rendelkezésére. A gépet tapasztalt pilóta vezette, a háborúban Pour le Mérite – Bátorságért – érdemrenddel kitüntetett Robert Ritter von Greim hadnagy, Hitler későbbi propagandaútjainak (Deutschlandflug) szervezője, aki Göring 1945. április 23-i leváltása után a már romjaiban heverő Luftwaffe utolsó parancsnoka lett.

A gyors döntés ellenére is későn érkeztek Berlinbe. Sőt már útközben, amikor Jüteborgban leszállásra kényszerültek, csak hazugsággal tudták rávenni a sztrájkőrséget, hogy engedélyezzék továbbrepülésüket: Eckart papírkereskedőnek adta ki magát, aki a független szociáldemokrata párt számára kíván nyersanyagot beszerezni a fővárosban. Mire Berlinbe értek, már kirobbant az általános sztrájk, mire a kancelláriához jutottak, Kapp már nem volt a helyén – csupán sajtófőnökével, a magyar származású nemzetközi kalandorral, Trebits-Lincolnnal találkozhattak, aki már nem tanácsolhatott nekik mást, mint hogy „legjobb lesz, ha gyorsan eltűnnek, mielőtt letartóztatnák Önöket".

A berlini napok mégsem teltek el hiábavalóan. Hitler először találkozhatott – Eckart kapcsolatai révén – a jobboldal kiemelkedő személyiségeivel, ismerkedhetett meg más nacionalista, monarchista és militarista szervezetek tevékenységével. Nagy hatást tett rá a népszerű radikális nacionalista író, Ernst zu Rewentlow gróf, a Német Népi Szabadságpárt egyik vezetője, a *Reichswart* című berlini hetilap szerkesztője. Re-

wentlow mutatta be a két náci vezért az egyik legpatinásabb német gyároscsalád fejének, Carl Albrecht Heckmann-nak, akinek szalonjában a náci párt két vezetője találkozhatott az eddig csak háttérből irányító Ludendorff-fal. Beszélgetést folytattak továbbá Heinrich Class-szal, az Össznémet Szövetség vezetőjével is. Kapcsolatba kerültek továbbá Gerzlaff von Hertzberg, Carl von Behrenhoff és Heinrich von Yorck-Kleinöls személyében a reakciós keletporosz nagybirtok képviselőivel. Mindez nagymértékben segítette a két náci vezetőt abban, hogy ne csupán „bajor szemmel", hanem birodalmi méretekben, sőt nemzetközi összefüggésekben is megismerjék a jobboldal terveit és – ami talán még fontosabb – kapcsolatait. A Berlinben eltöltött néhány nap elegendő volt ahhoz, hogy meglehetősen széles körben ismertté tegyék a náci párt elképzeléseit, s ha nem is fogadták mindenütt lelkesedéssel őket, általában ígéretet kaptak a mozgalom támogatására. Az ígéretek és remények mellett született egy gyakorlati megállapodás is: Emil Gansser, noha ekkor még az Össznémet Szövetség tagja volt, vállalta, hogy összekötőként szervezi a nácik berlini kapcsolatait, s adományokat gyűjt a párt számára.

Hitler és Eckart március 31-én nagy tervekkel érkezett vissza Münchenbe. Akkori meghatározó élményük az általános sztrájk, a munkáspártok és a szakszervezetek egységfrontja, a sok százezres tüntetések, tömeggyűlések hatékonysága volt, amelynek következtében a konzervatív-militarista államcsínykísérlet szinte órák alatt összeomlott. Már a müncheni pucscsisták sem gondolhattak eredeti tervük végrehajtására. Bár március 14-én, a berlini államcsíny másnapján Bajorországban sikerült lemondásra kényszeríteniük a szociáldemokrata Hoffmann-kormányt, s a végrehajtó hatalmat egy tisztekből álló szervezet (Generalkommando) vette át, a meghirdetett általános sztrájk hatására végül is átadták a hatalmat Gustav von Kahrnak. Meg kellett elégedniük azzal, hogy az addig csekély hatalmat jelentő bajor elnöki (Oberpräsident) címet viselő,

velük rokonszenvező konzervatív politikus kerüljön a bajor miniszterelnöki székbe. Befolyásolta a müncheni vezérkar elképzeléseit az is, hogy az újonnan kinevezett birodalmi vezérkari főnök, Seeckt tábornok – részben eleget téve a kormány követelésének, elsősorban azonban, hogy megóvja a hadsereget az eleve reménytelennek ítélt kalandoktól – megtiltotta a Reichswehr tisztjei számára, hogy bármely politikai szervezet tagjai legyenek.

A hadsereg visszahúzódása és a politikai pártok tevékenységének robbanásszerű megélénkülése egyaránt arra sarkallták a náci párt vezetőségét, hogy a berlini és a helyi tapasztalatokkal gazdagodva fokozzák erőfeszítéseiket a szervezet kiépítése érdekében. Terveikhez Röhmnek – aki, mit sem törődve a vezérkari főnök rendeletével, továbbra is a párt tagja maradt – sikerült megnyernie a Reichswehr bajor vezetőinek további támogatását.

Nem tudható: berlini elhatározás vagy müncheni döntés volt-e az oka, hogy hazatérése napján Adolf Hitler, a párt vezérszónoka megvált a hadseregtől. A háttérben feltehetően az a megfontolás húzódott, hogy miután a hadsereg igen széles körben tovább veszített korábban sem általánosnak mondható népszerűségéből, az új feladatok megoldására alkalmasabb egy olyan vezetőség, amelynek kirakatában nem szerepel katona. A cél ugyanis most már kimondottan egy olyan jól szervezett mozgalom kibontakoztatása volt, amely a munkásságtól a középrétegekig terjedő tömegbázisra támaszkodva, a Reichswehrrel és más jobboldali szervezetekkel együttműködve sikerrel veheti fel a küzdelmet a munkáspártokkal.

Az elkövetkezendő három év ennek a munkának a jegyében telt el.

1920 áprilisáig a náci párt csupán néhány száz főt számláló csoport, tevékenysége is leszűkül München város határain belülre. Súlyát elsősorban a többi nacionalista csoportosulásénál zajosabb propagandájának, a „felsőbb körökkel" és a Reichswehrrel kialakított személyi kapcsolatainak, valamint annak köszönhette – ami az utóbbiakból következett –, hogy másoknál jelentősebb anyagi eszközökkel rendelkezett. A szervezet fő pénzforrását az adományok tették ki, bár nem kis összegek folytak be a gyűléseket követő „kalapozásból" sem. A Rendezőgárda felszerelését teljes egészében a Reichswehr vállalta magára.

A pártvezetés törekvése, hogy kilépjen az elszigeteltségből, 1920. április 18-án sikerre vezetett: ezen a napon alakították az NSDAP első vidéki csoportját Rosenheimben. (A csoporttal szinte egyidőben került sor a helyi Rendezőgárda felállítására is.) A második csoport Landshutban jött létre ugyanez év október 20-án, s jelentősége jóval meghaladta az előzőét.

Landshutban a helyi patikus, Gregor Strasser vezetésével jól szervezett magánhadsereg alakult nacionalista és antiszemita polgárokból. A „szabadcsapat" a gyalogság mellett egy géppuskás osztaggal, sőt tüzérséggel is rendelkezett. Gregor Strasser Ludendorff pártfogoltjainak egyike volt, rá azonban az első időkben egészen más feladatot bíztak, mint Hitlerre, bár az egység megszervezése ugyanazt a célt szolgálta, mint a politikai párté. Időközben azonban – főleg a Kapp-puccs tapasztalatainak hatására – változott Ludendorff elképzelése. A Reichswehr „semlegessége" és megváltozott vezetése miatt helyesebbnek vélte, ha a fegyveres osztagok irányítását átveszik a nacionalista szövetségek. Bajorországban erre a feladatra a náci pártot szemelte ki. A megbeszélésen – amelyen Hitler is részt vett – Gregor Strasser, ha húzódozva is, de teljesítette Ludendorff parancsát, s ezzel az NSDAP nem csupán egy újabb csoportra, de első fegyveres osztagára is szert tett,

ezúttal már nem a Reichswehrnek alárendelve. Ludendorff elképzelése ugyanis egy másik ponton is változást hozott a párt életében: a korábbi szoros függés lazult, a párt tevékenysége önállóbbá válhatott, anélkül azonban, hogy le kellett volna mondania a Reichswehr anyagi támogatásáról, ami Röhm közvetítésével ezután is eljutott a párthoz.

A landshuti megbeszélésen Gregor Strasser mellett részt vett testvére, Otto is. Az előző nap érkezett a városkába, egyenesen Halléból, Németország Független Szociáldemokrata Pártjának történelmi jelentőségű kongresszusáról jött. Otto Strasser ugyanis e szociáldemokrata szervezet tagja volt, meggyőződéses munkáspolitikus, akinek radikális eszméi távol állottak a reformizmustól, ám nacionalizmusa és antiszemitizmusa élesen kommunistaellenessé tette. A pártkongresszuson azonban éppen a reformista és a kommunista, forradalmi irányzat vívta meg döntő harcát, s a nemzetközi kommunista világpárt, a Kommunista Internacionálé elnöke, Grigorij Zinovjev gyújtó hatású beszédét követően a tagság nagy többségét képviselő küldöttek szavazataival a párt kimondta egyesülését a kommunistákkal. Otto Strasser a kongresszust elhagyva szakított egyben a munkásmozgalommal is. Olyan szervezetet keresett, amely megfelelt „nemzeti-forradalmi" elképzeléseinek, s ezt az NSDAP-ben vélte felfedezni. Az NSDAP számára Otto Strasser talán nagyobb nyereség volt, mint a csupán fegyverekhez értő Gregor. Igaz: „antikapitalista nézetei" már az első találkozáskor kiváltották Hitler nemtetszését. Ludendorff azzal szerelte le a vitázókat, hogy jelezte: „A nemzeti ellenzék politikájának magától értetődően éppoly kevéssé kell kommunistának lennie, mint kapitalistának." Majd, hogy Strassert még jobban meggyőzze, tréfásan megjegyezte, hogy a hadseregben neki mindig kevesebb problémája volt a munkásokkal, mint a kapitalistákkal. Otto Strasser személyében a párt olyan vezetőre talált, aki értett a munkások nyelvén, és némi tapasztalattal is rendelkezett egy több százezres politikai szervezet működéséről.

A vidéki csoportok szervezésével párhuzamosan a párt megkezdte „nemzetközi kapcsolatainak" kiépítését is. Ez ekkor Ausztriát jelentette, amelyet a nemzetiszocialista propaganda már ekkor a Német Birodalom leendő részének tekintett. A pártvezetés és személy szerint Hitler előtt nem voltak ismeretlenek az osztrák jobboldali szervezetek, amelyek közül több vallott hozzájuk hasonló elképzeléseket. S amikor augusztus 7-re kétnapos tanácskozásra gyűltek össze Salzburgban az osztrák nemzetiszocialisták, a müncheni nácik is elküldték képviselőiket.

A Salzburgban folytatott megbeszélések eredménnyel zárultak. Az NSDAP belépett az 1919 decemberében létrehozott, több osztrák pártot egyesítő „Német Nyelvterület Államközi Nemzetiszocialista Kancelláriája" nevű szervezetbe.

A szervezetnek tagja volt már a Szudétavidéken, a Csehszlovák Köztársaság megalakulását követően, 1919 novemberében létrejött Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (DNSAP) Hans Knirsch vezetésével, valamint az ugyanezt a nevet viselő osztrák párt. (Az azonos elnevezés nem volt véletlen. Mindkét szervezet az 1903-ban alakított Ausztriai Német Munkáspárt – amely nevét 1918 májusában Ausztriai Nemzetiszocialista Német Munkáspártra változtatta – jogutódja volt. Szervezeti elkülönülésük oka az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése.) Az NSDAP mellett a Kancelláriához csatlakozott az 1919 nyarán Düsseldorfban alakított Német Szocialista Munkaközösség Alfred Brunner és Julius Streicher vezette csoportja is. (A ténylegesen a nürnbergi Streicher irányításával működő szervezet Német-Szocialista Párt [Deutschsoziale Partei] néven már szerepelt ekkor, Streicherék azonban hamarosan beszüntették önálló tevékenységüket: 1922 októberében csatlakoztak az NSDAP-hez, megalakítva annak nürnbergi területi csoportját.)

Az NSDAP tevékenysége ebben az első időszakban elsősorban a propagandára szorítkozott. Támogatva az osztrák nemzetiszocialistákat, a párt Hitlert bízta meg, hogy vegyen

részt az osztrák Nemzeti Tanács (Nationalrat – parlament) október 17-re kiírt választásai alkalmából rendezett gyűléseken. Hitler négy alkalommal lépett a szónoki emelvényre: Innsbruckban kezdte szeptember 29-én, ezt Salzburg és St. Pölten követte, majd október 8-án és 9-én Bécsben tartott előadást. Felszólalásainak sikere volt, bár az általa elmondottak nem teljesen egyeztek az osztrák nemzetiszocialisták nézeteivel. A bécsi pártvezetés, élén a jogász Walter Riehllel, korántsem volt egységes a Német Birodalomhoz való csatlakozás tervét illetően. Többségük szakszervezeti múltja ellenérzéseket váltott ki bennük a szigorúan centralizált, katonai fegyelmet (és felépítést) javasló németországi szónokkal szemben. (Hitler fellépése mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a német nácik programját valló csoport kiélezze a párton belüli ellentéteket, majd 1923-ban a mintegy 30 000 tagot számláló pártban szakadást idézzen elő. Végül, 1926 áprilisában, a Richard Suchenwirth vezette jobboldali szárny teljesen feladta önállóságát, és Német Nemzetiszocialista Munkásegyesülés néven alávetette magát az NSDAP vezetésének, amit a szervezet neve után zárójelben szereplő „Hitler-mozgalom" megjelölés is jelezni kívánt.)

A párt számára a „nemzetközi" kapcsolatoknál jóval jelentősebb volt első saját lapjának megjelentetése. (Eckart lapja, az *Auf gut deutsch!* ugyanis csak szűk körben ismert helyi lapocska volt, amely nem utolsósorban tulajdonosának irodalmi ambícióit szolgálta.) Kapóra jött, hogy az országos lapként bejegyzett nacionalista, antiszemita politikai lap, a *Völkischer Beobachter* 1920 decemberében a csőd szélére került. A nemzetiszocialisták rendezvényeiről a legtöbbet közlő újságot – amelynek egyébként Eckart 1919 óta munkatársa volt – a bajor szeparatisták kívánták megszerezni. Ez utóbbi még inkább arra sarkallta a nácikat, hogy a lap átvételéhez szükséges nem csekély pénzt előteremtsék (a különféle források 120 000 és 180 000 birodalmi márka közötti összegeket említenek). Az akciót december 16-án este határozták el, s másnap

délelőttre Eckart és Drexler már a szükségesnél is többel, mintegy 200 000 márkával rendelkezett. Az első „adakozó" von Epp tábornok volt 60 000 márkával, további 30 000-et Eckart ismerősei adtak össze. A legjelentősebb összeget Drexler fizette be, több mint 100 000 márkás kölcsönt felvéve a tulajdonát képező javakra. A lap megvételét megkönnyítette, hogy egy müncheni orvos, bizonyos dr. Wilhelm Gutberlet, Hitlerre ruházta a 10 000 márkát érő *Münchener Beobachter* részvényeinek felét.

A *Völkischer Beobachter* patinás lapnak számított Bajorországban, bár első száma csak 1919. augusztus 9-én hagyta el a nyomdát. „Anyalapja" azonban a város egyik legtekintélyesebb újsága, az 1877 januárjában alapított *Münchener Beobachter* volt. Eleinte ennek az országos mutációjaként (azaz némi változtatással, a helyi cikkek számának csökkentésével és birodalmi méretű híranyag közlésével kiegészítve) jelent meg, majd 1920 januárjától teljesen átvette szerepét.

Az üzletet még aznap, december 17-én megkötötték, hogy a hetenként kétszer megjelenő lap következő száma már a *Nagynémetország nemzeti-szocialista mozgalmának harci lapja* alcímmel jelenjen meg.

A párt egyre erőteljesebb propagandatevékenysége a szervezet taglétszámának növekedésében is megmutatkozott. A tagság az 1920. januári 64-ről májusra 675-re, 1921. februárra pedig már 3000-re növekedett. (Ugyanebben az időszakban a párt csupán Münchenben 46 tömeggyűlést rendezett.) A remélt gyors áttörésre azonban ekkor még nem került sor, bár bizonyos jelek (elsősorban a február 3-án a „Krone" cirkuszban megtartott nagygyűlés, amelyen már több mint 6500-an vettek részt, valamint az első Bajorországon kívüli területi szervezet megalakítása Hannoverben július 2-án) már a párt tömegbefolyásának a korábbiaknál gyorsabb növekedésére utaltak. A párt vezetői mindinkább München politikai életének sűrűjébe kerültek: fogadta őket Kahr miniszterelnök, aki – bár nem értett egyet nézeteikkel – a beszélgetés során nagy

megértést tanúsított a náci párt céljai iránt. Többet jelentett azonban számukra a város rendőrfőnökének, Ernst Pöhnernek és a rendőrség politikai részlege vezetőjének, a párt történetében később nagy szerepet játszó Wilhelm Fricknek az egyértelmű támogatása.

A párt vezetésén belül 1921 nyarán ismét felütötték fejüket a korábbi viták. Most azonban már nem csupán arról volt szó, hogy elfogadják-e a tömegpárt gondolatát, hanem arról is: elfogadják-e a pártban mindinkább vezető szerepre törő Hitler egyre erőszakosabb módszereit. Többen, köztük a pártelnök Drexler, nem voltak meggyőződve arról, hogy e módszerekkel el lehet érni a kívánt eredményt. Úgy vélték, a pártnak nem kell elzárkóznia az együttműködéstől más jobboldali szervezetekkel, sőt egyesek a csatlakozást sem vetették el. Mindezzel a pártnak a birodalom politikai életébe való szervesebb beilleszkedését kívánták elősegíteni. Az elképzeléssel Hitler nem értett egyet.

A pártvezetés július elején – kihasználva Hitler berlini távollétét – az augsburgi NSDAP csoport közvetítésével tárgyalásokat kezdett a szintén szélsőjobboldali Német-Szocialista Párttal a két szervezet egyesüléséről és központjának Berlinbe helyezéséről. A Münchenbe visszatérő Hitler rögtön felismerte, hogy a tervezett szövetség részben elképzelései ellen, még inkább pedig az ő szerepének csökkentésére irányul. A tőle már ekkor megszokott határozottsággal cselekedett. Július 11-én bejelentette kilépését a pártból, majd három nap múlva terjedelmes ultimátumban értesítette a pártvezetést visszatérésének feltételeiről. A feltételeknek két fő pontja volt: Hitler most már magának követelte az eddig Drexler által betöltött pártelnöki tisztséget, és – az ennél is lényegesebb második feltételeként – e tisztséggel együtt a „különleges teljhatalmat" (korábban ugyanis az egyes kérdésekről szavazás alapján döntöttek). Hitler ultimátumának teljesítéséről a párt „általános taggyűlésének" kellett dönteni, a megállapodásra azonban a kulisszák mögött került sor. Eckart, Hitler szószó-

lója elérte, hogy Drexler visszavonuljon. Így az 554 tagot számláló július 29-i pártgyűlés előtt tartott beszédében Hitler már ellenvélemények elhangzása nélkül fejthette ki nézeteit. Kijelentette, hogy semmilyen más szervezettel nem kívánja egyesíteni a pártot, sőt ellenkezőleg, arra fog törekedni, hogy az NSDAP váljon más szervezetek csatlakozásával, beolvasztásával tömegmozgalommá. Ezt követően vállalta az elnöki tisztséget, amit a pártgyűlés egyhangúlag meg is szavazott. (A „különleges teljhatalom" megszavazásáról a pártvezetés még a gyűlés előtt írásban biztosította Hitlert.) A párt alelnökévé (hivatalosan második elnökévé) ismét a meglehetősen jelentéktelen Oskar Körnert választották. Drexler kárpótlásul megkapta az életre szóló „örökös tiszteletbeli elnöki" címet.

Amit Hitler a párttól követelt, az nem volt más, mint az általa már korábban meghirdetett „Vezérelv", a „Führerprinzip". Lényege – amint azt maga magyarázta –, hogy a pártvezetés a továbbiakban nem a többség döntései alapján hozza meg határozatait, hanem a tekintélyelv alapján, elfogadva az elnök „iránymutatását". A kollektív vezetés helyére munkamegosztás lépett: a pártvezetés tagjait aszerint válogatták meg és nevezték ki, illetve váltották le, hogy az általuk irányított területen mennyire tudták megvalósítani Hitler elképzeléseit. Így az egész párt – a vezetőktől egészen az egyszerű tagokig – csupán egyetlen embertől függött: Adolf Hitlertől.

Az elkövetkező napokban a pártvezetés számos intézkedést hozott a „Vezérelv" gyakorlati megvalósítására, amelynek következtében teljesen megváltozott a szervezet jellege: mind kevésbé hasonlított politikai pártra, de egyre jobban a Hitler által eszményinek tartott hadseregre.

Augusztus 1-én a párt irodájának élére Max Amann őrvezető, Hitler volt frontharcostársa került. Felhatalmazása kiterjedt valamennyi szervezet és területi csoport tevékenységének ellenőrzésére. Dietrich Eckart lemondott saját lapjáról, s átvette a *Völkischer Beobachter* irányítását, és Alfred Rosenberggel megkezdte a pártprogramban megfogalmazott elvek pro-

pagandáját: a lapot hamarosan elöntötte a nemzetiszocialista diktatúrát követelő, a birodalmi kormányt szidalmazó, antiszemita, a „judeo-bolsevizmus" veszélyéről cikkező szennyiratok sokasága.

A párt belső életének átalakításánál látványosabb, s legalább olyan fontos lépés volt a Rendezőgárdák átszervezése. Hitler döntése alapján e csoportok összevonásával és központi parancsnokság alá rendelésével augusztus 3-án megalakították a párt Véd- és Propaganda Osztagát. A szervező munkát tapasztalt „szabadcsapat"-szakértőre, Hans Ulrich Klintzsch tengerészhadnagyra bízták, akit maga Hermann Ehrhardt, a Kapp-puccs idején a császári fekete-fehér-vörös lobogók alatt és horogkeresztes jelvényekkel Berlin ellen vonuló tengerészbrigád parancsnoka bocsátott Hitler rendelkezésére. Klintzsch azonnal hozzálátott a tagtoborzáshoz: felhívásában belépésre szólította fel valamennyi nemzetiszocialista gondolkodású párttagot és pártonkívülit az „NSDAP Torna- és Sportrészlegébe" (az első hetekben ezt a fedőnevet választották a szervezet számára), hogy a horogkeresztes karszalagos különítmények hamarosan megkezdhessék az egységes terv alapján folyó kiképzést.

A párt átalakulásának legfeltűnőbb vonása a szervezetek fokozódó agresszivitása volt. Az első hatalmas botrányra már szeptember 14-én sor került. Az NSDAP vezetősége elhatározta, hogy szétkergeti a Bajor Szövetség elnevezésű föderalista (tehát a weimari alapokat elismerő és az országrész különválását ellenző) csoport aznapra tervezett gyűlését. Hasonló akció eddig nem volt. Hitler és társai valószínűleg azért választották első kísérletük célpontjául a nem túl jelentős, és elveit tekintve is mérsékelt szervezet elleni támadást, hogy felhívják magukra a figyelmet. Minden a terveknek megfelelően, a később majd még sokszor megismétlődő akciók forgatókönyve szerint zajlott le. A „Torna- és Sportrészleg" emberei még a gyűlés megnyitása előtt elfoglalták helyüket, Hitler és társai a termen kívül várakoztak a megbeszélt jelre. Amikor a szó-

nok, a szervezet vezetője, a városszerte ismert mérnök, Otto Ballerstedt megindult a szónoki emelvény felé, Hitler belépett a terembe, és hívei viharos tapsától kísérve helyet foglalt. Ezt követően egyik provokatőre lépett a színre. A Bajor Szövetség gyűlésén e szerepet Hermann Esser volt baloldali szociáldemokrata, majd a zsaroló bulvárlapok „revolver-zsurnalisztája", a náci párt egyik alapító tagja, a *Völkischer Beobachter* első főszerkesztője töltötte be. Esser egy asztalra felugorva a zsidókat mocskolta, őket téve felelőssé az ország sorsáért. Eközben a „hallgatóság" egyre zajosabban Hitlert követelte a szónoki emelvényre. Amikor Ballerstedt nem mutatkozott hajlandónak arra, hogy helyét átadja, hirtelen kialudt a világítás, és kezdetét vette a tömegverekedés. A rendőrségi vizsgálat során Hitler nem mutatott megbánást: „Minden megfelelően történt, elértük azt, amit akartunk: Ballerstedt nem jutott szóhoz" – jelentette ki. (Hitlert, Körnert és Essert három hónapra ítélték, amiből hosszas huzavona után 1922 nyarán egy hónapot töltöttek börtönben.)

Hasonló magabiztosságot jelzett az, hogy a támadást követő napokban a jelesre vizsgázott „Torna- és Sportrészleg" elnevezését megváltoztatták, és ezzel elnyerte a valódi feladatának jobban megfelelő „Rohamrészleg" (Sturmabteilung) nevet. A hamarosan hírhedtté vált SA-nak 1922. november végére már tizenegy osztaga volt (a 11. Rohamosztagot Rudolf Hess szervezte meg, tagjai főleg a müncheni egyetemekről verbuválódtak).

A botrányok és véres verekedések, valamint az ezeket követő bírósági tárgyalások azonban éppúgy hozzátartoztak a náci párt taktikájához, mint a hetenként megrendezett „vitaestek" (Sprechabende), amelyeken minden párttagnak havonta legalább egyszer részt kellett vennie, meg a vidéki vendéglőkben terített asztaloknál befejeződő kirándulások és a „műveltebb körök" számára rendezett Wagner-koncertek. Már ekkor kialakulnak – nem utolsósorban az asztrológia misztikuma iránt érdeklődő Hitler kezdeményezésére – a napforduló ün-

nep rituális szertartásai, amelyekkel a közösen megrendezett karácsonyi összejövetelek is sajátos színt kaptak. Mindennek tudatosan vállalt és nyíltan hirdetett célja egyrészt az volt, hogy felkeltsék az érdeklődést a mozgalom iránt, és összefogják, kiképezzék, lelkesítsék a tagságot.

A mozgalom szerveződésének első időszakában szinte csak egyetlenegy propagandalehetőség kihasználásától zárkóztak el, s ez a választásokon való részvétel volt. A náci párt hangsúlyozottan szemben állt mindenfajta parlamentáris módszerrel, a „nemzetiszocialista forradalom" a hatalom erőszakos megragadásához nem tartotta szükségesnek ezt az általa annyira gyűlölt weimari demokrácia nyújtotta lehetőséget. Emellett szerepet játszott az is, hogy a párt feladatának ekkor elsősorban a szélsőjobboldalon belüli vezető szerep meghódítását tekintette, továbbá – bár ezt nem hirdették –, hogy a még mindig kevés, mintegy 15 000 tagot számláló párt, bár már a rokonszenvezők szélesebb körét tudhatta maga mögött, ha mérlegelte is a lehetőséget, még korainak tartotta az időpontot arra, hogy erejét a szavazóurnák mellett mérje össze a „hagyományos" pártokkal.

A szélsőjobboldali szervezetek megnyerését, s egyben – az előbbivel összefüggésben – a párt erejének és szervezettségének bemutatását szolgálta az NSDAP részvétele a nacionalista szervezetek különféle megmozdulásain. Az első jelentős megmozdulásra a Koburgban megrendezett úgynevezett „Német Nap" (Deutscher Tag) alkalmából került sor 1922. október 14–15-én. A pártot Hitler és Klintzsch képviselte a gyűléseken, amelyekre a párt tagjain kívül az SA-t is mozgósították. Hitler beszédei most is sikert arattak, de talán még nagyobb hatást váltott ki a mintegy 800 fős SA-osztag felvonulása, amely ezt követően mindjárt be is mutatta erejét: a nemzetiek rendezvénye ellen tüntető munkások és az SA összecsapását vérző sebek, betört kirakatok jelezték.

A nemzetiszocialista mozgalom fellendülését 1922 utolsó hónapjaiban a bizonytalan belpolitikai helyzetnél, a gazdasági

életet mind érzékenyebben érintő inflációnál és az antanthatalmakkal kialakult feszült viszonynál is jobban befolyásolták az Olaszországban lejátszódó események. Az előbbiek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a párt tagsága kiegészüljön a talaját vesztett, a demokráciából csupán a zűrzavart és az életfeltételek romlását érzékelő, nacionalizmusra hajló és az antiszemitizmust elfogadó vagy legalábbis tűrő tömegekből. Az olasz fasizmus előretörése, s különösen hatalomra jutása viszont már a győzelem reményét is felcsillantotta.

Az NSDAP propagandája és a *Völkischer Beobachter* már korábban is figyelmet szentelt Mussolini mozgalmának, s nem véletlenül. Az olasz fasiszták hasonló módszereket alkalmaztak: első eredményeiket a fegyveres osztagok terrorja alapozta meg, színpompás gyűléseik, hangos propagandájuk, felvonulásaik is hozzájárultak ahhoz, hogy a kezdetben kis csoport mind nagyobb tömegbázisra, majd pedig befolyásos támogatókra tegyen szert. Igaz, az út, amelyet az olasz fasizmus bejárt, szinte fordítottja volt a németországinak – előbb a mozgalom bontakozott ki, s csak később szerveződött politikai párttá. Ez azonban ekkor már nem volt lényeges különbség. Fontosabb volt az, hogy az 1922. október 28-án, a nápolyi kongresszusukról Rómába menetelő fasiszta osztagok (innen az elnevezés: „Marcia su Roma") erődemonstrációja meghátrálásra kényszerítette a többi politikai pártot, s Mussolini október 31-én letehette a miniszterelnöki esküt.

Az olaszországi fordulat hatása jól érzékelhető az NSDAP 1923. január 27–29-i első „kongresszusán". A megmozdulás korántsem hasonlított más politikai pártok kongresszusaira, sokkal inkább a már korábbról ismert náci propagandagyűlésekre. A központi rendezvényre a müncheni Mars-mezőn került sor, ahol Hitler tartott lelkesítő beszédet a megjelent tömeg előtt, majd ünnepélyesen felszentelték az első négy SA ezred lobogóját. (Az SA ekkor már több ezreddel rendelkezett, közülük hat volt jelen a Mars-mezőn. A zászlóavatás megtisztelő procedúrájában azonban – szintén a hatás ked-

véért – csak az elsőként létrejött négy ezred, a München I., a München II., a Nürnberg und Landhut, valamint a Bajorországon kívül elsőnek alakult Zwickau ezred részesült.) A horogkeresztes zászlók erdejét elsőnek egészítette ki az egyenruha. (A horogkeresztes jelvényt a párt 1920 őszétől, az SA megalakulásától használta. Az SA lobogójára a horogkereszt 1922. augusztus 16-án, a „köztársaság védelméről" elfogadott törvény elleni müncheni demonstráción került fel. Az egyenruha ekkor szürke sapkából és ugyanilyen színű viharkabátból állt.)

A kongresszus központi rendezvényén kívül, amelyet „harcos felvonulás követett a Schwanthaler Strassén" – itt Hitler és Eckart fogadta az elvonuló egységek tisztelgését –, még 12 nagygyűlésre került sor. Valamennyi előadást központilag készítettek elő, azonos volt a témájuk is: „Mi történt, és mit akarnak a nemzetiszocialisták?"

A pártkongresszusnak elnevezett tömeggyűlés-sorozattal és az SA erődemonstrációjával azonban az NSDAP nem csupán megnövekedett hatalmát kívánta bemutatni. A fő mondanivaló Hitler új meggyőződésének hirdetése volt: 1923 a hatalom megragadásának éve lesz, vagy ahogyan azt a náci propaganda röviden megfogalmazta – „Sturmjahr", a „Roham Éve".

Erejük már korántsem lebecsülendő. Tisztában volt ezzel a bajor kormány is, amelynek miniszterelnöke, Eugen von Knilling rendkívüli állapotot hirdetett meg Bajorországnak a Rajna jobb partján elterülő részére, részben a francia–belga csapatok Ruhr-vidéki bevonulásának (január 11.), elsősorban azonban a náci párt „kongresszusi előkészületeinek" hatására. A rendkívüli állapot egyet jelentett a „szabad ég alatt tartott" gyűlések és felvonulások általános tilalmával, s kiterjesztették a náci párt tervbe vett 12 tömeggyűlésére is. A kormány azonban nem tudta végrehajtani a rendeletet: a náci párt segítségére sietett a Reichswehr, most már személyesen von Epp tábornagy, akivel szemben a kormány tehetetlennek bizonyult. Engedélyezte a nácik megmozdulásait, majd február 6-án a

rendkívüli állapotot is megszüntette. Pedig az NSDAP, korábbi taktikájának megfelelően, továbbra is következetesen visszautasította a csatlakozást a német nemzetiektől egészen a szociáldemokratákig terjedő „Nemzeti Egységfronthoz", amely a Ruhr-megszállás elleni széles nemzeti összefogást hirdette meg.

Az NSDAP reményei nem voltak megalapozatlanok. A pártot a Reichswehr mellett a Kapp-puccs után, de különösen Mussolini hatalomra jutását követően újabb pártfogók segítették. A nemzetiszocialista mozgalom ugyanis nem csupán vállalta „valamennyi német népréteg" érdekeinek „képviseletét és szervezését", hanem támogatásukra is igényt tartott. Erről beszélt Hitler 1922 májusában, majd júniusban a berlini Nemzeti Klubban, amelynek tagjai a legbefolyásosabb nagybirtokosok, iparbárók, tábornokok és professzorok voltak – a találkozót a Kapp-puccs idején megismert Emil Gansser szervezte. Termékeny kapcsolat létesült az NSDAP és az Össznémet Szövetség között is, amelynek nagytőkés és értelmiségi bázisát elsősorban nacionalizmusa és sovinizmusa tette fogékonnyá a nemzetiszocializmus iránt; az északi népek felsőbbrendűségét hirdető Thule Társaság is (nevét egy ógermán mondákban szereplő szigetről kapta) közösséget vállalt az NSDAP-vel, annak ellenére, hogy az első időben versengés volt közöttük, s a nácik előtérbe kerülésével a társaság fokozatosan elveszítette jelentőségét. (Harrer, az NSDAP első elnöke korábban a társaság tagja volt, a *Völkischer Beobachter* 1918 augusztusától a „Germán Rend" és a Thule Társaság közös orgánumaként jelent meg.) Különösen szembetűnő volt az északnémet jobboldal csatlakozása, amelynek szervezete, a Német-Szocialista Párt és támogatói nem tudtak versenyre kelni az egyre izmosodó baloldallal. A Brunner vezette párt, amely 1921 nyarán az augsburgi nemzetiszocialista csoporton keresztül tárgyalásokat kezdett a Hitlerrel szemben álló pártvezetőkkel, s mint országos szervezet megkísérelte a náci párt beolvasztását, az év második felétől mindinkább veszített be-

folyásából. Ezzel szemben sorra alakultak az NSDAP szervezetei Észak-Németországban. Ugyanebből az időből (december 20.) származik egy pénztárkönyvi bejegyzés, amelyben az irodavezető Amann az év legnagyobb adományát, 10 000 márkát könyvelhetett el: az összeget a szászországi nagyiparos, Rudolf Grundmann utalta át. Más források is jelzik, hogy a náci párt pénzelői közé elsőnek a szászországi és berlini nagytőke, az „úri szalonok" iratkoztak fel. Ekkor kezd érdeklődni Hitler iránt a Grundmann-nál jóval jelentősebb Hugo Stinnes, juttatja el első adományát Fritz Thyssen, Ernst von Borsig, Emil Kirdorf. S néhány hónap múlva, 1922 decemberében a legtekintélyesebb támogatóitól elhagyott és belső ellentéteitől bomlófélben levő Német-Szocialista Párt felajánlotta csatlakozását az NSDAP-hez. (A porosz és az északnémet náci szervezetek kibontakozása és megerősödése elé azonban gátat emelt előbb a poroszországi szociáldemokrácia vezette kormánykoalíció, amely 1922 novemberében betiltotta a náci párt valamennyi szervezetét, majd a szászországi, türingiai, hamburgi, hesseni és braunschweigi kormány is.)

1923 novemberében, az NSDAP betiltásakor csupán a pártkasszában 170 000 aranymárkának megfelelő pénzösszeget találtak a szervezet értékeinek lefoglalására kiküldött rendőri szervek. Ezek az összegek, és - ami nem kevésbé volt fontos – a politikai és fegyveres támogatás már a meghirdetett fasiszta hatalomátvétel céljait szolgálták.

A puccskísérlet előkészítését, a támogatók körének bővítését előadások, a „szalonélet", a további jelentős összegeket biztosító társasági összejövetelek és számos egyéb konkrét intézkedés szolgálta (ismertek voltak például a híres berlini zongoragyáros, Edwin Bechstein és felesége, a nácik iránt rajongó Helene estélyei Berlinben és a müncheni „Négy Évszak" hotelben, Elisabeth Cantazucéne hercegnőnek, a tekintélyes kiadó, Hugo Bruckmann feleségének összejövetelei, vagy a dúsgazdag Gertrud von Seidlitz társasága).

Február elején Röhm kezdeményezésére az SA-ból, a Reichs-

flagge és az Oberland Szövetség egységeiből és más bajor fegyveres osztagokból megalakult a Hazafias Harci Szövetségek Munkaközössége, amelynek egységes katonai vezetőjévé Hermann Kriebel exalezredest nevezték ki. Ezt követően, előbb március 1-én a müncheni SA alakulatokat vonták össze Wilhelm Brückner alezredes parancsnokságával, majd a fegyveres szervezet végső átszervezéseként Hermann Göring repülőszázadost bízták meg az egész SA irányításával. A főparancsnokság védelmére külön egységet szerveztek, megkülönböztető fekete sapkával és egyenruhával – akkor kerül a sapkára a halálfej, a karszalagra pedig a fekete körbe zárt horogkereszt. Az elitegység azonban hamarosan már nem csupán a főparancsnokság, hanem a pártvezetés védelmét is ellátja: májusban Joseph Brechtold és Julius Schreck irányításával az SS elődszervezeteként a halálfejes osztagok felveszik a „Hitler-rohamcsapat" elnevezést. (Ehrhardt ugyanakkor kivonja tisztjeit az SA kötelékéből, ez azonban már nem gyengíti a szervezetet – Klintzsch helyére tapasztaltabb tisztek kerültek.) Újabb erőkoncentráció volt a szeptember 1–2-án Nürnbergben megrendezett „Német Nap" alkalmából, már Ludendorff részvételével létrehozott „Német Harci Szövetség", amelynek a korábban egyesült harci szervezetek mellett már maga az NSDAP is tagja lesz. A szövetség tevékenységének összehangolásával ügyvezetői minőségben a nácik pénzügyi szakértőjét és külpolitikai tanácsadóját, Max Erwin von Scheubner-Richtert bízzák meg. (Ő volt az egyébként, aki 1923 elején Hitler megbízásából Budapestre utazott, és Horthy Miklós kormányzóval eszmecserét folytatott a náci párt számára nyújtandó további segítség lehetőségeiről. Az első jelentős összeget Ulain Ferenc képviselő, az Ébredő Magyarok egyik vezetője juttatta el Hitlerhez, még 1921-ben.) Szeptember 25-én pedig maga Hitler veszi át a szövetség politikai vezetését. A katonai irányítás továbbra is Kriebel kezében marad.

A puccs katonai előkészítése a jelentős erőfeszítések ellenére

sem zavartalan. Ehrhardt elpártol, s követi őt október elején a Reichsflagge is. A gyors intézkedés azonban, amivel Röhm újabb félkatonai alakulatot bocsát az NSDAP rendelkezésére (öt nap múlva, október 12-én megalakítja a nem véletlenül ugyancsak „Birodalmi Harci Lobogó" elnevezésű szervezetet), helyreállítja az egyensúlyt.

A félkatonai szervezetek felkészítésénél bonyolultabb feladatot jelentett a puccs politikai hátterének biztosítása. Az NSDAP elsődleges célja itt is az egység, mégpedig a szélsőjobboldali szervezetek egységének a létrehozása volt. Ez azonban korántsem volt könnyen megoldható. A szélsőjobboldal ugyanis Bajorországban igen széles frontot nyitott: a nemzetiszocialistáktól egészen az országrész politikailag legbefolyásosabb erőit tömörítő „Egyesült Hazafias Szövetségekig", Hitlertől a tartományi kormány elnökéig, Kahrig terjedt.

Az egyezkedés első szakasza viszonylag zökkenőmentes: a Bajorországban jelentéktelen erőkkel rendelkező Német Népi Szabadságpárt vezetője, Albrecht von Graefe márciusban megállapodást kötött az NSDAP-vel, amelynek értelmében – cserében az északnémet szervezkedés irányításáért – a délnémet területeken átadta a mozgalom vezetését az NSDAP-nek. Az így létrejött „Népi Szociális Blokk" már egy új, az ország egész területére kiterjedő egységes szervezet körvonalait vázolta – a kibontakozásra azonban nem került sor.

A szélsőjobb „kormányképes" erőinek alárendelésére az NSDAP nem gondolhatott. Ehhez sem a párt erői, sem pedig a mögöttük álló erők súlya nem volt elegendő. A legbefolyásosabb politikus, Ludendorff támogatása elegendőnek tűnt ahhoz, hogy a Reichswehr helyi vezetésének megértését és tisztikara egy részének támogatását biztosítsa, a „nemzetiszocialista forradalom" tervének felkarolását azonban Kahréktól már nem várhatta. Annál kevésbé, mivel e körnek, különösen 1923 nyarától, hasonló tervei voltak. E csoporttal szemben az NSDAP kettős taktikához folyamodott. Támogatva a kormánynak a baloldal elleni intézkedéseit, különösen pedig a

birodalmi kabinettel (előbb Cunóval, majd meg élesebben Stresemann-nal) szemben táplált ellenérzéseit, azt a benyomást igyekezett kelteni, mintha az NSDAP célja nem lenne más, mint a kormány célkitűzéseinek következetesebb képviselete. E taktikát szolgálta a Hitler és a Hazafias Harci Szövetségek által április 13-án átnyújtott ultimátum. A dokumentumban követelték, hogy a kormány lépjen fel a „köztársaság védelméről" hozott birodalmi törvény ellen, amely a Ruhr-megszállást követően alakított „Nemzeti Egységfront" érdekében korlátozta az egész jobboldal akciószabadságát is, bár elsősorban a forradalmi baloldal ellen irányult. Javasolták, hogy amennyiben Berlin elzárkózik a követelés teljesítése elől, úgy a kormány maga hozzon döntést a „törvény hatályon kívül helyezéséről" Bajorország területén. A bajor kormány válaszát igen diplomatikus formában maga Knilling miniszterelnök tolmácsolta: kifejtette, hogy bár ő maga sem ért egyet a törvénnyel, figyelembe kell venni a birodalmi kabinet döntését, amelyet a parlament többségének támogatásával hozott. Nem mondta ki, csupán érzékeltette, hogy a bajor kormány nem kívánja ilyen lépéssel a közte és a birodalmi vezetés közötti nézeteltéréseket tovább fokozni.

A visszautasítás nem érte váratlanul az NSDAP vezetését. A dokumentum szerzői ugyanis jól tudtak, hogy a kormány még nem készült fel erre a lépésre, s az ultimátum célja sem volt más, mint hogy bizonyítsa a Kahr-csoport tehetetlenségét. Nem véletlen ugyanis az április 13-i dátum. Éppen az előző nap hozta meg elmarasztaló ítéletét a lipcsei állambíróság Dietrich Eckart ellen, amiért Ebertet és a birodalmi kormányt élesen támadó cikkeket közölt a *Volkischer Beobachter*ben. (Eckart az ellene kiadott letartóztatási parancs elől a későbbi náci főhadiszállásra, a berchtesgadeni hegyekben levő Gollhauslba helyezte át székhelyét.)

Az NSDAP válasza már jó előre készen volt. Május 1-re, a nemzetközi munkásmozgalom ünnepére, ami Bajorországban egybeesett az 1919-es müncheni tanácskormányt leverő

ellenforradalmi különítmények bevonulásának évfordulójával, a párt fegyveres erődemonstrációt tervezett. Előző este az egyik város környéki katonai gyakorlótéren gyülekeztek a fegyveres alakulatok – azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy a baloldal esetleges ellenakciójára válaszul fegyveres harcot robbantsanak ki. (Hitler ennek érdekében még provokátorokat is küldött a városba, az ünnepre készülő szociáldemokrata és kommunista munkások azonban fegyelmezetten utasították vissza a kísérletet.) A várt május elsejének reggelén azonban a „vörösök" helyett katonasággal megerősített rendőri kötelékek jelentek meg, és körülfogták a tábort. Ekkor érkezett meg Röhm, aki közölte, hogy a főparancsnokság hamarosan utasítani fogja a Reichswehrt a csapatok lefegyverzésére. Hitler és „harcostársai" nem vártak ilyen határozott ellenintézkedést. A szélsőségesek Gregor Strasser vezetésével a fegyveres ellenállást javasolták, remélve, hogy az városszerte mozgósítani fogja a náci párt támogatóit. Hitler nem volt ilyen derűlátó. A javaslattal szemben a csapatok elvonulása mellett döntött, amit azután a sorfalat álló kormányerők közbelépése nélkül végre is hajtottak az egységek. A cél München volt. Útközben, Schwabingban szétverték a helyi felvonulókat, zászlóikat és transzparenseiket elégették; Hitler gyors rögtönzött beszédet mondott, amelyben – a kivonulási parancs által kiváltott csalódást ellensúlyozva – a fellobbanó lángokat „szimbólumnak" nevezte, ami „felperzseli a bolsevizmus világot fenyegető pestisjárványát". Münchenben azonban már nem tellett hasonló akcióra a nácik erejéből: meg kellett elégedniük azzal, hogy a baloldaliak felvonulása mellett külön útvonalon meneteltessék egységeiket.

A „Krone" cirkuszban tartott sok ezres esti nagygyűlés sikere sem feledtette a kudarcot, megerősítette viszont Hitlernek azt a korábban már kialakított, és a náci párt taktikájának „titkos" részét képező elképzelését, amely szerint a hatalomátvétel egyetlen járható útja az erőszak és a tömegek mozgósításának összehangolása. A fegyveres egységek felkészítése

mellett ezt szolgálták a különféle rendezvények, tömeggyűlések. A nácikat bátorította, hogy semmiféle komolyabb ellenállással nem kellett számolniuk a kormány részéről – legalábbis a felkészülés időszakában. Ezt bizonyította többek között az, hogy a május 1-i kalandor vállalkozást követő vizsgálatot május 24-én ítélethozatal nélkül zárták le. Június 10-én München központjában zavartalanul tarthatták meg a Leo Schlageterre emlékező nagygyűlésüket. (Leo Schlagetert a megszállt Ruhr-vidéken elkövetett terrorcselekményekért a franciák agyonlőtték.) Nem került sor bírói eljárásra a július 15-i Német Tornafesztivál alkalmából ismét a „Krone" cirkuszban megtartott tömeggyűlést követő botránysorozat után sem. A rendőrség megelégedett azzal, hogy a München utcáit elárasztó „tornászok" és SA-egységek menetét feloszlassa, s a München II. SA-ezred felszentelt zászlaját elkobozza. (A zászló későbbi ünnepélyes visszaadására közvetlenül Hitler hatalomra jutása után, 1933. március 15-én került sor.)

A párt fokozta más jellegű propagandatevékenységét is. Ezek közül az egyik legfontosabb a *Völkischer Beobachter* napilappá alakítása (február 8.), majd terjedelmének növelése volt (a korábbi kis lap helyett egy hatoldalas, nagyalakú kiadványt kaptak kézbe augusztus 28-án a mintegy 30 000 példányban megjelenő náci orgánum olvasói).

Az NSDAP terveinek kedvezett, hogy Bajorországban a jobboldal határozott ellenállásába ütközött Stresemann „teljesítési" politikája, ami a Ruhr-vidék megszállásával kialakult válságot a szövetséges hatalmakhoz történő közeledéssel, a jóvátételi tárgyalások megindításával kívánta megoldani. Aggasztotta a müncheni kormányt a baloldal jelentős előretörése is, különösen pedig a munkásegység formálódása a szomszédos Szászországban és Türingiában. A Kahr vezette jobboldal elhatározta, hogy szembefordul Berlinnel. 1923. szeptember 26-án a gazdasági nehézségekre és a feszült politikai helyzetre hivatkozva szükségállapotot rendelt el, a miniszterelnök Knilling átruházta a végrehajtó hatalmat az államelnök Kahrra.

A teljhatalmú főállambiztos még ugyanaznap betiltotta a náci párt 14 tervbe vett tömeggyűlését, amelyek témája „Le a Ruhr-árulókkal!" lett volna. Érvénytelennek mondta ki a köztársaság védelméről szóló törvényt Bajorország területére, ami többek között lehetővé tette, hogy az e törvény alapján elítélt Eckart visszatérjen „száműzetéséből" Münchenbe. Kahr célja azonban korántsem a nácik erőinek gyengítése volt, csupán Hitlerék tudomására kívánta hozni: nem kívánja, hogy belekontárkodjanak a „magasabb politikába". A bajorországi Reichswehr-egységek mellett Kahr útitársként számított a nemzetiszocialistákra is azoknak az elképzeléseknek a megvalósításakor, amelyek a birodalmi kormány megdöntését s egy konzervatív-ellenforradalmi jellegű diktatúra létrehozását biztosíthatták. Ez utóbbinak hamarosan kézzelfogható bizonyítékát is adta: amikor Gessler követelte, hogy a bajor kormány tiltsa be a Seeckt szidalmazó cikkeket közlő *Völkischer Beobachter*t, Kahr és Lossow nem tett eleget Berlin parancsának.

A bajor kormányzatot bátorította, hogy miután a birodalmi kabinet is – ugyancsak még szeptember 26-án – egész Németországra elrendelte a rendkívüli állapotot, a teljhatalommal felruházott hadügyminiszter, Gessler és hadsereg-főparancsnoka, Seeckt tábornok intézkedései nem a jobboldalt, hanem elsőként a szászországi és türingiai baloldalt sújtották, sőt elképzeléseiknek kifejezetten kedvezett, hogy Gessler a teljhatalmat átruházta az egyes birodalmi „védelmi körzetek" parancsnokaira. A bajor (VII.) védelmi körzet élén pedig Kahr bizalmasa, Otto von Lossow tábornok állt.

A birodalmi kormány előtt azonban nem maradhatott rejtve a bajor ellenforradalmi erők készülődése. Ebert és Stresemann – nem utolsósorban a szociáldemokrata párt nyomására – végül is ellenlépésekre szánta el magát, de amíg a szászországi és türingiai munkáskormányok ellen rendelkezésükre állt a Reichswehr, Bajorországgal szemben a hadsereg bevetésének lehetősége legalábbis kétséges volt. (Stresemann nem

felejtette a Kapp-puccs idején éppen Seeckt szájából elhangzottakat: „A hadsereg nem lő a hadseregre!"). A kormány előbb megpróbálta „lebeszélni" a puccsistákat terveikről: Hindenburgot felkérték arra, hogy intézzen táviratot a nemzetiszocialisták és az SA vezette Harci Szövetséghez, s mintegy ellensúlyozva Ludendorff tekintélyét, győzze meg vezetőit a puccskísérlet reménytelenségéről. Hasonló jellegű üzenetek érkeztek Kahr címére is Berlinből. A válasz minden esetben éles elutasítás volt: Hitler és Ludendorff visszautasította Hindenburg vádját, amely szerint Bajorország elszakítására törekednének, ugyanakkor leszögezték, hogy mindenáron megvalósítják céljukat: megismételve Mussolini egy évvel korábbi sikeres akcióját, csapataikkal Berlinbe vonulnak, és felszámolják a weimari „rezsimet". Ekkor már Kahr sem volt tartózkodóbb, s amikor október 20-án a kormány elrendelte Lossow felmentését, megtagadta az engedelmességet – Lossow-nak a hadsereg országos parancsnoka címet adományozta. (Rá két napra pedig, október 22-én a parancsnak engedelmeskedő VII. védelmi körzet egységeinek a „A német nép leghűségesebb képviselője" kitüntető nevet.)

Az elkövetkező hetekben Kahr, Lossow és Hans von Seisser ezredes, a bajor rendőrség parancsnoka megkezdte az államcsíny előkészítését. Végleges döntésre azonban sem az október 24-i, a „leghűségesebb" hadseregcsoport főparancsnokságán tartott megbeszélésen, sem pedig a legutolsó, november 6-i tanácskozásokon nem jutottak. Megingásukhoz és elbizonytalanodásukhoz – amit jelzett, hogy Ludendorff kérése ellenére sem voltak hajlandók Hitlert bevonni megbeszéléseikbe – két tényező is hozzájárult. A fontosabb a birodalmi kormány határozott leszámolása a türingiai és szászországi munkáskormányokkal, majd jobbratolódása a szociáldemokrata miniszterek kiválását követően. A másik Seecktnek a korábbiaknál békülékenyebb hangvételű levele volt, amelyben, utalva a „baloldali veszély" felszámolására, engedelmességre szólított fel. Kahr és társai ugyan továbbra is fenntartot-

ták, hogy a válságból csak egyetlen út vezet ki, a birodalmi kormány megdöntése és „nemzeti kabinet" alakítása, de helyesen felmérve az erőviszonyokat, egyre húzták-halasztották a végső döntést.

Amíg Kahr és a konzervatív erők ingadoztak, az NSDAP puccs szervezésébe fogott. A fegyveres előkészületekkel Göringet, az SA főparancsnokát bízták meg, aki október 23-án már ismertette a puccs „katonai" tervét, és javaslatot tett az azt követő nemzetiszocialista diktatúra első intézkedéseire. A csapatok elhelyezése és felvonultatása mellett a terv részletekre is kitért; például hogy az elrettentés érdekében az előkészített lista alapján letartóztatott személyiségek közül „legalább egyet azonnal ki kell végezni a rendeletek megszegése miatt". Október végére minden készen állt az SA-t és más szélsőjobboldali fegyveres csoportokat egyesítő Harci Szövetség bevetésére.

A „technikai" részletek kidolgozását követően a Harci Szövetség és az NSDAP irányítását keményen kézben tartó Hitler és a legszűkebb pártvezetés a puccs gyakorlati végrehajtásának lehetőségeit mérlegelte. A fő célkitűzést, a támadás fő irányát a „Krone" cirkuszban október 30-án tartott újabb nagygyűlésen Hitler maga jelentette be az őt ünneplő lelkes tömeg üdvrivalgása közepette: „Menetelés Berlinbe!" Azt is eldöntötték, hogy a „nemzetiszocialista forradalom" csak az NSDAP vezetésével valósítható meg. Erre két lehetőséget láttak: a tárgyalásokat és az erőszakot.

A tárgyalások célja a Bajorországban gyakorlatilag diktátori hatalommal rendelkező triumvirátus megosztása volt. Hitler november 1-én titkos megbeszélésre hívta Seissert, a rendőrfőnököt, akit a vezetés leghatározottabb tagjának ítélt. Igyekezett meggyőzni arról, hogy az ingadozó Kahrral szemben Lossow-val együtt lépjenek szövetségre Ludendorff-fal és az NSDAP-vel. Seisser azonban nem állt kötélnek. Nem mintha elvből ellenezték volna a náci puccs tervét, s nem is azért, mivel feltétlenül ragaszkodtak volna a vezető szerep

betöltéséhez. Ellenállásuk okát maga Lossow indokolta meg: „Én személy szerint nem vagyok ellenére egy jobboldali diktatúra támogatásának, amennyiben a dolognak vannak kilátásai és van remény sikerre. Azonban, ha minket csupán egy olyan puccsba akarnak belevonni, amely öt-hat nap alatt csúfos véget ér, ne számítsanak a közreműködésemre."

A sikertelen tárgyalási kísérlet után már csak egyetlen lehetőség maradt: az erőszaké. Az akciót először Kahr és a konzervatív-monarchista államcsínykísérletben fontos szerepet betöltő Rupprecht koronaherceg letartóztatásával kívánták elkezdeni, hogy azután, „meggyőzve" a foglyokat, együtt indulhassanak Berlin ellen. A terv megvalósítására kedvező alkalmat kínált a november 4-i Hősök Napja alkalmából megrendezésre váró ünnepség, amelyen a kiszemelt „áldozatok" megjelenésére feltétlenül számítani lehetett. E változatot azonban elvetették. Részben Rupprecht személye miatt, aki egyfelől meglehetősen nagy népszerűségnek örvendett a Reichswehr monarchista köreiben, másfelől – amint azt Röhm két ízben maga is kifejtette – határozottan visszautasította a nácik támogatását. Főleg azonban az ünnepség biztosítására kirendelt hatalmas rendőri készültség volt az, ami visszariasztotta a puccsistákat.

A második terv szerint a puccs napja november 11-e. Az akció az államcsínyek szokásos forgatókönyve szerint ment volna végbe: a fontosabb bajor városokban a Harci Szövetség fegyveresei megszállják a pályaudvarokat, a távíró- és telefonközpontokat és a közüzemeket, Münchenben pedig a mintegy 4000 főt számláló SA-egység fegyverzi le az ellenállást. Ezután letartóztatják a kommunista és szociáldemokrata pártvezetőket, valamint a szakszervezeti és üzemi tanácsi tisztségviselőket.

A második, már több reménnyel kecsegtető és kevesebb bizonytalansági tényezővel terhes terv sem valósult meg. Hitler a már párthívének számító volt rendőrfőnök Pöhnertől és korábbi részlegvezetőjétől, Fricktől származó értesülések ha-

tására gyors rögtönzésre szánta el magát. November 9-re ugyanis Kahr a müncheni „Bürgerbräukeller"-be hívta meg a bajor „hazafias" vezetőket, hogy kifejtse előttük programját. Nem volt egyértelműen világos, miről kíván majd beszélni, a náci vezetők azonban attól tartottak, hogy Kahr ezen a gyűlésen többek között be kívánja jelenti: nem vállal közösséget a nemzetiszocialistákkal. (Ezt látszott megerősíteni, hogy néhány órával a hírt követően, minden részletesebb felvilágosítás nélkül Hitler is meghívást kapott Kahrtól.)

A november 8-ról 9-re virradó éjszakán, hajnali három óráig tartó vitában Hitlernek végül is sikerült meggyőznie társait arról, hogy e gyűlésnél keresve sem találhatnak jobb alkalmat a puccs kirobbantására. S az első órákban valóban úgy tűnt, neki van igaza.

Hitler piros Mercedese néhány perccel este 8 óra előtt gördült a mintegy 3000 személy befogadására alkalmas, de már túlzsúfolt „Bürgerbräukeller" elé. Fél óra múlva megjelentek az SA teherautói is. Az SA-egységek minden ellenállás nélkül fegyverezték le a kirendelt rendőröket. Néhány pillanat múlva Hitler kezében eldördült a csendet parancsoló lövés – megannyi sikertelen puccskísérlet szokványos előjátéka –, és elhangzott az azóta híres-hírhedt bevezető mondat: „A nemzeti forradalom kitört!", majd behatoltak a terembe, a hallgatóságra gépfegyvert szegeztek. Ezután Kahrt, Lossow-t és Seissert egy szomszédos szobába kísérték, ahol igyekeztek rábírni őket a közreműködésre. A triumvirátus némi ellenállás után színleg engedett a rábeszélésnek, és beleegyezett az ideiglenes birodalmi kormány megalakításába. A „kormányalakítási tárgyalások" során Kahrnak felajánlották a bajor teljhatalmat – igaz, ez már ekkor is birtokában volt. Nála jobban járt Lossow, akire az új birodalmi kormány hadügyminiszteri tisztsége várt, sőt Seisser, a leendő rendőrminiszter is. Hitler magának tartotta fenn a politikai vezetést, annak formáját azonban nem határozta meg közelebbről. Ludendorffra mint a hadsereg és a „Berlinbe menetelés" főparancsnokára számítottak, Pöhner-

nek meg kellett elégednie a bajor miniszterelnoki bársonyszékkel.

A puccsisták azonban rosszul számítottak. A triumvirátus, amint elhagyta az épületet, intézkedéseket tett a puccs leverésére. A mozgósított katonai és rendőri erőknek nem okozott nehézséget az SA és a hozzá csatlakozott egységek szétkergetése. Még az éjszaka folyamán rendeletet adtak ki az NSDAP betiltásáról és vezetőinek letartóztatásáról, majd másnap délelőtt rendőri készültséget rendeltek el, és mozgósították a Reichswehr egységeit. Az NSDAP vezetősége a hírekről értesülve egyetlen lehetőséget látott: mozgósítani a tomegeket, vagy legalábbis a párt híveit. A mindvégig velük tartó Ludendorff egyetértésével úgy döntottek, hogy Münchenen keresztülvonulva, sok ezres tomeg élén jelennek meg a kormánynegyedben, s így kényszerítik Kahrt ígéretének megtartására. Tisztában voltak azzal, hogy túlerővel állnak szemben, de úgy vélték, a kirendelt karhatalom nem fog ellenállást tanúsítani egy olyan nemzeti hőssel szemben, amilyen Ludendorff. Az első rendőrkordonoknál bevált az elképzelésük, amikor azonban a városkozponton keresztül a kormánynegyed kapujához, a Feldherrenhalléhoz értek, már rövid tűzharcra került sor. A mindössze 2000 fős tömeg fejvesztetten menekult. Ugyanezt a megoldást választották az első sorban menetelő náci vezetők is. A tizennégy halálos áldozat között feküdt Oskar Körner, a párt volt elnökhelyettese, és – Hitler számára különösen fájdalmas veszteség – a „nagy szervező" és intrikus Scheubner-Richter. Egy óra múlva a Rohm és „zászlóvivője", Heinrich Himmler vezetésével elfoglalt hadugyminisztériumban összpontosított mintegy 400 fegyveres is megadta magát. A puccs összeomlott.

A nemzetiszocialista puccskísérlet csődjével jelentős fejezet zárult le nem csupán a náci párt történetében, hanem a Bajorországban mindig biztos támaszt találó monarchista-militarista ellenforradalom számára is, amely a weimari köztársaság ellen hol a kulisszák mögött, hol pedig nyíltan szervezkedett.

Hitler börtönbe került, Kahr lemondásra kényszerült. A szélesebb jobboldali és konzervatív erők nem támogatták a nyílt ellenforradalmat. Az erőviszonyokat mérlegelve a puccsisták „Menetelés Berlinbe!" megoldása helyett a kis lépések taktikáját választották. S az elkövetkezendő évek, Hindenburg elnökké választása, a szociáldemokráciát ellenzékbe szorító mind jobboldalibb kormányok alakulásának folyamata, úgy tűnt, igazolja e politika helyességét.

A NÁCI PÁRT ÚJJÁSZÜLETÉSE

A sikertelen puccskísérletet követő napokban az NSDAP gyakorlatilag felbomlott. Az Amann, Rosenberg és Drexler vezetésével alakított illegális pártvezetés próbálkozása a párt átmentésére nem hozta meg a várt eredményt: a párttagság szerteszéledt, s hamarosan ők hárman is letartóztatott társaik között találták magukat.

A pártot két egymással ellentétes irányzatú csoport próbálta újjáteremteni. 1924. január 1-én Julius Streicher és Hermann Esser alakította meg a Nagynémet Népközösséget, amely Ludendorff-fal is szembefordulva hirdette meg „kompromisszumok nélküli", lényegében a korábbi erőszakos hatalomátvételt hirdető politikáját. A másik csoport január 7-én Bambergben bontott zászlót a német nemzetiek jobbszárnyával közösen létrehozott Bajor Népi Blokk keretében. A szervezet hamarosan felvette a hangzatosabb Nagynémetország Nemzetiszocialista Szabadságmozgalma elnevezést. Vezetői a német nemzeti Albrecht von Graefe, Ludendorff és a náci Gregor Strasser voltak. Hitler azonban, bár Strasser bekapcsolódása az ő hozzájárulásával történt, nem vállalt közösséget egyik csoporttal sem, sőt június közepén lemondott a nemzetiszocialista mozgalom vezetője „megtisztelő" címről is. Emögött azonban korántsem egy megfáradt politikus döntését kell keresni, s nem is a hivatalos indoklásban szereplő

állítás szolgál magyarázatul (ez utóbbi szerint Hitler nem vállalhatja a felelősséget, mivel börtönben van). Hitler és a letartóztatott náci vezérkar a meglehetős kényelemmel ellátott landsbergi „szálláshelyén" az egész mozgalom átszervezésével és irányvonalának alapvető megváltoztatásával volt elfoglalva. Készült a nemzetiszocialista biblia, a „Mein Kampf", amely a történteket alaposan megszépítve, de már az új törekvéseket is tükrözve foglalta össze a nemzetiszocialista gyakorlat és az ideológiájának tekintett eszmei zűrzavar elveit és főbb célkitűzéseit.

A „Mein Kampf" tanulságos olvasmány. Mindenekelőtt azok számára lehetett volna az, akiknek fontos lett volna, hogy idejében megismerkedjenek a nácik világpusztító terveivel. A zsidóság kiirtásától a demokrácia szétzúzásáig, az árja faj felsőbbrendűségétől az „élettér" fegyveres kiterjesztéséig és a német világuralomig minden benne található, amit a „barna pestis" az elkövetkezendő két évtizedben megvalósított. Hitler a könyv tollba mondását – az íródeák Rudolf Hess, akkori titkára, a későbbi pártvezérhelyettes volt –, ellentétben az első oldalakon a hatás fokozása kedvéért szereplő megjelöléssel (Festungsanstalt Landsberg am Leich), 1924. december 20-i szabadulása után fejezte be. A „Mein Kampf" 1925. július 18-án jelent meg a könyvesboltokban. Az év végéig mintegy 9000 példány fogyott el belőle, s még 1930-ban is csak az 50 000. kötet eladásáról számolhattak be a *Völkischer Beobachter*ben.

A könyv terjesztését a náci propaganda egyik fő feladatává tették. A példányszám rohamos növekedése azonban – főleg 1933 után – korántsem csupán az érdeklődés növekedésének volt köszönhető. Így például a Német Alkalmazottak Szövetsége – amint arról a *Faschismus* című lap 1939. május 27-i száma beszámolt – Hitler 50. születésnapja alkalmából vásárolt 100 000 példányt, hogy azután ingyenesen ossza szét Ausztriában, Csehszlovákiában és a litvániai Memel-vidéken. Hitler kívánságának megfelelően (azt akarta, hogy a „Mein Kampf"

a Biblia után a németség körében a legelterjedtebb olvasmány legyen) a példányszámot fokozatosan évi 850 000-re futtatták fel, s végül is elérték, hogy 1940-re 5 950 000 kelt el.

A „legalitás" programja és a párt új szervezete

Hitler és társai az 1924. április 1-én zárult perben kirótt 5 éves börtönbüntetés helyett nyolc hónap múlva szabadultak, s azonnal hozzákezdtek terveik megvalósításához.

A propagandaapparátus, a szervezeti keretek helyreállítása és az új elvek meghirdetése nem sok időt vett igénybe. 1925. február 26-án ismét megjelent a *Völkischer Beobachter,* első oldalán a párt új programját ismertető, „A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt újjáalakításának alapvető irányvonala" című cikkel. Másnap Hitler már megtarthatta első nagygyűlését, amelynek helyszínéül nem véletlenül választották a puccs volt főhadiszállását, a „Bürgerbräukeller"-t. Hitler beszéde, amit a párt hivatalos újjáalakításának bejelentése követett, meggyőzhette a mintegy négyezres hallgatóságot, hogy a náci pártvezetés valóban megváltoztatta korábbi elképzeléseit. „A Németország jövője és mozgalmunk" címmel megtartott előadásában Hitler a hatalom legális eszközökkel történő megragadásának programját ismertette az egybegyűltek előtt. S ez valóban újdonságnak számított.

A náci pártvezetés még a börtönben döntött arról, hogy a korábbiakkal ellentétben nagyobb figyelmet fog szentelni az ország politikai életének, mindenekelőtt a választásokban rejlő propagandalehetőségek kihasználásának. A vereségből és az azt követő bajorországi és országos változásokból levonhatták azt a következtetést, hogy a kibontakozó gazdasági és politikai stabilizáció, ha mégoly ingatag alapokon nyugszik is, mindenesetre véget vetett a párt létrejöttének kedvező, s célja mellett módszereit is meghatározó „puccs-pszichózis-

nak", amit elsősorban a konzervatív-monarchista körök táplálták, s hatalmi bázisa maga a Reichswehr volt.

A választásokon való részvétel mellett szólt az első kedvező tapasztalat is. Még a párt betiltása idején, öt nappal az NSDAP vezetői ellen hozott bírósági ítélet után, az április 6-án megtartott bajor választásokon a párt nem várt sikert ért el: a Bajor Népi Blokk a 129 mandátumból 23-at szerzett meg, és Gregor Strasser személyében első ízben léphetett nemzetiszocialista szónok a parlament emelvényére. Sikert ért el a párt a május 4-i országos választásokon is. A Nemzetiszocialista Szabadságmozgalommal összefogva megszerezték a leadott szavazatok 17%-át, ami 32 mandátumot biztosított számukra (ebből 10 az NSDAP-é; a képviselők között foglalt helyet Feder, Röhm, Frick és Gansser). A májusi választások azonban meglepetéssel is szolgáltak: a párt nem a két bajor választókörzetben kapta a legtöbb szavazatot (itt 17, illetve 10,2%-ot szereztek, ami az összesített áprilisi 17%-hoz képest mintegy 4%-os visszaesést jelentett), hanem az északi Mecklenburgban (20,7%) és a bajor választókörzetekkel északról határos Frankenben (20,7%). Mindez – ha még nem is egyértelműen – utalt arra, hogy a náci párt fő bázisát és támogatóit mindinkább az északi országrészben fogja megtalálni, és jelezte befolyásuk csökkenését Bajorországban.

A párt szervezeti egységének helyreállítása nem volt különösebben nehéz, annak ellenére, hogy Hitler már az első pillanattól kezdve ragaszkodott a teljhatalomhoz. Már a február 26-i tömeggyűlésen leszögezte: „Ha valaki úgy jön hozzám, hogy feltételeket támaszt, úgy azt fogom válaszolni neki: Barátocskám, várd meg előbb az én feltételeimet. Nem fogom a tömegek kegyeit keresni. Egy év múlva majd ítélhetnek párthíveim. Ha helyesen cselekedtem, akkor minden rendben van, ha helytelenül cselekedtem, visszahelyezem hivatalomat az Önök kezébe. Addig azonban állapodjunk meg: a mozgalmat egyedül én vezetem, és velem szemben senki sem támaszthat követeléseket, amíg a felelősséget személyesen én viselem. És

én ismét maradéktalanul vállalom a felelősséget mindenért, ami a mozgalomban történik."

Hitlernek kedvezett az, hogy a Nemzetiszocialista Szabadságmozgalom már február elején a bomlás jeleit mutatta, majd Ludendorff, Graefe és Gregor Strasser kilépését követően jelentéktelen csoporttá zsugorodott. (Graefe február 17-én újjáalakította ugyan az Észak-Németországban tevékenykedő Német Népi Szabadságpártot, s megpróbálta felvenni a versenyt az NSDAP-vel, azonban hamarosan elvesztette párthíveinek többségét.)

Március 12-én a Bajor Népi Blokk is beszüntette tevékenységét. Esser, Frick, Feder és Streicher Hitlert ismét az egész nemzetiszocialista mozgalom vezetőjének ismerték el.

A pártegység mellett a párt önállóságát kívánta hangsúlyozni a nemzetiszocialista képviselők kiválása a korábbi választási koalíciókból. Április 29-én a birodalmi parlamentben a konzervatív (völkisch) blokkból kiválik a négy náci képviselő; szeptember 22-én Bajorországban alakul önálló parlamenti frakció. Az elhatárolódás azonban még korántsem éles; így például a birodalmi parlamentben annak érdekében, hogy a szélsőjobboldal frakciót alkothasson, a nácik már júniusban hozzájárultak a „Népi Munkaközösség" létrehozásához. Hasonló okokból Württembergben is fennmaradt a koalíció, de itt a vezetés az NSDAP kezébe került. (Az itteni Nemzetiszocialista Szabadságmozgalom 1927 nyarán olvad be a náci pártba.)

A pártvezetés egységének, pontosabban egyszemélyi vezetésének biztosítását és a „legális hatalomátvétel" irányvonalának elfogadtatását követően került sor a párt szervezeti felépítésének meghatározására. Különösen az utóbbi, a puccstervek feladása követelt jelentős változtatásokat. Korábban elegendőnek ítélték, ha a párt a hadsereg mintájára szervezett és irányított SA mellett a jórészt véletlenszerűen alakult és a vezetéshez is csupán lazán kapcsolódó helyi csoportok (Ortsgruppe) hálózatára támaszkodik. Ezek tevékenysége ugyanis,

amennyiben egyáltalán elkülönültek a „védelmi" szervezettől, a helyi propagandán kívül csupán arra korlátozódott, hogy a különféle gyűlések és felvonulások alkalmával mozgósítsák a tagságot. (Hogy milyen tökéletlenül, azt többek között a puccskísérletet követő felvonulás is megmutatta: az akkor 55 787 tagot számláló NSDAP alig kétezer tagját tudta mozgósítani.) A „legalitás" irányvonala azonban háttérbe szorította a fegyveres csoportok fontosságát, jóllehet ezekre a későbbiekben is le nem becsülhető szerep várt. A parlamenti mandátumok megszerzéséhez azonban tömegekre volt szükség, nem tízezrekre, hanem milliókra. Ehhez a pártnak nem csupán szervezeti felépítésén kellett változtatnia. Ki kellett lépnie Bajorország határai közül is. A korábbi kísérletek megmutatták, hogy a nemzetiszocializmus eszméi más országrészekben is találhatnak pártfogókat. Az 1924-es bajorországi választási eredmények egyben azt is jelezték, hogy a párt éppen „szülőföldjén" számíthat a legkevésbé bázisának szélesítésére. Mindezt figyelembe véve a pártvezetés úgy döntött, hogy a szervezetek egész országra kiterjedő hálózatát kell létrehozni, területi elv alapján.

Az NSDAP szervezeti felépítésében a legmagasabb egység a „Gau", a tartományi szervezet volt. A Gau körzetekre, a körzetek helyi csoportokra, a helyi csoportok szekciókra, a szekciók sejtekre tagolódtak. Később a tagság növekedésével a sejteken belül is kisebb csoportokat hoztak létre, az úgynevezett blokkokat. Az egységek élén teljhatalmú vezető (Leiter) állt, akinek hatásköre azonban csak a felsőbb utasítások pontos végrehajtására korlátozódott. A centralizáció tökéletes volt: sem a Gauleitereknek, sem pedig az alsóbb szintű egységek vezetőinek nem volt egymással kapcsolata, s így tanácskozó fóruma sem. Szervezetileg egyedül a közvetlenül felettük álló vezetőhöz tartoztak, a Gauleiterek pedig egyedül Hitlernek tartoztak feltétlen engedelmességgel.

A Gauk szervezése 1925-ben kezdődött, és az év végére már 23 tartományi szervezet alakult. A Gauleiterek között a náci

párt akkori és későbbi időszakának olyan hírhedt alakjai voltak, mint Gregor Strasser (Alsó-Bajorország), Julius Streicher (Franken), Robert Ley (Dél-Rajna-vidék) és Joseph Goebbels (Észak-Rajna-vidék). Júliusban az északnémet területeken, valamint a Szászországban és Türingiában folyó szervező munka segítése érdekében Goebbelst és Gregor Strassert megbízták a *Nemzetiszocialista Levelek* című, kéthetenként megjelentetett lap kiadásával, ami már egyértelműen jelezte a párt terjeszkedésének irányát. (A Gauk területének határai később többször is módosultak – 1938-ban, Ausztria bekebelezését követően számuk 41 volt –, szervezetük és működésük azonban mindvégig az 1925-ben meghatározott elveken alapult.)

Az SA és az SS

A párt új szervezetének formálódását jelzi, hogy az első időszakban a helyi csoportok mellett működő „védelmi" szervezetek is központi irányítás alá kerültek. Most már nem csupán arról volt szó, hogy a párt megbízott vezetője hangolja össze tevékenységüket, hanem külön, a Gauktól és az alsóbb szintű pártszervektől teljesen független szervezetet alakítottak belőlük.

Az alapot az SA jelentette, amelynek újjászervezésével és ideiglenes vezetésével a parancsnokhelyettesi címmel felruházott Ernst Röhmöt bízták meg, még 1924. április 1-én. (Az SA-Kommandeur továbbra is Göring maradt, aki a letartóztatás elől sikerrel menekült el az ausztriai Innsbruckba.) A terv megvalósulását egy ideig hátráltatta, hogy Röhm nem értett egyet az SA semmiféle alárendelésével: a párttól független szervezetet követelt, amelynek, a korábbiakhoz hasonlóan, az NSDAP hívei mellett más szélsőjobboldali csoportok is tagjai lehettek volna. A vita végül is Röhm lemondásával zárult. Az SA szervezését ideiglenesen a Gauleiterekre bízták. Végül 1926. november 1-én létrehozták az SA Legfelsőbb Vezetősé-

gét (Oberste SA-Führung), amit a korábbi elképzeléseknek megfelelően élesen elválasztottak a párt politikai szervezetétől. Irányításával Franz von Pfeffert bízta meg Hitler, mivel természetesen az SA vezetője is közvetlenül az ő fennhatósága alá tartozott.

Az SA első válságát még továbbiak követték. 1930. augusztus 29-én Pfeffer kényszerült lemondásra, amiért nem értett egyet Hitler egyre egyértelműbb „parlamentáris" vonalával. Ekkor Hitler végleg a saját hatáskörébe vonta az SA-t. Ezt követően a szervezet élére vezérkari főnök került, elsőnek átmenetileg Otto Wagner. Hitler ugyanis ekkor már ismét régi harcostársát, Röhmöt kívánta megbízni az SA irányításával. A Bolíviában katonai szolgálatot teljesítő Röhm végül is elfogadta Hitler ajánlatát, s hazatért, hogy 1931. január 1-én átvegye az SA vezetését. A harmadik válság már az ő nevéhez fűződött, s 1934. június 30–július 2-án vérfürdővel ért véget. (Hitler ekkor nemcsak Röhmöt és a „renitenskedő" SA-vezetőket gyilkoltatta meg, hanem egyúttal leszámolt azokkal is, akik korábban szembe merészeltek szegülni vele. Az áldozatok között ott volt Kahr, a későbbi bírálók közül Gregor Strasser, s aki utolsónak akart akadályokat gördíteni elébe: az elődkancellár, Schleicher.)

Részben az SA első válságával magyarázható, hogy az 1923 májusában a náci pártvezetés védelmére létrehozott „Hitler-rohamcsapat" is nagyobb szerepet kap. Nevét Védcsapatra (Schutzstaffel – SS) változtatták, és országos szervezetté tették. Az SS vezetője az első időszakban Hitler volt, ami már önmagában is jelezte az elitegység fontosságát. (Az SS irányításával később Julius Schrecket bízták meg, 1926 áprilisában Joseph Berchtold, 1927 márciusától 1928 decemberéig Erhard Heiden, majd végül a hírhedtté vált Heinrich Himmler került a szervezet élére.) Az SS önállósága azonban csak rövid ideig tartott. 1926 novemberében egységeit besorolták az SA Legfelsőbb Vezetőségének irányítása alá. Parancsnoka ettől kezdve az SS Birodalmi Vezető (Reichsführer SS) címet viseli.

Az SA és az SS viszonya sohasem volt zavartalan, feltételezhetően Hitler maga is tett róla, hogy egyik szervezet se nőhessen a fejére (nemritkán alkalmazott módszere volt ez a párton belül is). A Röhm–Himmler vetélkedésből végül is Himmler került ki győztesen (1934 júliusától az SS önálló szervezetté alakult), holott erre kezdetben nem sok esélye volt. Röhm a párt élgárdájához tartozott, tekintélye és hatalma volt az SA-nál szélesebb körökben is, többek között a Reichswehrben. Hitler azonban ekkor már mind kevésbé tűrt meg környezetében olyan figurát, aki csak a legkisebb mértékben is csorbíthatta tekintélyét. Röhm közismert homoszexualitása ellen nem emelt volna kifogást, az azonban, hogy egykor a főnöke volt, s erről a „régi szép időkről" emlékezve gyakran beszélt is baráti körben, még ellenszenvesebbé tette számára.

Az SA válságai, majd az 1934. évi „hosszú kések éjszakája" azonban korántsem magyarázható pusztán Hitler ellenszenvével, vagy Himmler intrikáival. Az ok a szervezet kettősségében rejlett. Az 1925-ben megállapított céllal szemben, amely szerint az SA-nak a hatalom megragadásának fegyveres eszközéből át kell alakulnia védelmi szervezetté, Hitler hatalmas erőszakszervezetet hozott létre: amíg az egész NSDAP-nek 1930 szeptemberében mindössze 293 000 tagja volt, az SA 100 000 főt számlált. Az SS létrehozása az SA-n belül ugyancsak azt mutatta, hogy a rendfenntartó és védelmi feladatoknál (ez ugyanis az SS hatáskörébe került) nagyobb és más jellegű célok megoldására is alkalmas testületet teremtett. Hogy melyek ezek a célok, az mindvégig tisztázatlan maradt, vagy legalábbis a szokott alapossággal és részletességgel kidolgozott SA szabályzatban nem szerepelt. Nyilvánvaló azonban, s erre utal Hitler több ízben is elhangzott „legalitásnyilatkozata", így például az 1932. március 18-án kiadott közlemény, hogy az SA a tömegek megfélemlítésének, a rendzavarás és a tudatosan keltett politikai feszültségek eszköze volt, nem pedig „védelmi szervezet". Sőt: az SA-gyakorlatok és hasonló erődemonstrációk és titkos „összpontosítások" – ilyen

volt az 1932-es első választást megelőzően elrendelt márciusi készenlét, ami azután okot szolgáltatott az SA betiltására – azt is jelezték, hogy Hitler sohasem mondott le egyértelműen a hatalom megragadásának erőszakos útjáról.

Mindez időről időre kiélezte a pártvezetés és az SA közötti ellentéteket, s végül a hatalmi helyzetéhez továbbra is ragaszkodó Röhm-csoport felszámolásával záródott.

Hitler új támogatókra talál

A sikertelen puccskísérlet után a Hitlert támogatók száma ugyancsak megcsappant, a legfontosabb pártfogóra, a Reichswehrre sem számíthatott. A fő patrónus helye mégsem maradt sokáig betöltetlenül.

Elsa Brucknernek, Hitler egyik legkorábbi támogatójának kezdeményezésére fontos találkozóra került sor 1927. július 4-én. Az akkor 80 éves nyugalmazott titkos tanácsos, a Ruhr-vidék egyik legtekintélyesebb iparbárója, Emil Kirdorf fogadta a náci vezetőt. Kirdorf a német nagytőke tipikus képviselője volt. Még a császári időkben került a Rajna-Vesztfáliai Szénszindikátus élére. 1910-től az Össznémet Szövetség tagjaként bírálja II. Vilmost, 1919-ben azonban kézjegye már ott szerepel a szervezetnek a monarchia visszaállítását követelő felhívása alatt. Kirdorfnak – és a német nagytőke reakciós köreinek – támogatása természetesen elsősorban nem a császárnak, hanem a weimari köztársaság ellen irányuló konzervatív ellenforradalomnak szólt, kiegyezési kísérlet volt a német uralkodó osztály egységes fellépése érdekében. Emellett azonban, ha nem is nagy számban, de voltak a nagytőkések között olyanok is, akik a szélsőjobboldali megoldást jelentő nemzetiszocialisták támogatásától sem zárkóztak el. A Kahr-féle tervek kudarca már megbontotta a reakciós tőkés körök és a konzervatívok szövetségét – ezt jelezte a Nemzeti Néppárt hanyatlása is –, s bár végleges szakításra még nem határozták el magukat, mind tekintélyesebb képviselőik léptek

fel a nemzetiszocialisták mellett. Kirdorf a Hitler-puccsot követő időszakban egyike volt az elsőknek.

A beszélgetés során Hitlernek sikerült megnyernie Kirdorf rokonszenvét, aki nem sokkal később az NSDAP-be is belépett. Biztatására írta meg – kifejezetten a nagytőke vezetői számára – a csekély példányszámban megjelentetett, s a náci tömegpropaganda számára mindvégig ismeretlen „Adolf Hitler. A felemelkedés útja" című brosúráját. Nem véletlen, hogy Hitlernek ez az írása sohasem került be a náci propagandagépezetbe; az olvasó hiába kereste volna ugyanis a megszokott antiszemita kirohanásokat, vagy a nagyüzemek államosítását követelő programpontokat, hangsúlyt kapott viszont a marxizmus veszélye, az egyéni vállalkozások dicsőítése, s fő célként a „német védelmi erő" nagyságának helyreállítása. Ennek megvalósítása érdekében elengedhetetlennek tartotta a „marxista és a nemzeti táborra" szétesett német nép egységének megvalósítását, amelyet a sajátosan értelmezett „nemzeti és szocialista" célok összeegyeztetésével vélt megoldhatónak.

A találkozót október 26-án újabb követte. Kirdorf meghívására a német nagyipar 14 vezetője hallgatta meg Hitlert. A náci párt vezére ugyancsak igénybe vette a nagyiparosok türelmét, amikor mintegy háromórás előadást tartott, természetesen ismét nem a berlini „vörös Wedding" munkásnegyedben elhangzott, „A polgári osztálytársadalom összeomlása" címmel meghirdetett gyűlésen elhangzottakból merítve. A hatás most sem maradt el, bár a nagyiparosok többsége korántsem osztotta Kirdorf elragadtatását. (A nagytőke magatartásának változását jelzik Kirdorf további lépései: az aggastyán a következő évben megválik ugyan 71 032 számú tagkönyvétől, adományait azonban fenntartja, sőt az 1929 augusztusában megtartott negyedik „pártkongresszus" alkalmával rendezett ünnepségen Hitler díszvendégeként nézi végig a mintegy 30 000 főt számláló SA és Hitler-Jugend felvonulását.)

Az 1927–1928-as év fontos határkő az NSDAP történetében: ekkor (s nem ahogyan várható lett volna, közvetlenül

a párt elméleti és szervezeti újjászületése idején) hódítja vissza korábbi híveit, s tesz szert újabbakra. A taglétszám alakulása mindenesetre ezt bizonyítja:

1920. január	64	1927 vége	72 590
1921. január	3 000	1928 vége	108 717
1922. január	6 000	1929 vége	176 426
1923. január	25 000	1930 vége	389 000
1923. november	55 787	1931 vége	806 294
1925 vége	27 117	1932. április	1 000 000
1926 vége	49 523	1932 vége	1 414 975

Más adatok még egyértelműbben mutatják a párt tömegbefolyásának növekedését.

Az NSDAP az 1924. májusi birodalmi gyűlési választásokat követő újabb, december 7-i választásokon a korábbi 6,5% helyett mindössze 3%-ot szerzett, az 1 918 310 szavazattal szemben 906 946-ot. Az 1925. március 29-én megtartott elnökválasztások első fordulójában a nácik által támogatott jelölt, Ludendorff már katasztrofális vereséget szenvedett: csupán 285 793 szavazatot kapott, ami már nem volt több a leadott érvényes szavazatok 1,06%-ánál. Pedig Hitler ekkor már szabadlábon van, újjáalakította a pártot, sőt megtartotta első tömeggyűléseit, meghirdette a „legalitás" programját. A hatalmas visszaesést általában a radikális irányzatok hanyatlásával, az ideiglenes és részleges stabilizáció kibontakozásával magyarázzák, párhuzamot vonva az NSDAP és a kommunista párt szavazatvesztesége között. Csakhogy az NSDAP sokkal többet veszített, mint a kommunisták: az 1925-ben rájuk szavazók száma mindössze 14,8%-a volt az előző év májusinak, amíg a kommunistáknál 50,7%. A magyarázatot tehát a „radikalizmus" visszaszorulása csak részben adhatja meg. Az NSDAP súlyos veresége mögött ennél több húzódott meg: a párt irányvonalának megváltozása. Vagyis, amíg a korábban Hitler mellett voksolók tömegei elfordultak a párttól, az

újabb irányvonal hívei még nem sorakoztak fel mögötte. Ehhez több idő kellett volna, másrészt még bizonyításra várt, hogy a mozgalom képes a megújulásra. A szervezetek kiépülése és a taglétszám egyenletes emelkedése, s végül az 1928-as választások az utóbbira is megnyugtató választ adhattak: a párt túljutott az 1925-ös mélyponton, s bár nem érte el még az 1924-es eredményt, 2,6%-os részesedése és 810 127 szavazója a párt bázisának szélesedését jelezte.

A náci párt első eredményeit, amelyek már kétségtelenül tömegpárttá alakulását jelezték, egyáltalán nem a pártok hagyományos eszközeivel és módszereivel érte el. Az első lépés most is, akárcsak a párt korábbi időszakában, a befolyásos pártfogók biztosítása volt. Jól példázza a folyamatot a berlini Gau megszervezése.

A szociáldemokrata és a kommunista párt fellegvárában az NSDAP 1926 végéig nem is gondolhatott arra, hogy tömegeket hódítson el a baloldaltól. A Gaut 1925. szeptember 14-én formálisan megalakították ugyan, ám jó másfél évig semmiféle eredményt nem tudtak elérni. 1926. október végén Hitler a *Nemzetiszocialista Levelek* szerkesztőjét, a kiváló szervezőt és a demagógiában – ha lehet – még őt is túlszárnyaló szónokot, Joseph Goebbelst nevezte ki a berlini Gau élére. Goebbels, akinek neve előtt a doktori cím germanisztikai végzettséget és egy megvédett disszertációt jelzett („A drámaíró Wilhelm von Schütz. Adalékok a romantikus dráma történetéhez"), harmadosztályú vasúti jeggyel a zsebében indult el, hogy átvegye hivatalát. Első teendője az volt, hogy megalakítsa az NSDAP-t támogató Szabadság Szövetséget, ebbe a szervezetbe tömörítve mindazokat, akik „a legodaadóbb hívei voltak a mozgalomnak és különleges anyagi áldozatokra is kötelezettséget vállaltak". Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a mindössze 300 tagot számláló, viszont annál több adóssággal rendelkező berlini szervezet heteken belül rendezte tartozásait, 1927. január 1-én új, jól berendezett párthelyiséget nyitott, majd februárban 10 000 márkáért gépkocsit vásárolt.

Az ehhez szükséges pénzt is Goebbels teremtette elő – nyilvánvalóan nem a párttagság adakozásából. (Az összeg nagyságát érzékelteti, hogy a bérből és fizetésből élő munkavállalók átlagjövedelme ekkor havi 130 márka körül volt.)

Január 27-én a Berlinben legtöbb náci szavazóval rendelkező Spandau városrészben megrendezik az első nagygyűlést. (A „legtöbb" szavazó itt pontosan 137-et jelent; ennyi voksot kapott a városrészben az NSDAP az 1925 októberi helyi közigazgatási választásokon.) Március 20-án már véres összecsapást provokálnak a kommunistákkal a Lichterfelde-Ost pályaudvaron, hogy azt követően a győztesek első ízben adjanak ízelítőt Berlinben a későbbi zsidó pogromokból.

A „Lichterfeldi csata" – ahogyan azt a fellengzős elnevezésekkel nem takarékoskodó náci propaganda nevezte – két szempontból is érdekes. Egyrészt jól mutatja, hogy az NSDAP milyen módszerekkel kívánta felhívni a figyelmet valójában jelentéktelen erőt képviselő szervezetére, másrészt bizonyítja, hogy e szervezet korántsem „nagyságával" arányos anyagi eszközökkel rendelkezett.

Goebbels leírásában az eset – elhagyva a rá jellemző „színesítő" elemeket – a következőképp történt. Egy vidéki találkozón részt vett mintegy 50 fős náci csoport már a vonaton összeszólalkozott a kommunista védelmi szervezetnek, a Vörös Frontharcosok Szövetségének szintén Berlinbe tartó tagjaival. A szóváltás, mire a vonat a pályaudvarra ért, tettlegességgé fajult, amelynek során a horogkeresztesek maroknyi, de „ütőképes" csapata véresen összeverte, majd pedig a vagonból kidobálta a „több száz" kommunistát. Ezzel szemben a valóság: a vonaton hétszáz náci utazott, s nem harmadosztályú jeggyel, mint néhány hónappal korábban maga Goebbels, hanem a párt által bérelt különvagonokban. A „több száz frontharcos" helyett mindössze egy huszonhárom tagú kommunista csoport volt a szerelvényen, annak is – amint azt később egy náci lap véletlenül kifecsegte – harmadik kocsijában, más utasokkal együtt. A történet további része hiteles, viszont sem a jelentős

számbeli fölényben lévő nácik provokálta verekedés, sem pedig a védtelen utcai járókelők ezt követő brutális bántalmazása nem volt alkalmas a náci propaganda céljaira. Hasonló okokból nem említették a korabeli „hiteles tudósítások" az akkoriban luxusnak számító különvagonokat. (A náci lapokban megjelent, bizonyos Wilfried Bade tollából származó 1934-es visszaemlékezés viszont említést tesz róluk, mégpedig anélkül, hogy észrevette volna, milyen képtelenségnek tűnik így az ötvenfős náci csoport legendája.)

A berlini Gau kedvező anyagi helyzetére utal, hogy júliusban Goebbels már megjelentetheti külön lapját. A *Der Angriff (Támadás)* alapításához a támogatók újabb 2000 márkát bocsátottak rendelkezésére. (Október 29-én, születésnapján sem csupán virággal köszöntik hívei: kiegyenlítik több mint 2000 márkás személyes adósságait, és további 2000 márka készpénzt nyújtanak át az ünnepi asztalnál. A náci pártvezetők az ajándékozás e gyakorlatias formáját a későbbiekben sem hagyták kimenni a divatból.)

A pénzbeli adományok azonban az NSDAP támogatásának csak egyik, bár igen fontos formáját jelentették, biztosították az agitáció és a propaganda békés és kevésbé békés eszközeit: az SA és az SS díszes fantáziaruháit és felszerelését, zászlók, transzparensek ezreit, lapok és folyóiratok kiadását, pártházak és gépkocsik fenntartását, a nagygyűlések színtereinek bérleti díját, s tellett a rendezvényeken szinte mindenütt jelenlévő rezesbandák finanszírozására. Ebből fedezték a náci vezetők már ebben az időben sem szerénynek mondható „háztartását" is. A „társadalmi munkatársak" ideje ugyanis hamarosan lejárt – az NSDAP élére a párt által fizetett „függetlenített" politikusok és kalandorok százai kerültek. (Ahogyan egyik nagygyűlést hirdető plakátján magukat – még 1927-ben – a cinikus Goebbels nevezte: az oberbanditák.)

A „külső" támogatás másik formája politikai volt. A párt ugyanis korábbi anyagi támogatói mellett politikailag befolyásos hívei jó részét is elveszítette, vagy – mint Ludendorff – azok

veszítették el a befolyásukat. S akárcsak a pénzadományozók, az NSDAP mellé felsorakozó politikai erők is azok táborából kerültek ki, akik egyetértettek a náci párt új célkitűzéseivel, illetve megvalósításának módjával, vagy legalábbis a maguk céljaihoz felhasználhatónak ítélték azokat. A kettő között 1932 végéig lényeges különbség volt. Kirdorf, Thyssen és köre az előzőkhöz, Albert Vögler, a Vereinigte Stahlwerke mindenható vezére, Hugenberg, Schleicher, Papen és – tegyük hozzá – Hindenburg az utóbbiakhoz tartozott. Az első segítség Kirdorféktól érkezett, de az NSDAP megjelenése az ország vezető politikai erői között a Hugenberg-csoportnak volt köszönhető.

Hugenberg az 1928-as választásokat követően került a Német Nemzeti Néppárt élére, a mérsékeltebb irányvonalat képviselő Kuno Westarp gróf helyébe lépve. Az ekkor még jelentéktelen NSDAP-t leszámítva a párt a polgári pártok jobbszélén foglalt helyet, s az 1928-as súlyos választási vereséget követően a korábbinál is szélsőségesebb irányvonal mellett döntött. Hugenberg nacionalista és soviniszta programjával a jobboldal reneszánszát kívánta előkészíteni, természetesen pártja vezetésével. Elképzeléseiben a nagytőkétől a monarchistákig, a Reichswehrtől a Stahlhelmig, a hagyományos polgári jobboldaltól egészen a nácikig terjedő szövetség létrehozása szerepelt. Ennek megfelelően a párt feladta korábbi politikai irányvonalát: képviselői kiváltak a kormányból, hogy ellenzékbe vonulva most már ne csupán a középpárti alapokon nyugvó kabinetek jobbratolódásán munkálkodjanak, hanem éles támadásba kezdjenek a weimari köztársaság és az egész versailles-i rendszer ellen.

Hugenberg és Hitler első találkozójára 1928-ban, a választásokat követően került sor. A megbeszélésről nem maradtak fenn dokumentumok, azonban korántsem lehet kétséges, miről tárgyalhatott Hitlerrel a Krupp Művek volt igazgatója, a leghatalmasabb sajtókonszern és távirati iroda, valamint a legjelentősebb német filmvállalkozás, a már akkor nemzetközi

tekintélyű UFA (Universum-Film-Aktiengesellschaft) tulajdonosa. A két párt szorosabb együttműködéséről 1929 nyarán állapodtak meg: a cél a Young-terv megtorpedózása volt.

A Young-terv a német jóvátételek végleges rendezését szolgálta (neve a szakértői bizottságot irányító amerikai bankárra, Owen D. Youngra utalt). Az 1924-ben kidolgozott Dawes-tervvel szemben nem csupán kisebb összeget szabott meg, hanem megállapította a kifizetések végső határidejét is – mégpedig az igen távoli 1988-as évben. A Stresemann irányította külpolitika jelentős eredménye volt továbbá az, hogy a tervet sikerült összekötni a Rajna-vidék megszállt területeinek kiürítésével; Németországot csupán egy keskeny demilitarizált övezet elismerésére kötelezték.

A német uralkodó körök egy része azonban elégedetlen volt a Young-tervvel, s a közvélemény is megoszlott a terv elfogadása esetén várható gazdasági és politikai következmények megítélésében. A baloldal, a kommunista párt azt hangsúlyozta, hogy a „teljesítési politika" újabb terheket ró a dolgozókra, s a francia és a német uralkodó körök kiegyezése a nemzetközi imperializmus erőinek egységét, s ezzel a Szovjetunió ellen irányuló háborús készülődés fokozódását eredményezi. Egyben, amint azt Ernst Thälmann a párt központi bizottságának 1929. október 24–25-i ülésén kifejtette, a nacionalista és soviniszta érzelmek felkorbácsolását is lehetővé teszi, amely a jobboldal és „a monopoltőkét képviselő, mind szélesebb kispolgári tömegbázisra támaszkodó" fasiszták törekvéseinek kedvez.

1929. július 9-én a Német Nemzeti Néppárt, a Stahlhelm, az Össznémet Szövetség és az NSDAP részvételével megalakult a „Nemzeti Ellenzék". Hugenberg az ellenzéken belül alárendelt politikai szerepet szánt a náciknak, propagandatevékenységükhöz ugyanakkor rendelkezésre bocsátotta egész „sajtóbirodalmát". A Young-terv népszavazásra bocsátásának programját is náci képviselő, Wilhelm Frick, a párt 12 fős parlamenti frakciójának vezetője terjesztette a képviselőház

elé, amelyben törvényt követelt „A német nép rabigába döntése" ellen. S bár november 30-án a törvénytervezetet a parlament a jobboldal 85 (az NSDAP 12 és a német nemzetiek 73) szavazata ellenében elvetette, majd a december 22-i népszavazáson is mindössze 13,81% volt az „igen"-nel jelölt voksok aránya, a náci párt győztesen került ki az összecsapásból. Mégpedig kettős értelemben is. Az NSDAP addig soha nem látott propagandahadjáratot bontakoztatott ki, amelynek során a népszavazás követelése mellett – a német nemzetiek pénzén és eszközeit felhasználva – saját elképzeléseit is kifejthette. Bekapcsolódott az ország politikai életébe, vezetői országszerte ismertté váltak. De ennél több is történt, ami még fontosabb volt. Hugenberg szándéka az ellenkezőjébe csapott át: a „nemzeti népegység" nem szilárdult meg, sőt pártszakadásra került sor, amelyet a pártszervezet meggyengülése és befolyásának rohamos csökkenése követett. S ez kedvezett az NSDAP-nek, amely így a „Nemzeti Ellenzék" szócsövéből és rohamcsapatából a szélsőjobboldal legszervezettebb és legcéltudatosabb erejévé léphetett elő.

Az időközi helyi választások is mutatták, hogy a párt jól kamatoztatta a német nemzetiektől kapott támogatást: Koburgban a június 23-án megtartott tanácsválasztásokon első ízben tesznek szert a nácik abszolút többségre egy város vezetésében; 4%-ot szereznek Mecklenburg-Schwerin parlamentjének ugyanekkori újjáválasztásakor, ahol korábban még csak nem is indulhattak; Badenben ugyanez év októberében több mint ötször annyi szavazatot kaptak, mint 1925-ben; a türingiai választásokon, december 8-án elért 11,31% is háromszorosa volt 1927-es eredményüknek.

Az NSDAP előretörését a taglétszám rohamos növekedése is jelezte: 1929-ben a szervezet több mint kétszer annyi taggal gyarapodott, mint az előző évben, s az SA 100 000 főnyi létszáma elérte a Reichswehrét (!).

A német nemzetiek visszaszorulása és a nácik előretörése fokozatosan választás elé állította a szélsőjobboldalt. Csak-

A nácik egyik első felvonulása München, 1922

Erich Ludendorff

Gustav von Kahr
bajor miniszterelnök

A szögesdrót mögött zászlóval Heinrich Himmler

Az első puccskísérlet: München, 1923. november 8-9.

Idill a landsbergi börtönben: Hitler mögött gépkocsivezetője és bizalmasa, Emil Maurice, mellette Hermann Kriebel, a „sörpuccs" katonai vezetője, Rudolf Hess és Dr. Friedrich Weber, a nácikkal együttműködő Oberland Szövetség egyik vezetője

Hitler börtönbüntetését követően elhagyja a landsbergi erődöt

Papen miniszterelnök a konzervatív ellenforradalom két vezérével, Franz Seldtével és Theodor Düsterberggel

Dr. Heinrich Brüning

Schwerin von Krosigk pénzügyminiszter, Freiherr von Neurath külügyminiszter, James Ramsay MacDonald brit külügyminiszter és Papen a lausanne-i jóvátételi tárgyalásokon (1932. június–július)

A Ruhr-vidék urai. Balról a negyedik Fritz Thyssen, a kilencedik Dr. Albert Vögler, mellette Ernst Poensgen

Kurt von Schleicher

Az NSDAP híveket toboroz

Az NSDAP
választási plakátjai
1930–1933

Hitler mintegy 200 választási beszédet tartott 1932-ben
A kép az öt „Deutschlandsflug" egyikén készült

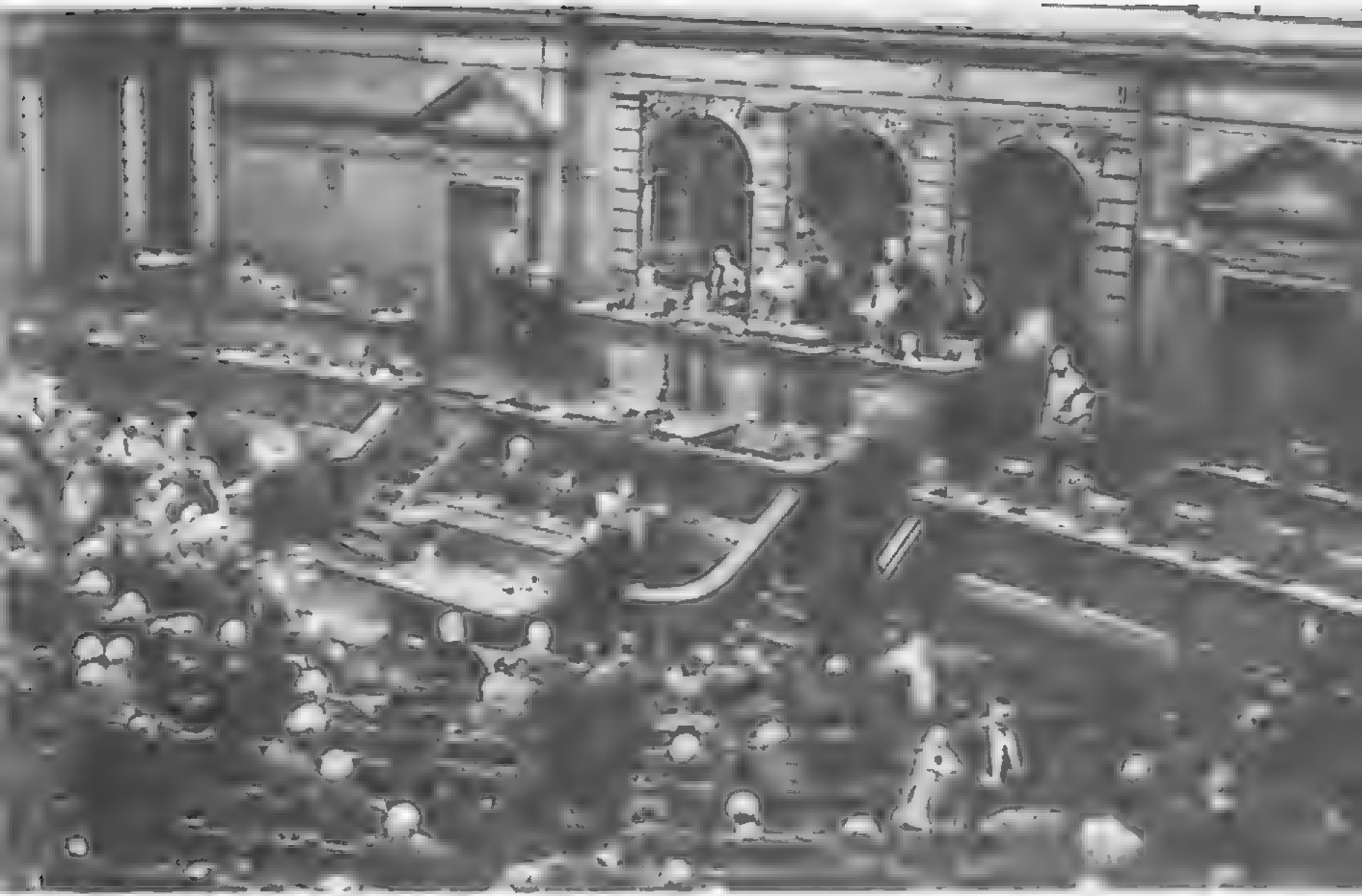

Göring, a Reichstag elnöke megnyitja a parlament 1932. augusztus 30-i ülését

(Göring, Röhm, Hitler)

Paul von Hindenburg birodalmi elnök

Az agg elnök és (mögötte) fia, Oskar von Hindenburg

Az SA és az SS osztagok felvonulása 1933. január 31. estéjén

hamar azonban nem csupán ez az irányzat, hanem a szélesebben vett jobboldal egésze is ugyanez elé a választút elé került.

Az 1929 októberében kirobbant világgazdasági válság alapjaiban rendítette meg a német gazdaságot, s tovább fokozta az 1929 elejétől mind élesebben jelentkező politikai ellentéteket. Németország hamarosan csatatérre kezdett emlékeztetni. Az utcákon a nagy túlerőben lévő barna- és feketeinges SA és SS osztagok vívták harcukat a kommunista Vörös Frontharcosok Szövetségének katonásra szabott munkászubbonyba öltözött alakulataival. A parlamentekben pedig a weimari köztársaságot védő, egyre fogyatkozó erők készítették elő kapitulációjukat a diktatórikus törekvésekkel szemben.

A szociáldemokraták vezette koalíció bukása és a Brüning-kormány megalakulása 1930-ban már egyértelműen jelezte, hogy a német uralkodó körök a polgári demokrácia feladásán és egy mérsékelt, a középpártokra és a jobboldalra támaszkodó diktatúra kialakításán fáradoznak: a kormányintézkedések a „vörös" és részben a „barna" terror megfékezésére irányultak, s fenyegetésekkel, majd ígéretekkel igyekeztek megnyerni a kormánytól balra álló szociáldemokrácia jóindulatú támogatását. Az 1930. szeptemberi választások azonban már megmutatták, hogy az elnöki kormányzat nem támaszkodhat biztos alapokra. Az őt támogató vagy eltűrő valamennyi irányzat veszített korábbi befolyásából. A jobboldal tekintélyes része megvonta bizalmát hagyományos pártjaitól, a Német Néppárttól és a Német Nemzeti Néppárttól – a két párt elveszítette korábbi szavazóinak felét, s ez lehetővé tette az NSDAP hatalmas választási győzelmét. Az NSDAP 2,6%-ról 18,3%-ra növelte szavazatarányát (a hagyományos jobboldal vesztesége 11,0% volt). A náci párt lett – a szociáldemokrata párt után – az ország második legnagyobb pártja, s ami még fontosabb: jóval több szavazatot szerzett, mint a többi jobboldali szervezet együttvéve. Ez utóbbi körülmény egy igen fontos tényt jelez: a legszélesebb „néprétegeknek" szánt antiszemita, a „vörös veszélyről" harsogó, az „élősködő banktőkét" szidal-

mazó, a demokráciát ócsároló náci propaganda nem hatott sem a polgári pártok középhadát jelentő centrum híveire, sem pedig a munkáspártok hagyományos választóira – sőt ez a helyzet később, a még nagyobb arányú náci győzelmek idején sem változott. A náci párt tömegbázisa a jobboldalról jött. Hugenberg terve, a jobboldal egysége, ha nem is saját pártjának vezetésével, közelebb került a megvalósuláshoz.

Bel- és külpolitikai elképzelések

Néhány nappal a választások után, 1930. szeptember 25-én Hitlert bíróság elé idézik – a védelem tanújának. A pert három katonatiszt ellen indították összeesküvés vádjával. A Birodalmi Törvényszék IV. Büntetőtanácsa előtt fekvő ügy látszólag nem túl jelentős: Hans Ludin és Richard Scheringer hadnagy, valamint Hans Friedrich Wendt főhadnagy azért kerültek a bíróság elé, mert a hadügyminisztérium rendelkezése ellenére – amely a tisztikar számára megtiltotta, hogy tagja legyen „rendszerellenes politikai szervezetnek" – beléptek az NSDAP-be, s a hadseregben terjesztették a náci párt nézeteit. A védelem nem kevesebbre vállalkozott, minthogy bizonyítsa: az NSDAP nem sorolható azok közé a szervezetek közé, amelyek a köztársaság erőszakos megdöntésére törnek.

Hitler – és a náci propaganda – nagy fontosságot tulajdonított a Lipcsében megrendezett pernek. Arra kívánták felhasználni a választásokat követő első, nagy nyilvánosságot biztosító lehetőséget, hogy kifejtsék a párt programját, ismertessék a hatalomátvétel náci tervét és tisztázzák viszonyukat a Reichswehrhez. Ez utóbbira Hitler nagy hangsúlyt helyezett, s nem véletlenül. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a végrehajtó hatalom csúcsán elhelyezkedő Hindenburg a hadsereget tekinti az ország „talapzatának", s minden olyan kísérletet, amely a „legfelső hadúrnak" tett engedelmességi fogadalom ellen irányul, a leghatározottabban visszautasít.

A bíróság elé lépő Hitler határozott hangon jelentette be:

pártja nem akar beleavatkozni a Reichswehr ügyeibe, sőt elvet minden olyan törekvést, amely a hadsereg bomlasztására irányul. Ígéretet tett arra is, hogy amennyiben a nemzetiszocialisták hatalomra jutnak, első tennivalójuk egyike a hadsereg fejlesztése lesz. Az út ennek valóra váltásához nem más, mint a versailles-i szerződés megszegése. Mint mondotta: ha a nemzetiszocialisták egyszer hatalomra kerülnek, „akár illegális eszközökkel is felszámolják Versailles gyalázatát". Nos, legalábbis ez utóbbi ígéretét Hitler beváltotta.

A bíróságnak arra a kérdésére, hogy: „Legális vagy illegális úton akarja megszerezni a hatalmat a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt?", Hitler kifejtette: pártja békés úton, a szavazócédulák erejével kívánja meghódítani a hatalmat. Ezután azonban elragadták indulatai – vagy talán a hatáskeltésben már nagy tapasztalatokra szert tett szónok begyakorlott fogásainak egyikét mutatta be hallgatóságának? –, és szinte hisztérikus hangon így folytatta: „Megmondom Önöknek, ha én legálisan hatalomra jutok, akkor kormányommal olyan állambíróságokat alakítok, amelyeknek majd törvényesen kell elítélniük azokat, akik felelősek népünk szerencsétlenségéért. S akkor, lehetőleg legális úton, fejek fognak hullani." E fenyegetés után következett a jó előre kiszámított fordulat: az NSDAP vezére ünnepélyesen esküt tett arra, hogy a hatalom megszerzéséhez csak legális, törvényes eszközöket fog igénybe venni.

Másnap az ország szinte valamennyi lapja szalagcímekkel közölte a tárgyaláson elhangzottak lényegét. A jobboldali újságok öles betűi hívták fel az olvasók figyelmét „Hitler legalitásnyilatkozatára", külön kiemelve az esküt. A mérsékelt és baloldali lapok legalábbis kételkedésüknek adtak hangot a nácik őszinteségét illetően, s inkább a „fejek hullásának" ígéretét hangsúlyozták. Pedig az eset azok közé a ritka kivételek közé tartozott, amikor a „Führer" igazat mondott, s meg is tartotta a szavát. Csupán azt kellett mondataiból a helyére tenni, kinek szólt az esküvel megerősített „legalitásnyilatko-

zat", s kinek a „fejek hullása". Az utóbbi félreérthetetlen volt, Hitler maga adta meg az egyértelmű választ: a „forradalmároknak". Azaz, a korabeli náci szóhasználatnak megfelelően, a kommunistáktól a szociáldemokratákig terjedő baloldalnak.

Hitler „legalitásnyilatkozata" azonban nem a weimari köztársaságnak, s nem is a polgári demokráciának szólt. Ezt nem is követelhette tőle senki egy olyan korszakban, amikor az ország élén már a parlamenten kívüli s annak ellenében kormányzó Brüning-kabinet állt. A legalitásra tett eskü a jobboldalnak szólt, amelynek Hitler a gazdasági összeomlás rémképével, a polgárháborús méreteket öltő csatározásokkal, a sztrájkokkal és tüntetésekkel szemben a nemzetiszocialista diktatúra „nyugalmát és rendjét" kínálta.

A náci párt vezére nem titkolta külpolitikai programját sem, amelyet a jobboldalon kívül más körök is támogattak. Már ebben az időben igyekezett azonban a külföld számára is elfogadhatóvá tenni elképzeléseit, vagy legalábbis megértést kivívni.

Ezekben a napokban készült el Hitler és a mozgalom iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító külföldi újságírók tájékoztatásával megbízott sajtófőnök, Ernst Hanfstaenglnek „A birodalmi választások" című cikke, amely meg kívánta ismertetni a náci célokat a nemzetközi nyilvánossággal is. Az írás a *Sunday Express* című angol lapban jelent meg, s már hangvételével is feltűnést keltett. Egyáltalán nem felelt meg annak a stílusnak, amit egy, az országban ellenzékben lévő párt vezetőjétől megszoktak. Hitler magabiztos nyilatkozatában az egész „német nép" nevében szólt, s kormányfői határozottsággal terjesztette elő követeléseit. A versailles-i szerződés revíziója mellett szerepelt már a Young-terv felülvizsgálatának szükségessége, s elhangzott egy nagy feltűnést keltő területi igény is: „a lengyel folyosónak, amelyet testünkből vágtak ki, vissza kell térnie a birodalom kebelébe". Amíg ugyanis a versailles-i szerződés revíziója már megszokott politikai fordulatnak számított, s a Young-tervet is már több oldal-

ról bírálták, a „korridor", a Lengyelország Balti-tengeri kijáratát Danzig (ma Gdańsk) szabad város kikötőjén keresztül biztosító, ugyanakkor Kelet-Poroszországot a birodalom többi részétől elválasztó folyosó említése már háborút idéző fenyegetéssel ért fel.

A harcias programot néhány nap múlva magyarázkodás követte. A londoni *The Times* riporterének adott interjújában Hitler – akárcsak a bírósági teremben – biztosította a legtekintélyesebb angol lap képviselőjét, hogy nem gondol a versailles-i szerződésben foglaltak erőszakos megváltoztatására. Majd a náci módszerekkel korántsem rokonszenvező tudósító további kellemetlen kérdéseire válaszolva megértést kért pártja számára: „Ne ítéljen minket el azért, amiért úgy cselekszünk, ahogyan Önök cselekednének a mi helyzetünkben. Remélem, hogy Anglia sohasem kényszerül abba a helyzetbe, amelyben ma Németország van. Amennyiben azonban úgy állna a dolog, és Angliát a legnehezebb pillanatában érné hátulról a tőrdöfés, vajon mit tenne Anglia annak érdekében, hogy ismét feltámadjon? Milyen magatartást tanúsítanának az angol hazafiak azokkal szemben, akik előbb tönkretették saját nemzetüket, majd megsemmisítésére törtek?"

Az NSDAP – választásokat követően meghirdetett – bel- és külpolitikai programjának célja a nemzet „újrafelemelkedése" (Wiederaufhebung), amit a belső „rend és nyugalom" helyreállításával, valamint a Németországot sújtó nemzetközi egyezmények megsemmisítésével kívánt elérni. A párt ugyanakkor a hatalomátvételre is készült, s taktikáját ez utóbbi határozta meg. A náci képviselők „legális" parlamenti tevékenysége, az SA-erődemonstrációk, a nagygyűlések áradata és az illegális terror egyaránt a feszült belpolitikai helyzet további élezését szolgálta. E törekvésnek felelt meg az újjáválasztott parlament október 13-i megnyitásakor barna ingben bevonuló 107 náci képviselő provokatív magatartása, akik név szerinti szólításukkor a szokásos „jelen" helyett harsogó „Jelen, Heil Hitler!" kiáltással válaszoltak. Vagy a Gregor Strasser által felolvasott

frakcionyilatkozatban elhangzott nyílt fenyegetés: „...mi most az alkotmány, a weimari demokrácia és a köztársaság védelmére hozott törvény mellett vagyunk – azonban csak addig, amíg ezek megfelelnek nekünk!" Még aznap az illegális módszerekből is ízelítőt kapott Berlin: az egyenruhájukat civil öltözetre cserélő SA-osztagok addigi legnagyobb „spontán" antiszemita akcióját sebesült járókelők, zsidó tulajdonban levő boltok, kávézók és áruházak betört kirakatai jelezték.

Az NSDAP törekvése nyilvánvaló volt. Bizonyítani akarta, hogy Németországban ez a párt az egyetlen erő, amely képes irányítani az eseményeket, s egyben azt is, hogy nélküle, vagy ellenében minden stabilizációs kísérlet eleve kudarcra van kárhoztatva. S a támogatásért cserében nem kevesebbet követelt a maga számára, mint a kormányhatalmat.

Amíg a gazdasági válság hatására tovább mélyülő politikai válság körülményeihez jól alkalmazkodott és széles körben kedvező visszhangot váltott ki a „legalitás" mellett a „rend és nyugalom" helyreállításának ígéretével kiegészült náci program, továbbra is a párt gyenge pontja maradt az egységes gazdaságpolitikai elképzelések hiánya.

A gazdaságpolitikai „program"

1930. december 15-én, majd az újév harmadik napján tanulságos vitának lehettek fültanúi a német rádióállomások hallgatói. Gottfried Feder, a náci párt gazdasági szakértője és a szociáldemokrata egyetemi tanár, Erik Nölting ült a mikrofon elé, hogy kifejtsék pártjaik elképzeléseit a gazdasági válság megoldásáról. Egyikük sem mérte szűkmarkúan az ígéreteket: a mintegy hatmillió munkanélkülinek közmunkákat, illetve munkanélküli-segélyt, a dolgozóknak biztos munkaalkalmat, az iparnak új megrendeléseket, a mezőgazdaságnak magasabb felvásárlási árakat és vámvédelmet kínáltak. Egységes, átfogó elképzelés azonban egyik oldalon sem hangzott el.

Hasonló összevisszaság jellemezte a náci parlamenti frakció

1930 októberében beterjesztett „nagyvonalú" gazdasági programját, majd törvénytervezetét. A két dokumentumról a Birodalmi Bank Statisztikai (Tudományos) Részlege készített szakértői véleményt: „... az NSDAP Birodalmi Vezetése mellett működő Gazdasági Tanács által kidolgozott javaslatok arra irányulnak, hogy a tömegeket korlátok között tartsák. Egy olyan pártnak, amely egyrészt a kapitalista gazdasági vezetőkkel (Krupp, Thyssen, Kirdorf, Abbé, Mannesmann, Siemens) kacérkodik, ugyanakkor nem akar kiábrándulást kelteni a szocialista munkásságban... sőt ezek mellett arra is törekszik, hogy nagyszámú támogatót nyerjen meg a mezőgazdaságból, másrészt azonban nem mond le saját ideológiájának megvalósításáról, szükségszerűen valamennyi irányzat számára a legmesszebbmenő engedményeket kell tennie. Így gazdaságpolitikai javaslataik olyan kuriózumok, amelyek bizonyosan egyedülállóak a gazdaságtörténetben."

A nemzetiszocialista gazdaságpolitika egységes, kormányképes politikává formálását az elkövetkező időszakban sem sikerült megvalósítani. Pedig nem kis erők siettek a párt segítségére. Az 1931. január 1-én a Gazdasági Tanács helyébe lépett NSDAP Gazdaságpolitikai Részlege élére már valódi szakértő került Otto Wagner személyében. Első teendőinek egyike volt, hogy eltávolítsa „a kispolgári fantasztákat", s helyükre olyan kitűnő erőket hívjon meg (többségük nem is volt tagja az NSDAP-nek), akik a nagymonopóliumok és bankok megbízásából kapcsolódtak be a munkába, mint Emil Georg von Stauss, a Német Bank igazgatója, Otto Christian Fischer a legnagyobb vegyipari monopóliumtól, az IG Farbentől, Hans von Lucke, a Flick-konszern egyik nagyvállalata felügyelő tanácsának elnöke, valamint Hermann Cordemann, a Siemens-konszern gazdasági szakértője, akit Siemens személyesen bocsátott az NSDAP rendelkezésére.

Az 1931. március elején belső használatra elkészült, „Az NSDAP gazdaságpolitikai alapelvei és céljai" című dokumentum a jelentős erőfeszítések ellenére is csak részben felelt meg

a várakozásoknak. Igaz, a szerzők célja nem egy végleges gazdasági program kidolgozása volt, csupán a nagytőke, a bankok és a nagybirtokosok számára kívánták összefoglalni nézeteiket, hogy a nácizmussal már rokonszenvezők mellé újabb tekintélyes támogatókat szerezzenek. Ezzel magyarázható, hogy bár a dokumentumban kifejtett gyakorlati gazdaságpolitikai program nem lépett túl a korábbról jórészt már ismert általánosságokon, azok az olvasók, akiknek szánták, mégis érdeklődéssel vehették kézbe. Az írás egy pontban ugyanis határozott és egyértelmű volt – azok körének meghatározásában, akik érdekeinek képviseletére a mozgalom vállalkozott: „A nemzetiszocializmus az egyén legmagasabb fokú tevékenységének és a kultúra alapjának előfeltételeként tekint a személyi tulajdonra... A személyes képességek szabad kifejtésének lehetősége és annak serkentése egy egészséges versennyel jótékony hatással lesz a népgazdaság teljesítőképességének fokozására... A nemzetiszocializmus ma is elismeri a gazdaság vezetőinek jogát a vállalatok autoritatív vezetésére, a munkásság szociális védelmét meghatározó, törvényekkel szabályozott kereteken belül."

A dokumentumban már egyetlen szó sem esik az államosításról, a nagyáruházak bérbeadásáról, vagy az „élősködő tőke" kisajátításáról. A magántulajdon szentségének elfogadása s az „autoritatív", a tekintélyelven alapuló vezetés elismerése jórészt leszerelte azok fenntartásait, akik a nemzetiszocializmus „forradalmi" frázisaitól visszariadva ellenezték a fasiszta diktatúrát. Ezzel szemben a dokumentumban s általában a korszak valamennyi hasonló tervezetében szereplő, pontosabban azonban nem körvonalazott „szociális védelmet" ígérő törvényekre utalás csak alárendelt szerepet játszhatott.

E dokumentum lett tehát a tárgyalási alap Hitler és a nagytőke között. A náci pártvezér előbb bizalmas meghallgatást kért a legjelentősebb monopoltőkésektől és bankároktól, sorra látogatta őket otthonaikban, majd júniusban megbeszélést folytatott Stiness-szel, augusztusban mintegy 40 vezető szén-

és acélipari vezetőt látott vendégül, majd szeptemberben és decemberben berlini főhadiszállásán, a „Hotel Kaiserhof"-ban fogadta Thyssent, Vöglert, Ernst Theodor Brandit, Ernst Poensent és Fritz Springorumot. A találkozók többségét most is Kirdorf hozta össze. A megbeszélésekről, akárcsak magáról a dokumentumról, egyetlen sor sem jelent meg a náci sajtóban. S nem véletlenül: az elhangzottak korántsem feleltek meg annak a „forradalmi" programnak, amit a náci propaganda nap mint nap hirdetett.

Hitler elsősorban azokkal a körökkel tárgyalhatott eredményesen, amelyek a válság körülményei között mindjobban rászorultak az állami szubvenciókra.

Az első eredmények sem várattak sokáig magukra. Az NSDAP központi pénztárkönyvében hamarosan több százezer márkás „adományok" jelentek meg: egyedül Thyssen 600 000 márka körüli összeget juttatott a náci pártnak.

A pénzügyi mellett nem volt lebecsülendő a polgári körök politikai támogatása sem: a polgári sajtóban a nácik céljaival rokonszenvező cikkek jelentek meg, az NSDAP különféle rendezvényein többen közülük személyesen is részt vettek, szakembereket delegáltak az üzemekben működő, 1931 márciusában létrehozott Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezetekbe. Ezen túl a Frankfurt am Mainban alakult, a jelentősebb monopóliumokat (Krupp, IG Farben) és reakciós földbirtokosokat képviselő „Gazdaságpolitikai Egyesülés" 1931 júliusában beadványt juttatott el a birodalmi elnök Hindenburghoz, amelyben az NSDAP kormányalakítására tettek javaslatot. „Nem gondolunk államcsínyre, sem pedig erőszak alkalmazására, csak a demokrácia alaptörvényének érvényesítésére, amely szerint a kormánynak élveznie kell a nép bizalmát. Ez pedig egyet jelent azzal, hogy a legerősebb nemzeti párt vegye át a kormányzatot."

Ennek megfelelően már a nemzetiszocialista kormányprogram kifejtésére is vállalkozhatott Hitler, amikor 1932. január

27-én elfogadta a Ruhr-vidéki iparbarók klubjának meghívását.

A Düsseldorfban megtartott – s most kivételesen meglehetősen szerény, mindössze egyórás – előadás többet ígért és többet is követelt, mint a korábbiak. A vállalkozói szabadság, az új beruházások, a hatalmas állami megrendeléseket jelentő közmunkák beindítása mellett meghirdette az újrafegyverkezés programját, s ami talán még rokonszenvesebben csengett hallgatóságának fülében, a szakszervezetek betiltását is.

A találkozónak az adott különös jelentőséget, hogy Hitler néhány nappal előbb utasította vissza a miniszterelnök, Brüning, valamint Groener és Schleicher ajánlatát, amelyben a Hindenburg elnöki megbízatásának meghosszabbításához való hozzájárulásáért cserében kedvezményeket, ellenkező esetben a párt tevékenységét korlátozó intézkedéseket helyeztek kilátásba. Hindenburg és köre ugyanis el akarta kerülni az újabb választásokat; és nem amiatt a hivatalosan hangoztatott ok miatt, amely szerint a feszült politikai légkörben megtartott választások csak újabb összecsapásokhoz, sőt polgárháborús körülményekhez vezethetnének, hanem jóval inkább az 1931-es helyi parlamenti választások eredményei miatt. (Az NSDAP ugyanis valamennyi választáson jelentősen előretört: Schaumburg-Lippében 26,9%-ot, Oldenburgban 37,2, Hamburgban 25,9, Hessenben 37,1%-ot szerzett. Különösen az oldenburgi választások eredménye keltett feltűnést: az NSDAP első ízben vált egy helyi parlament legerősebb frakciójává.) Hitler azonban – nem utolsósorban ezeknek az eredményeknek a hatására – saját elnökjelöltsége mellett döntött. S ez nemcsak kihívást jelentett Hindenburggal szemben, hanem egyben szakítást is a szélsőjobboldal egységét megtestesítő Harzburgi Fronttal.

Az 1931 októberében létrehozott Harzburgi Frontban az NSDAP mellett részt vettek a Hugenberg vezette német nemzetiek, a Stahlhelm Düsterberggel és Seldtével az élen, és támogatta a szövetséget a reakciós agrárérdekeket képviselő

legjelentősebb nagybirtokos szervezet, a Birodalmi Agrárszövetség is. Hitler elnökjelöltségével az NSDAP lényegében megszegte korábbi megállapodásukat, amelynek értelmében a szövetség közösen fog munkálkodni egy „valóban nemzeti kormány" megalakítása érdekében. Egyben megmutatta, hogy a náci párt nem hajlandó magát alávetni Hugenbergnek és – ami ezzel egyet jelentett – a hatalomért folytatott harcban vezető szerepre tart igényt a szélsőjobboldalon belül. Hitler e célnak kívánta megnyerni Düsseldorfban az iparbárók klubjának tagságát. S hogy hallgatóságát érzelmileg (?) is a náci elképzelések elfogadására hangolja, befejezésül a hatásos és korábbi előadásain jól bevált fordulatot alkalmazta – felidézte a bolsevizmus rémképét: „A bolsevizmus, amennyiben nem álljuk útját, éppoly alapvető változást fog hozni a világ számára, mint valamikor a kereszténység... Háromszáz éven belül, amennyiben ez a mozgalom továbbfejlődik, Leninben már nem csupán az 1917-es év forradalmárát fogják látni, hanem egy világtan megalapítóját..."

A finánctőke felsorakozása az NSDAP mögött hosszan tartó folyamat volt. A náci pártnak nyújtott sokoldalú segítség mellett a legbefolyásosabb monopóliumok és bankok képviselői egy másik lehetőséget sem vetettek el. Jelentős csoportjaik értettek ekkor még egyet Schleicher és részben a német nemzetiek tervével, akik a diktatúrát szélesebb, a nemzetiszocialistáktól a polgári középpártok jobbszárnyáig terjedő összefogásra kívánták alapozni. Az NSDAP viszont 1932 januárjától vagy egyértelműen megtagadott minden együttműködést, vagy – amennyiben azt céljai megkövetelték – olyan engedményeket tett (mint a Papen-kormány megalakulását megelőző tárgyalásokon), amelyek betartására vezetői egy pillanatig sem gondoltak komolyan. Mindezek ellenére a párt taktikája eredményes volt. Ezt már bizonyította az elnökválasztás március 13-i első fordulójában elért 30,1%, s még inkább a német nemzetiek jelöltjének visszalépését követően, az április 10-i második fordulóban megszerzett 36,8%. A Papen-kormány meg-

alakításakor a támogatást kilátásba helyező, eleve kétértelmű s néhány napon belül megszegett ígéret is elegendő volt ahhoz, hogy Hindenburg visszavonja az NSDAP-t betiltó rendeletét, sőt teljesítse a nácik kívánságát: feloszlassa a parlamentet és új választásokat írasson ki.

A náci párt a hatalom útján

KÉT VÁLASZTÁS NÉMETORSZÁGBAN

Amikor 1932. június 4-én Hindenburg elnök feloszlatta a mindössze két éve működő parlamentet, a hivatalos indoklás a következőképpen hangzott: a Reichstag „a legutóbbi hónapokban a német országrészekben lezajlott [helyi] parlamenti választások eredményei alapján nem felel meg többé a német nép akaratának". Szinte szó szerint ismételte a „Gazdaságpolitikai Egyesülés" 1931. júliusi petícióját, s nem szinte, hanem valóban betűről betűre Hitler januártól többször is megismételt tételét az „elavult" parlamentről. A birodalmi elnök célja a parlament feloszlatásával és az új választásokkal az volt, hogy Papen számára lehetővé tegye lehetőleg „szolid" parlamenti többség alakítását. E parlamenti többség azonban nyilvánvalóan csak a náci párt bevonásával alakulhatott ki. A kommunista és a szociáldemokrata pártra Papen természetesen nem számíthatott és nem is számított, a polgári középpártok mandátumai pedig nem csupán elégtelenek voltak számára, hanem új választások esetén várhatóan további csökkenésükkel kellett számolni. S ezzel tisztában voltak e pártok vezetői is, éppen ezért nem támogatták a náci párt által korábban, május elején a parlamentben is beterjesztett indítványt. Egyedül az NSDAP helyi választási eredményei jelezték, hogy a párt minden korábbi eredményét túl fogja szárnyalni.

A náci propaganda soha nem látott erővel vetette bele magát

a választási kuzdelembe. Hitler megszervezte harmadik úgynevezett „Németországi Repulését". A Dornier 1720 a legkorszerűbb utasszállító gépek egyike volt a korszakban. Fedélzetén Hitler mellett ott voltak legtapasztaltabb szervezői és agitátorai, s természetesen személyi biztonságán őrkodó SS-legényei is. Hitler 50 városban tartott nagygyűlést, s plakátok ezreivel, repulőgépekről leszórt roplapok százezreivel, sőt beszédének részleteit rogzítő hanglemezek osztogatásával is torekedett novelni népszerűségét. (Mindez nem kis pénzbe kerult. Egyes adatok szerint az NSDAP csupán 1932 második felében mintegy 80 millió márkát koltott propagandára.)

Az 1932. július 31-én megtartott választások eredménye nem okozott meglepetést. Az NSDAP a minden korábbinál nagyobb, az 1919-es 83%-ot is egy százalékkal meghaladó részvétellel megtartott választásokon a leadott érvényes voksok 37,36%-át szerezte meg (választóinak száma 13 779 111). A nácí párt megerősodése nem volt lebecsulendő. Annál is inkább, mivel bár a korabeli kozvéleményben az áprílisi elnokválasztások második fordulójában Hitlerre leadott 36,8% élt, valósabb osszehasonlítási alapul szolgál az első forduló 30,1%-a, amikor a német nemzetiek és a Stahlhelm tobbsége saját jelolt híján még nem sorakozott fel Hitler mogott. A legjelentősebb kulonbség azonban az volt, hogy amíg az áprílisi elnokválasztásokon elért 36,8% nem érintette a pártok kozotti parlamenti erőviszonyokat, most az NSDAP, 230 képviselőjével, már a Reichstag legnagyobb parlamenti frakcióját mondhatta magáénak. Szavazatarányuk, és ami ebből kovetkezett, képviselői mandátumaik száma nem csupán a szociáldemokratákét (21,6%, 133 mandátum) haladta meg, hanem a két munkáspárt egyuttes eredményét is. (A kommunista párt 14,6%-ot szerzett és 89 képviselője kerult a Reichstagba, így a két munkáspárt osszesített szavazataránya 36,2% volt, mandátumaik száma pedig 222.)

Figyelemre méltó volt továbbá, hogy az NSDAP, ha az 1930-asnál kisebb mértékben is, de most is a jobboldaltól vont

el szavazatokat. Súlyos vereséget szenvedett a mind jellegtelenebbé váló Német Néppárt: 1 257 866 szavazatot s ezzel mandátumainak több mint háromnegyedét veszítette el. Katasztrofális volt a junkerek agrárérdekeit képviselő párt veresége is, amelynek korábbi több mint egymilliós tábora mindössze 90 000-re apadt. Hasonló arányú volt a Gazdaságpárt veresége, a korábbi 1 362 400 helyett csak 146 900 szavazatot szerzett. A korábban sem túl jelentős Német Parasztpárt szavazatainak kétharmadával, a szintén agrár jellegű Birodalmi Agrárszövetség felével, a Német-Hannoveri Párt szintén kétharmadával járult hozzá a nácik előretöréséhez. A jobboldali pártok közül a legkevesebb szavazatveszteséget most a német nemzetiek szenvedték el. Táborukat mindössze 280 000 szavazó hagyta el, s így részesedésük 7%-ról 5,9%-ra csökkent, ami egyértelműen jelezte, hogy Hugenberg politikája továbbra is számíthatott a nagybirtok és a reakciós finánctőke egy részének támogatására.

A jobboldalon belüli erőeltolódás azt mutatta, hogy bevált az NSDAP taktikája, amely nem a más pártokkal kötött szövetségre, hanem azok választóinak elhódítására törekedett. A náci párt – ellentétben az 1930-as helyzettel - most már nem csupán a jobboldal legerősebb pártja, hanem e csoporton belül korábbi 44,4%-os részesedését 78,3%-ra növelte. Ez utóbbinak különös jelentősége volt. Amíg 1930-ban és azt követően megvalósíthatónak tűnhetett a nemzetiszocialisták alárendelése, Hugenberg elképzeléseinek megvalósítása, az 1932-es választások után ennek minden esélye megszűnt. Az NSDAP mögött a finánctőkés körök mellé már a legreakciósabb agrárkörök is felsorakoztak, a párt túlsúlya egyértelműen kizárt minden olyan parlamenti megoldást, amely a hagyományos jobboldalra kívánta alapozni az elnöki diktatúra rendszerét.

Talán még jelentősebb változás volt, s ez tovább korlátozta Papent, hogy a kormányzatnak már arra sem volt lehetősége, amire Brüning idején még törekedhetett: a polgári középpártok bevonásával sem hozhattak létre jobboldali parlamenti

Reichstag-választások Németországban. 1919—1933

Választások	Nemzetgyűlés 1919. I. 19.		1. Reichstag 1920. VI. 6.		2. Reichstag 1924. V. 4.		3. Reichstag 1924. XII. 7.	
Választásra jogosultak száma	36 304 084		35 949 774		38 371 052		38 952 645	
A résztvevők aránya	83,02%		79,17%		77,44%		78,8%	
Pártok	szavazat / képviselő	%	szavazat / képviselő	%	szavazat / képviselő	%	szavazat / képviselő	%
Nemzetiszocialisták (NSDAP)	— / —	—	— / —	—	1 918 310 / 32	6,5	906 946 / 14	3
Német Nemzeti Néppárt	3 121 500 / 44	10,26	4 249 100 / 71	15,1	5 696 368 / 95	19,5	6 205 324 / 103	20,5
Német Néppárt	1 345 600 / 19	4,42	3 919 400 / 65	13,9	2 694 317 / 45	9,2	3 049 215 / 51	10,1
Kisebb pártok	484 800 / 7	1,62	869 800 / 9	3,08	2 754 263 / 29	9,4	2 365 080 / 29	7,76
Német Centrumpárt	5 980 200 / 91	19,67	5 083 600 / 85	18	4 860 027 / 81	16,6	5 250 169 / 88	17,34
Német Demokratikus Párt	5 641 800 / 75	18,55	2 333 700 / 39	8,3	1 655 049 / 28	5,7	1 917 765 / 32	6,3
Szociáldemokraták	13 826 400 / 185	45,48	11 151 200 / 186	39,55	6 008 713 / 100	20,5	7 880 963 / 131	26
Kommunisták	— / —	—	589 500 / 4	2,07	3 693 139 / 62	12,6	2 708 345 / 45	9
Összesen	30 400 300 / 421	100	28 196 300 / 459	100	29 281 186 / 472	100	30 283 805 / 493	100

4. Reichstag 1928. V. 20.		5. Reichstag 1930. IX. 14.		6. Reichstag 1932. VII. 31.		7. Reichstag 1932. XI. 6.		8. Reichstag 1933. III. 5.	
41 224 678		42 982 912		44 226 835		44 401 004		44 685 764	
75,6%		82%		84%		80,5%		88,77%	
szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%
képviselő		képviselő		képviselő		képviselő		képviselő	
810 127	2,6	6 379 672	18,3	13 779 111	37,4	11 737 010	33,1	17 277 180	43,9
12		107		230		196		288	
4 38[illegible] 563	14,2	2 457 686	7	2 186 661	5,9	3 019 099	8,8	3 136 760	8
73		41		37		52		52	
2 679 703	8,7	1 693 878	4,85	436 012	1,2	661 796	1,8	[illegible] 432 312	1,1
45		30		7		11		2	
4 326 912	14,1	4 868 673	14	1 122 491	2,6	1 102 409	3	634 693	1,6
51		72		11		12		7	
4 657 796	15,2	5 185 637	14,8	5 792 506	15,7	5 326 067	15	5 498 457	14
78		87		97		90		92	
1 479 374	4,8	1 205 521	3,45	371 799	1	336 451	1	334 242	0,8
25		20		4		2		5	
9 152 979	29,8	8 575 244	24,5	7 959 712	21,6	7 247,956	20,4	7 181 629	18,3
153		143		133		121		120	
3 264 793	10,6	4 590 160	13,1	5 369 698	14,6	5 980 162	16,86	4 848 058	12,3
54		77		89		100		81	
30 753 247	100	34 956 471	100	36 882 354	100	35 471 745	100	39 343 331	100
491		577		608		584		647	

tobbséget. Az NSDAP nélkul az osszes tobbi polgári pártra, a demokratáktól a német nemzetiekig, a Reichstag 608 mandátumából mindossze 156 jutott, mikozben a nemzetiszocialisták onmagukban 230 képviselővel rendelkeztek.

A Papen kormány irányvonalára ez utóbbi tényező kulonosen nagy hatással volt. Pedig a polgári középpártok megnyerésének egy német nemzetiek vezette koalíció számára a korábbiaknál jobb esélyei lehettek volna. A választási eredmények ugyanis azt mutatták, hogy a weimari alapokhoz még legkovetkezetesebben ragaszkodó demokrata Német Állampárt befolyása jelentősen csokkent: szavazóik mintegy háromnegyedét veszítették el; a hajlékonyabb Centrumpárt és a vele egyutt már Bruninget is támogató Bajor Néppárt viszont még némileg novelni is tudta szavazatainak számát. Ez azonban 1932 nyarán már nem jelentette volna a Hindenburg által megkívánt „szolid" parlamenti tobbség létrejottét.

A német társadalomban bekovetkezett politikai valtozások irányát mutatta az is, hogy a munkáspártok – a kommunista párt jelentős szavazatnyeresége ellenére – veszítettek korábbi befolyásukból. Részesedésuk a leadott szavazatokbol az 1930-as 37,6%-ról 35,9%-ra csokkent. A munkásmozgalom számára igen jelentős változás volt a forradalmi baloldal előretorése, ami egyet jelentett a kommunista párt antifasiszta programjának térnverésével. A „bolsevizmus" azonban – amivel Hitler nap mint nap riogatta a polgárokat és zsarolta a reakciót – a kommunisták minden erőfeszítése ellenére sem vált olyan hatalommá, amely ellensúlyozhatta volna a diktatúrát egységesen támogató polgári pártok befolyását. A szociáldemokrata párt pedig továbbra sem változtatott alapvetően taktikáján: a korábbinál élesebben fordult ugyan szembe a minden kompromisszumot visszautasító Papen-kabinettel, a megoldást viszont nem az egységfrontban, hanem a polgári pártokkal kotott egyezkedésben vélte felfedezni. Pedig ennek mind kevesebb esélye volt: a demokraták meggyengultek, és a centrum is mind egyértelműbben jobbratolódott. Még ha

sikerült volna is valamilyen módon az együttműködés, az így létrejövő parlamenti ellenzék sem ellensúlyozhatta a jobboldalt; a centrum, a demokraták és a szociáldemokraták összesített szavazataránya (38,6%) és a 234 mandátum alig haladta meg a nemzetiszocialisták eredményét (37,4% és 230 mandátum), s messze elmaradt a jobboldal erejétől. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a volt weimari koalíció felújítása még abban az esetben sem kínált volna megoldást, ha az időközben kiéleződött ellentéteket sikerül is áthidalni. Ennek ellenére a szociáldemokrata párt, tekintettel a fasiszta veszélyre, minden korábbi kompromisszumon túlmutató engedmények árán is hajlandó volt elősegíteni a polgári–szociáldemokrata ellenzéki blokk kialakulását. Ez egyrészt a pártnak a forradalmi irányzattól való még határozottabb elkülönülésével járt, másrészt kihívta maga ellen a kommunista mozgalom éles bírálatát, amely egyedül a munkásegység, az egységfront kibontakoztatásában látott lehetőséget az egyre erősödő fasiszta mozgalom elleni fellépésre.

Németország Kommunista Pártjának (Kommunistische Partei Deutschlands) vezetősége, felmérve a március–áprilisi elnökválasztások óta eltelt hónapokban bekövetkezett változásokat, arra a következtetésre jutott, hogy a nácizmus előretörése lelassult, ugyanakkor a forradalmi politikát támogatók, a változást sürgetők tábora jelentősen bővült. A párt igen nagy arányú előretörésében – szavazataikat 30,1%-kal növelték, amíg az NSDAP csupán 19,6%-kal – egyértelműen a választásokat megelőző Antifasiszta Akció egységfront irányvonalának igazolását látták. Bíztak abban, hogy az akció az elkövetkezendő időszakban még jelentősebb sikereket ér el. A párt tömegbázisának szélesítését és az egységfront gondolatának elmélyítését szolgálták az augusztus 14-től országszerte megrendezett „Antifasiszta Üzemi Hetek".

A kommunista párt őszinte egységfront óhajának adott hangot a súlyos betegsége ellenére a Reichstag megnyitására Berlinbe érkező Clara Zetkin, akinek megjelenésével a kommu-

nista párt alkalmat kapott arra, hogy a parlamentben elsőnek fejthesse ki nézeteit. Zetkin volt ugyanis a képviselőház legidősebb tagja, s így ő nyithatta meg augusztus 30-án a parlament ülésszakát. A 76 éves kommunista képviselőnő – a nácik fenyegető közbekiáltásaitól nem zavartatva magát – éles hangon ítélte el a fasizmus gaztetteit, hazug propagandáját. Rámutatott arra, hogy a nácizmus előretörése a legreakciósabb német imperialista körök támogatásának köszönhető, amelyeknek eltökélt szándéka, hogy a fasiszta diktatúra kegyetlen eszközével érjék el céljukat. A hatalomra törő fasiszta diktatúrával szemben az ellenállás egyetlen lehetőségét az egységfrontban jelölte meg: „A pillanat valamennyi dolgozó egységfrontját követeli a fasizmus visszaszorítása érdekében. Az egységfront az egyetlen lehetőség arra, hogy a rabszolgasorban sínylődők és kizsákmányoltak megóvják erőiket és szervezeteiket, sőt fizikai létüket. E kényszerítő történelmi szükségszerűségben felül kell emelkedni valamennyi bénító, az erőket megosztó politikai, szakszervezeti, vallási és világnézeti ellentéten."

Az egységfront politika előtérbe helyezése, az Antifasiszta Akció kibontakoztatása jelentős előrelépés volt a kommunista párt politikájában. A fasiszta diktatúrával szemben a proletárdiktatúra kivívásának hangsúlyozása fő stratégiai célkitűzésként ugyan továbbra is napirenden maradt, azonban mind központibb helyet foglaltak el a munkásosztály és a haladó értelmiség számára érthetőbb és elfogadhatóbb, mindennapi követeléseket megfogalmazó jelszavak – a munkanélkülisegély biztosításától a demokratikus jogokat korlátozó szükségrendeletek visszavonását sürgető parlamenti indítványokig és „a nyílt fasiszta diktatúra hatalomra jutásának" megakadályozására hozandó védelmi intézkedésekig. A kommunista párt tisztában volt azzal – amint azt Thälmann augusztus 3-án, a párt területi titkárainak országos konferenciáján hangsúlyozta –, hogy a fasizmus hatalomra jutása „évtizedekre vetné vissza a munkásmozgalmat".

A szociáldemokrata párt választások utáni taktikáját alapvetően téves helyzetértékelése határozta meg. A súlyos vereség ellenére a pártvezetés bizakodó volt, sőt optimista. A párt elnöke, Wels a választás napját, július 31-én a „demokrácia győzelmi napjának" nevezte. Hasonlóan vélekedtek a területi szervezetek vezetői is. Így a hannoveri pártlap, a *Volksstimme* augusztus 1-i számában a választásokat értékelve a következőket írta: „Tehát a hatalomátvételből semmi sem lett, és soha nem is lesz belőle semmi. A választás megmutatta, hogy a jobboldali pártok nem tudják és sohasem fogják tudni megszerezni a többséget Németországban." S mindezt egy olyan területi szervezet lapja írta, ahol a nemzetiszocialisták 49,5%-ot kaptak (sőt még a német nemzetiek is a korábbi 8%-ról 8,4%-ra növelték szavazataik arányát), s ezzel Schleswig-Holstein után (51%) a legnagyobb arányú győzelmüket aratták. A szociáldemokrata értékelések alapja az áprilisi elnökválasztáson elért náci eredmény és a júliusi közötti „mindössze" 0,6%-os különbség volt, s az a Wels által többször hangsúlyozott meggyőződés, hogy az uralkodó körök, és személy szerint Hindenburg sohasem fogják támogatni Hitler kancellárjelöltségét. Ennek megfelelően a párt a parlamenti manőverekre korlátozta tevékenységét, és a „kivárás" álláspontjára helyezkedett. Célja a Papen-kabinet megbuktatása volt, amit különféle, jórészt rögtönzött ellenzéki javaslatokkal kívánt elősegíteni. Csupán elősegíteni, mivel nem saját erőiben bízott, hanem a polgári „demokratikus" pártok előretörésében. A pártvezetőség elsősorban azzal foglalkozott, hogyan ellensúlyozza a kommunista előretörést, miképpen „konkurráljon" a nagy visszhangot kiváltó kommunista követelésekkel.

„A FÜHRER VÉGSŐ HARCA A HATALOMÉRT"

A náci történetírás az 1932 augusztusától 1933 januárjáig terjedő időszakot az NSDAP, illetve, ami számára ezzel egyet jelentett, „A Führer végső harca a hatalomért" főcímmel tárgyalja, s nem is teljesen alaptalanul. A pártvezetés a választások után egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy az NSDAP nélkül nem oldható meg az ország politikai válsága. Ettől kezdve Hitler egyértelműen és határozottan pártjának követelte a kormányhatalmat. Hasonló volt a miniszterelnök, Papen helyzetelemzésének végkövetkeztetése is, a megoldást azonban nem a nemzetiszocialista kabinetben látta, hanem korábbi törekvéseinek megfelelően a nemzetiszocialisták megnyerésében egy jobboldali kormánykoalíció számára. Amint azt a választásokat követő napon az Associated Press hírügynökségnek adott nyilatkozatában megfogalmazta: „Most jött el az a pillanat, amikor a nemzetiszocialista mozgalomnak aktívan közre kell működnie az ország újjáépítésében. Ahhoz, hogy a nemzet parlamentáris életét egészségesebbé tegyük, alkotmányreformra van szükség, egy felsőház létrehozására, valamint a választási rendszer reformjára. Az államforma megváltoztatása nem lehet vita tárgya."

A külföldnek szánt, s éppen ezért igen visszafogott, a válság súlyosságát enyhíteni igyekvő nyilatkozatból kiderül, hogy a Papen-kormány, és természetesen Hindenburg, bár döntött arról, hogy a nemzetiszocialistákat bevonják a kormányba, azt továbbra is csak a „parlamenti többség" biztosítása érdekében tartották szükségesnek. A fasiszta diktatúrával nem értettek egyet. Tisztában voltak azzal is, hogy a nemzetiszocialisták befolyását ellensúlyozniuk kell, ezt szolgálta volna a választás reformja, s különösen a jobboldal konzervatív erőinek befolyását biztosító felsőház létrehozásának kilátásba helyezése. Ez az elképzelés volt a tárgyalási alap Papen, Schleicher és Hindenburg részéről az augusztus elején Hitlerrel folytatott megbeszélésen az NSDAP kormányrészvételéről.

Az Associated Pressnek adott Papen-nyilatkozat nyilvánvalóan nem maradt ismeretlen a náci pártvezetők előtt. Hitler azonban a felajánlott kormányrészvételnél többet akart: a kancellári kinevezést. Ennek érdekében hajlandó volt felújítani – természetesen vezető szerepének elismerése mellett – a jobboldal szövetségét. Göring és Gregor Strasser nem értett ezzel egyet. Véleményük szerint a koalíciós kormányzat nem biztosíthatta a nemzetiszocialisták hegemóniáját, sőt azt sem tartották valószínűnek, hogy a jobboldal támogatni fogja Hitler kancellári törekvéseit. Végül azonban Hitler álláspontja kerekedett felül, amelyet írásban juttatott el a politikai élet „szürke eminenciásához", Schleicherhez.

Schleicher ismerte Hindenburg álláspontját, tudta, hogy a birodalmi elnök egyelőre feltétlenül megbízik Papenben, s nem fog hajlani Hitler kérésére. Ennek ellenére találkozót javasolt a náci pártvezérnek. A találkozóra augusztus 5-én került sor Fürstenbergben.

Már a beszélgetés első perceiben mindkét tárgyalófelet meglepetés érte. Schleichert elsősorban azért, mert a várttal ellentétben Hitler nem egyszerűen a kancellári megbízásra pályázott, hanem olyan kabinet lehetőségét kérte, amely a Brüning- és a Papen-kormányhoz hasonlóan szükségrendeletekkel kormányozhat. Ez pedig NSDAP-kabinet esetében egyet jelenthetett akár a totális fasiszta diktatúrával is. Emellett szöges ellentétben volt Hindenburg elképzelésével a „szolíd parlamenti többségre támaszkodó kormányról". Schleicher mindezzel tisztában volt, s azzal is, hogy Hindenburg ennél kisebb engedményekre sem hajlandó. Mindenesetre megpróbálta Hitlert lebeszélni követeléséről. Arra azonban ügyelt, hogy a tárgyalások nehogy holtpontra jussanak, s a beszélgetést végül is úgy zárták le, hogy lényegében semmiben sem állapodtak meg. Ami Hitlert meglepte, az Schleicher rendkívül barátságos modora és – ez félrevezette a náci vezetőt – engedékenysége volt. Ugy hagyhatta el Fürstenberget, mint lehetséges kancellárjelölt, aki előtt csupán néhány további tárgyalás áll.

A náci vezérkar a hétvégét Hitler kedvelt pihenőházában, Obersalzbergben töltötte. Az egyszerű, üvegverandás, díszesen faragott faház egy domboldalon állt egy fáktól körülvett tisztáson. Kerítés nem övezte a hatalmas területet, helyette SS legények és két farkaskutya – Hitler kedvencei, társaságukban szívesen fényképeztette magát – őrizte a „pihenők" nyugalmát.

Hitler beszámolóját a Schleicherrel folytatott tárgyalásokról és különösen optimizmusát a várható fejleményekről nem osztották egységesen a jelenlévők. Különösen Goebbels óvta a „Führert" attól, hogy túlzott reményeket tápláljon. Nem bízott abban, hogy a hatalmat olyan egyszerűen megkapja a párt, mint ahogyan azt Hitler remélte. Javasolta, hogy a tárgyalások mellett újabb erődemonstrációkkal támasszák alá követelésüket. Naplójában Goebbels augusztus 8-án a következő bejegyzést tette: „Az egész párt felkészült arra, hogy a hatalmat megragadja. Az SA tagjai elhagyták munkahelyeiket, s készen állnak."

Valóban. Amikor Hindenburg augusztus 10-én kelet-poroszországi birtokáról Berlinbe érkezett, az utcákon szinte polgárháborús kép fogadta. De nemcsak Berlinben mozdult meg a föld. Különösen nagy felháborodást keltett országszerte az SA Lötzenben és Leobschütz környékén augusztus 8-án elkövetett két bestiális gyilkossága, amelynek során revolverlövésekkel végeztek a szociáldemokrata védelmi szervezet, a Birodalmi Lobogó két tagjával. A kormány próbálkozásai a terrorhullám megfékezésére eredménytelenek maradtak. Az augusztus 9-én kiadott két újabb szükségrendelet („A birodalmi elnök rendelete a politikai terror ellen" és a „A birodalmi kormány rendelete különleges bíróságok felállításáról") gyorsított bírósági eljárást, a korábbiaknál súlyosabb büntetéseket, sőt halálbüntetést is kilátásba helyezett „erőszakos politikai cselekményekért". Mindez azonban nem rettentette vissza az NSDAP vezetőit. A szükségrendeletek megjelenését követő napon Potempában újabb merényletre került sor. Az

SA tagjai megtámadták a kommunistákkal rokonszenvező népszerű antifasiszta földmunkást, Konrad Pietzucht, kegyetlenül összeverték, majd meggyilkolták. (A potempai gyilkosok ügye jól jellemzi a korabeli állapotokat. A rögtönítélő bíróság augusztus 22-én halálbüntetést rótt ki az öt gyilkosra, az NSDAP nyomására azonban – Hitler az ítélet napján külön táviratban fejezte ki szolidaritását az elítéltekkel – szeptember 2-án az ítéletet életfogytiglani fegyházra változtatta. Nem kellett azonban sokáig fegyházban „sínylődniük": néhány héttel Hitler hatalomra jutása után, március közepén a győzteseknek kijáró, náci módra szervezett diadalmenettel hagyhatták el börtönüket.)

Augusztus 9-én újabb találkozóra került sor Hitler és Schleicher között. E találkozó a náci szkeptikusokat igazolta: Schleicher most már elzárkózott minden követelés elől, és meglehetősen egyértelműen adta Hitler tudtára, hogy nem számíthat kancellári kinevezésére. A végső döntést azonban nem mondta ki, s bár a megbeszélést mindketten eredménytelennek ítélték, további tárgyalásokban állapodtak meg.

Az NSDAP nem csupán a terrorral kívánta fokozni nyomását a kormányra. Augusztus 12-én az SA két vezetőjét, Röhmöt és Wolf Heinrich von Helldorff grófot bízták meg azzal, hogy keressék fel Papent, s közöljék vele: a párt és az SA csak egyetlen megoldást fogad el – Hitler kancellári kinevezését (Helldorff az SA berlini parancsnoka, később a város rendőrfőnöke, majd 1944-ben a Hitler elleni merénylet egyik támogatója volt).

Hitler kilátásai mégsem voltak reménytelenek. Köztudott volt már ekkor, hogy maga Papen is mind kilátástalanabbnak ítéli a kormány helyzetét, amelynek immáron be kellett érnie egyedül a német nemzetiek támogatásával. Ezért Hindenburg Berlinbe érkezésekor a kormányfő kihallgatást kért az elnöktől, és felajánlotta lemondását. Hindenburg azonban mereven elzárkózott ettől a megoldástól, sőt arra is nehezen lehetett rávenni, hogy találkozzon a „leszerelt káplárral". Így Papen-

nek nem maradt más hátra, mint hogy bekapcsolódjon a tárgyalásokba.

Papen igen barátságosan fogadta Hitlert és a náci vezetőket, s egyáltalán nem zárkózott el az elől, hogy kívánságaikat teljesítse, egyetlenegyet kért csupán: időt. Hindenburg véleményét ismertetve kifejtette: „A birodalmi elnök úr ma még nem kész arra, hogy Önnek felajánlja a kancellári tisztséget, mivel kevéssé ismeri Önt. Mindeddig csupán egy ellenzéki pártot vezetett, mégpedig olyan programmal, amelynek sok pontjával nem tudunk egyetérteni. Másrészt azonban az Ön programjának a belpolitikai élet legfontosabb kérdéseivel kapcsolatos részével a legnagyobb mértékben egyetértünk és pozitívan értékeljük. Sőt a gazdaságpolitika területén is egyetértésre juthatunk. A birodalmi elnök úrnak éppen ezért az a véleménye, hogy Önnek hazafias kötelessége az Ön által irányított és jelentős politikai dinamikával rendelkező mozgalmat az ország érdekeinek szolgálatába állítania. Az idő megköveteli valamennyi jó német együttműködését."

Hitlert ugyan megelégedéssel töltötték el Papen dicsérő szavai, a kancellár által mondottakból azonban egyelőre nem értette, hogyan képzeli Hindenburg a továbbiakat. Kérdésére Papen felajánlotta, hogy amennyiben az NSDAP hajlandó tisztségeket vállalni kormányában, úgy Hitler alkancellárként képviselhetné pártjának érdekeit. S nem is akármilyen kilátásokkal. Papen ugyanis azt is közölte, hogy ő nem ragaszkodik a kancellári poszthoz, majd szavát is adta: „Magam fogom benyújtani lemondásomat, amint a birodalmi elnök az Ön mozgalmával folytatott bizalomteljes és gyümölcsöző együttműködés alapján jobban megismerkedik Önnel."

Papen ajánlata nem elégítette ki a náci vezetőt. A megoldással Frick sem értett egyet. Kifejtették, hogy amennyiben Hitler nem kapja meg a kancellári kinevezést, semmiféle kormányfelelősséget nem vállalnak: „...a hatalmas mozgalom nem rendelheti alá magát semmiféle más miniszterelnöknek. A mozgalom követeli, hogy engem a kormány élén láthas-

son." S miután Hitler azt az újabb javaslatot is visszautasította, hogy esetleg a párt által megjelölt más személyt nevezzenek ki alkancellárnak (ezáltal ugyanis Hitler elkerülhette volna, hogy a „másodhegedűs" szerepére kényszerüljön), a tárgyalások holtpontra jutottak.

Hitlernek ezután már csak egyetlen, meglehetősen formális kérdése volt. Korábbi, a Papen-kormány támogatását kilátásba helyező, az augusztus 8-a utáni terrorhullámmal már lényegében megszegett ígéretére utalva, azt kérdezte, hogy értékelheti-e úgy a tárgyalásokat, mint amelyek teljesen eredménytelenül végződtek, s ezzel visszanyertnek tekintheti-e mozgalma ellenzéki szabadságát. A mind borúsabb Papennek azonban volt még egy aduja, nem érte váratlanul a kérdés. Előzőleg sikerult ugyanis rávennie Hindenburgot, hogy az agg elnök személyesen is próbálja engedményekre bírni a náci vezetőt, amennyiben ez neki nem sikerülne. Így közölhette Hitlerrel, hogy az általa elmondottak még nem jelentik a végső döntést, s felajánlotta a találkozást Hindenburggal.

A Hitlerrel folytatott megbeszélés után Papen azonnal Hindenburghoz sietett, akit Schleicher társaságában talált. Ismertette a történteket, majd kifejtette álláspontját, amely szerint a birodalmi elnök is ajánlja fel az alkancellári tisztséget, kilátásba helyezve tekintélyének teljes támogatását. Hindenburg egyetértett a javaslattal. Úgy vélte, személyes kozbenjárása elegendő lesz Hitler meggyőzéséhez. Remélte továbbá, hogy – akárcsak Papen rábeszélése idején – most is eredményt érhet el, ha a náci vezérnek a „nemzet iránti elkotelezettségére" hivatkozik. Schleicher nem volt ilyen derülátó. Javasolta, hogy mindemellett határozottan mondják meg Hitlernek azt is: amennyiben a mozgalom semmiféle együttműködésre nem hajlandó, úgy annak következményei lesznek. Hogy mik, arra nem tett konkrét javaslatot, de a fenyegetést mindenképpen szükségesnek tartotta.

A Papentől távozó Hitler és Frick az NSDAP berlini főhadiszállására, a minden kényelemmel berendezett „Hotel

Kaiserhof"-ba sietett. A náci vezetők tanácskozásán ismét megoszlottak a vélemények a várható eredményt illetően, Hitler azonban most is derűlátó volt. Úgy vélte, a kormánynak nincs más választása, mint hogy elfogadja feltételeit – a német nemzetiek támogatására nem lehet országos politikát alapozni. Remélte, hogy Hindenburg, nem utolsósorban éppen a nácik által szított egyre nagyobb zűrzavar hatására, megelégeli Papen tehetetlenségét, s vonzónak fogja találni az általa felajánlott „nyugalmat és rendet".

Hitler optimizmusa környezetére is kiterjedt, a náci főhadiszállás egyre inkább kormányhivatalra és katonai parancsnokságra kezdett hasonlítani. Bel- és külföldi újságírók rohamozták a párt két sajtófőnökét, Otto Dietrichet és Ernst Hanfstaenglt, SA-vezetők és politikusok adták egymás kezébe a kilincset. Közismert tekintélyek, mint Friedrich Werner von Schulenburg gróf (Hitler későbbi moszkvai nagykövete, majd 1944 júliusában a Hitler elleni összeesküvés résztvevője és áldozata) folyamodtak képviselői mandátumkérelemmel az NSDAP titkárságához, mégpedig oly nagy számban, hogy külön nyomtatványt kellett készíteni az elutasító válaszok számára (Schulenburg mellett ilyen nyomtatványt kapott a nagy múltú von Massow tábornok is).

Másnap, augusztus 13-án délben azonban nem Hindenburg, hanem Schleicher kérette magához Hitlert. A beszélgetés után a náci vezető a Goebbels családhoz ment. Kedvelte a szónoki emelvényeken tomboló, jelenlétében azonban behízelgő modorú Goebbelset, akit polgári jólét övezett, s kitűnő süteményeket készítő feleségét, Magdát. A sütemények a vegetáriánus Hitler gyengéi közé tartoztak, most azonban az édesség sem deríthette jókedvre. A Schleicherrel folytatott beszélgetés ugyanis végleg szertefoszlatta reményeit: a kancellári kinevezéshez Hindenburg nem járult hozzá. Csekély vigasz volt számára, hogy a várt elnöki fogadásra mégis sor kerülhet.

Délután három óra volt, amikor megszólalt a telefon: Hitlert az elnöki palotába szólították. Amikor az elnök személyi

titkára, Meissner Hindenburghoz vezette, Hitler nem állta meg, hogy meg ne kérdezze még a lépcsőn felfelé haladva: hajlandó-e őt a birodalmi elnök kinevezni? Meissner kitért a válasz elől. S erre jó oka volt – csak Schleicher szavait ismételhette volna meg.

Hindenburg, amint Hitler belépett és túljutottak a kötelező udvariassági formaságokon, a tárgyra tért. Szokott katonás modorában, bár a tőle kevéssé megszokott diplomatikus formák között, kijelentette, hogy örömmel üdvözölné a nemzetiszocialisták részvételét a kormányban, s ez nem volt más, mint a már várt elutasítás. Hitler válaszában megismételte a Schleichernek és Papennek elmondott érveit, valamint követelését a teljes és korlátlan kormányhatalomra. Hindenburg a követelést most már egyértelműen elutasította, azzal magyarázva álláspontját, hogy „Isten, saját lelkiismeretem és a haza előtt nem vállalhatom annak felelősségét, hogy egy olyan pártra ruházzam a teljes kormányhatalmat, amely határozottan szembenáll a másképpen gondolkodókkal". Miután azonban Hitler erőltetetten elszánt hangon levonta a tárgyalásokból a végkövetkeztetést: „Így nem marad más lehetőség számomra, minthogy ellenzékbe vonuljak", Hindenburg is megkísérelte az ellentétek tompítását. Előbb határozott, kemény hangot használt Schleicher tanácsát követve: „Figyelmeztetem Önt arra, hogy ellenzékét a lovagiasság szabályait betartva vezesse, s legyen tudatában annak a felelősségnek és kötelességnek, amellyel hazájának tartozik. Semmi kétségem sincs az Ön hazaszeretete iránt. Azok ellen a terror- és erőszakos cselekedetek ellen azonban, amelyekben sajnálatos módon az SA-alakulatoknak is részük van, a lehető legkeményebben fogok fellépni." Majd békülékenyen hozzátette: „Igaz, mi mindketten régi bajtársak vagyunk, s én azt kívánom, hogy azok is maradjunk, hiszen később útjaink ismét találkozhatnak. Ezért már most szeretném Önnek bajtársi jobbomat nyújtani."

Hitler leverten távozott az elnöki palotából, bár Hindenburg nagyvonalú gesztusa kétségtelenül hatást gyakorolt rá.

Visszatérve a Goebbels család körébe, már azt is fontolgatta, hogy elfogadja az alkancellári kinevezést. Úgy gondolta – s ezt Goebbelsnek is kifejtette –, hogy a kezdeményezés már kezdetektől a kezében lenne, s ehhez hamarosan a tényleges hatalmat is megkapná. Nem tartott Papentől, bízott abban, hogy a mögötte felsorakozott erők elegendő támaszt jelentenek számára még abban az esetben is, ha a kancellár, meggondolva magát, mégis ragaszkodna vezető szerepéhez.

Döntésének megváltoztatására azonban Hitlernek nem maradt ideje. A berlini lapokban már este megjelent a kormány közleménye a tárgyalásokról, amelyben egyértelműen az NSDAP-t marasztalták el a tárgyalások eredménytelenségéért.

A párt az ezt követő hetekben taktikát változtatott: az SA mérsékelte akcióit (sőt közvetlenül a tárgyalások után két hétre „szabadságolták" tagjait), s a párt képviselőinek megtiltották, hogy az augusztus 30-i parlamenti nyitó ülésen botrányt provokáljanak – így Zetkin beszéde alatt is meg kellett elégedniük néhány közbekiáltással. E taktikával az NSDAP célja kettős volt: egyrészt Hindenburg állításával szemben bizonyítani kívánta, hogy kézben tudja tartani a mozgalmat, másrészt újabb szövetségeseket kívánt megnyerni parlamenti pozícióinak megerősítéséhez.

Augusztus második felében tárgyalások kezdődtek a náci párt és a Centrumpárt között. A mindeddig egymással élesen szembenálló két párt vezetőit a papeni diktatúrával és a német nemzetiekkel szembeni politikai fenntartások közelítették egymáshoz. A megbeszélés eredményeképpen augusztus 30-án a centrum képviselőinek támogatásával Göringet választották meg a birodalmi parlament elnökévé. Az NSDAP törekvése nyilvánvaló volt: ha a kormányvezetést nem kaphatta meg, a parlamentben kívánta biztosítani vezető szerepét.

Göring már a parlament tulajdonképpen formális, a tisztségviselők megválasztására korlátozott nyitó ülésén megkezdte a támadást a kormány ellen. A centrummal közösen kérel-

met nyújtottak be az elnökség azonnali összehívására, az elnökség megválasztása után ugyanis a centrum és az NSDAP megkezdte „árnyékkormányának" szervezését, s ennek parlamenti keretéül kívánták az elnökséget felhasználni. Hindenburg azonban elutasította a kérelmet.

Nem utolsósorban az NSDAP taktikájának eredményeképpen Papen tárgyalási kísérletei sorra kudarcot vallottak: a szociáldemokrata párt még a tárgyalásoktól is elzárkózott, a centrum pedig nem volt hajlandó kormánytisztségek vállalására. A kormány bázisának kiszélesítése így nem járhatott sikerrel, s nem maradt más hátra, mint hogy újabb szükségrendeletekkel tegyen kísérletet az egyre súlyosbodó válsághelyzet enyhítésére. Papen és környezete a gazdasági élet fellendítésére tett kísérletet – egyoldalúan a dolgozók rovására.

Szeptember 4-én elnöki szükségrendeletet adtak ki „A gazdaság élénkítéséről", majd 5-én kormányrendeletet „a munkaalkalmak növeléséről és biztosításáról". A két rendelet korlátlan jogkörrel hatalmazta fel a kormányt a szociálpolitikai törvények módosítására, valamint a társadalombiztosítás újraszabályozására. Lehetőséget adott arra, hogy a munkaadók jelentős adókedvezményben részesüljenek, amennyiben új munkaalkalmakat biztosítanak, sőt ebben az esetben a korábbi bérszerződéseket is módosíthatták. Hasonló előnyöket lehetett szerezni úgy is, ha a munkaadó „veszélyeztetett" vállalkozásnak nyilvánította üzemét vagy vállalatát: a bérek csökkentését és az adókedvezményt a csőd elkerülésére hivatkozva is kérhette.

A két újabb szükségrendelet a korábbiaknál is nagyobb felháborodást váltott ki. A német nemzetieken kívül valamennyi párt támadásba lendült. A kommunisták és a szociáldemokraták a munkások jogainak védelmében hangsúlyozták, hogy a rendeletek egyáltalán nem teremtenek újabb munkaalkalmakat (az év végéig csupán mintegy 40 000 munkahely létesült, ugyanakkor a munkanélküliek száma már a hatmillióhoz közelített), viszont a munkaadók mindenképpen fel fogják hasz-

nálni a lehetőséget a bérszerződések módosítására. A munkáspártok aggodalma nem volt alaptalan. A bérszerződésekben újraszabályozott órabérek az 1930. decemberihez képest 22%-kal csökkentek.

A parlament második ülésén, szeptember 12-én minden korábbinál élesebb összecsapás robbant ki.

A parlament ülését a nemzetiszocialista elnök, Göring nyitotta meg. A fő vitatéma a két szükségrendelet volt, amelyeket Papen terjesztett a képviselőház elé. A tiltakozás szinte egyöntetű volt, csupán a német nemzetiek és a néppártiak soráből hangzottak helyeslő közbekiáltások. A rendeletekkel szemben két tervezet is készült: a szociáldemokraták népszavazást javasoltak a szeptember 4-i elnöki szükségrendelet hatályon kívül helyezésére, a kommunisták emellett bizalmatlansági indítvány benyújtására is felkészültek. A kommunista indítvány vitája került először napirendre. Amint hamarosan kiderült, a képviselők nagy többsége mindkét javaslattal egyetértett. A mindinkább ingerültté vált Papen ekkor elhagyta a termet és a birodalmi elnökhöz sietett, hogy még a szavazás előtt felhatalmazást kapjon a parlament feloszlatására. Nem volt távol sokáig, de mire visszatért, s megindult a szónoki emelvény felé, hogy szót kérjen a képviselőház elnökétől, a képviselők már döntöttek. Hiába lobogtatta kezében Papen az elnöki meghatalmazást és kiáltotta bele a nagy hangzavarba tartalmát, Göring nem adta meg neki a szót, amíg a szavazás be nem fejeződött. Az eredmény: a Reichstag 513 szavazattal 42 ellenében és 5 tartózkodással megtagadta a rendeletek jóváhagyását. Ekkora vereséget kormány még nem szenvedett a weimari köztársaság megalakulása óta, s ezzel az elnöki diktatúra intézményrendszere is alapjaiban rendült meg.

Papen helyzete mégsem volt teljesen reménytelen. Az elkövetkező napokban ugyanis a szociáldemokrata párt és a centrum változtatott merev ellenállásán. Amint azt Hindenburghoz intézett levelükben kifejtették, nem kívántak szembehelyezkedni a parlament feloszlatásáról szóló elnöki rende-

lettel, megelégedtek azzal, hogy a „népképviselet jogainak megóvására" alakított parlamenti bizottság folytathassa tevékenységét. E lépés megbontotta a kormány ellen részben spontán, az érdekazonosságon alapuló, részben tudatosan (NSDAP–Centrumpárt) alakított „egységfrontot". Egyben keresztülhúzta a nácik azon számítását is, hogy a parlamentet saját hatalmi törekvéseik szolgálatába állítsák. Göring e nyilatkozatok után meg sem kísérelte a Reichstag újbóli összehívását, amire pedig mint parlamenti elnöknek módja lett volna.

Papen időt akart nyerni, hogy a nem várt, bár egyáltalán nem a kormányának szóló támogatást kihasználhassa. Hogy legalább az alkotmányosság látszatát mentse, szeptember 17-én újabb választásokat írtak ki november 6-ra. Nem mondott le a „forradalmi konzervatív államvezetés" folytatásáról – ahogyan irányvonalát a kormány október 7-i ülésén nevezte –, a szociáldemokraták és a centrum leszerelése érdekében azonban hajlandónak mutatkozott némi engedményre. Október 4-én a kollektív szerződésekben megszabott bérfeltételek figyelembevételét ajánlotta a munkáltatóknak, október 18-án pedig rendeletben enyhítette a szociális járadékok és támogatások, elsősorban a munkanélküli-segély kilátásba helyezett csökkentését. Mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megszilárdítsa a kormány helyzetét.

A választási kampányban valamennyi korábbi ellenzéki párt Papent és az elnöki diktatúra rendszerét támadva hirdette meg programját. E programok azonban rendkívül különbözőek voltak.

A kommunista párt a mind erőteljesebb diktatórikus törekvéseket, a parlament kikapcsolását jelentő feloszlató intézkedést és a szükségrendeleteket támadva a fokozódó fasiszta veszélyre hívta fel a figyelmet. Amint azt Ernst Thälmann a párt központi bizottságának ülésén tartott beszámolójában megállapította: „Németországban a fasizálódási folyamat igen gyors ütemével találjuk magunkat szemben, a burzsoáziának

azzal a törekvésével, hogy áttérjen a nyílt fasiszta diktatúrára. Meg kell kísérelnünk, hogy az egész párttagságban tudatosítsuk a jelenlegi helyzet rendkívüli súlyosságát." Az Antifasiszta Akció jelszavait a pártvezetés kiegészítette az internacionalizmust fokozottabban hangsúlyozó jelmondatokkal, ezzel kívánta ellensúlyozni a polgári pártok és az NSDAP nacionalista és soviniszta követeléseit. Így a párt a versailles-i szerződés elleni, valamint a jóvátétel fizetésének beszüntetését követelő nyilatkozatához megnyerte a francia testvérszervezet támogatását is; a két párt akciójának összehangolásáról Thälmann és Maurice Thorez állapodott meg.

A szociáldemokrata párt választási követelései szinte teljes egészében gazdasági követelésekre korlátozódtak. Szerepelt ezek között „az államcsínyre törekvő dinasztiák" javainak és a nagybirtokoknak a kisajátítása, a bankok és a kulcsiparágak államosítása, valamint a gazdaság „tervszerű irányításának" megvalósítása, s leszögezték: mindez „az egész közösség javára, egy szocialista államakarat megvalósulásával válik elérhetővé".

Az NSDAP nem változtatott korábbi választási jelszavain és taktikáján. Hatalmas tömeggyűlések, erődemonstrációk és plakátok, röplapok százezrei hirdették a párt célját: a válságból kivezető út a nemzetiszocialista rend, a „Führer" eszméinek megvalósulása. A választási kampány új „színfoltja" volt az 1926-ban alakított Hitler-Jugend, az NSDAP ifjúsági szervezetének első országos találkozója. A Potsdam melletti léghajókikötőben 110 000 fiatal gyülekezett az ország valamennyi pontjáról, hogy közel hétórás menetben tisztelegjen a náci vezetők előtt. (A szervezet tagsága az 1932. májusi 35 000-ről 1933 januárjára egymillióra növekedett.) A találkozón Hitler, majd Baldur von Schirach, a HJ vezére mondott „gyújtó hatású" beszédet, a náci ifjúságnak ígérve a jövő nagynémet birodalmát.

Az NSDAP választási kampánya azonban most sem volt mentes zavaró körülményektől. Amíg 1930-ban az ellenzéki

sajtó egy osztrák lap által publikált, Hitler meglehetősen kétes családfájával keltett feltűnést, az 1932-es elnökválasztások idején pedig Röhm homoszexualitását tárta a nyilvánosság elé, most Hitler legújabb szeretője, Eva Braun öngyilkossági kísérletének részletes ismertetésével leplezte le a „mintapolgár" magánéletének botrányát. (Eva Braunnal Hitler a házi fényképésze, Heinrich Hoffmann műtermében ismerkedett meg, ahol a 17 éves lány asszisztensként dolgozott. Kapcsolatuk 1931-ben vált szorosabbá, s elképzelhető, hogy meghitt viszonyuk volt az oka Hitler unokahúga és akkori szeretője, Geli Raubal öngyilkosságának.) Hitler oly nagy jelentőséget tulajdonított az esetnek, hogy választási hadjáratát félbeszakítva sietett vissza Münchenbe, hogy tisztázza a helyzetet.

A náci párt számára azonban most sem Hitler hálószobatitkainak lelepleződése jelentette a fő veszélyt.

Szeptembertől, a szükségrendeletek megjelenése után hatalmas sztrájkhullám borította el Németországot. A bércsökkentések és a munkáselbocsátások ellen mintegy 1100 munkabeszüntetést jelentettek a munkaügyi miniszternek. Különösen nagy sztrájkok robbantak ki a Ruhr-vidéken, többek között a Thyssen- és a Krupp-műveknél. A náci pártvezetésen belül megoszlottak a vélemények a sztrájkok megítéléséről, pontosabban arról a taktikáról, amelyet a munkabeszüntetések kapcsán a legcélszerűbbnek ítéltek. Hitler egyértelműen a sztrájkok támogatása ellen foglalt állást, pártjának „forradalmi szárnya" azonban a munkások megnyerésének lehetőségét látta felcsillanni. Gregor Strasser és Goebbels, ennek az irányzatnak két fő képviselője, tisztában volt azzal, hogy meglehetősen kockázatos taktikát javasolnak, de úgy vélték, hogy az NSDAP-nek nincs más választása. Amint azt Goebbels a november 3-án kirobbant berlini közlekedési sztrájk idején kifejtette: „Az egész sajtó veszett támadást intéz ellenünk, bolsevistáknak nevez bennünket; ennek ellenére nem tehetünk mást. Amennyiben megtagadjuk támogatásunkat a közlekedési munkások legelemibb létfeltételeiért folytatott harcá-

tól, úgy a dolgozó nép korében elért szilárd helyzetunk meginogna." Emellett a nácı pártban is mind nagyobb elégedetlenség volt tapasztalható a kormányintézkedések hatására, s az uzemi sejtek a pártvezetés beleegyezését meg sem várva a sztrájkok támogatása mellett dontottek.

Amire Hitler számított, bekovetkezett. A választás utolsó napjaiban a párt kasszái uresen tátongtak; az „adományok" folyama elapadt. A párt egyik napról a másikra elveszítette támogatóinak jó részét, de a munkásságot sem tudta maga mellé állítani. Ezt tukrozték a november 6-i választások eredményei.

A választásokon az NSDAP tobb mint kétmillió szavazatot veszített. Részesedése a leadott szavazatokból a korábbi 37,4%-ról 33,1%-ra csokkent. Vele szemben viszont megerősodott a kormánypolitikát támogató Német Nemzeti Néppárt és a Német Néppart, amelyek tobb mint egymillióval noveltek szavazataikat, és ezzel a leadott szavazatok 10,3%-ára tettek szert a korábbi 7,3%-kal szemben. Ez utóbbi csoport előretorése egyértelműen az NSDAP rovására történt, ugyanis a Centrumpárt jelentektelen, 0,7%-os veszteséggel, a kisebb jobboldali pártok pedig 0,1%-os nyereséggel zárták a választásokat. (Megállapítható továbbá, hogy az NSDAP-t érintette legérzékenyebben az, hogy az előző választáshoz képest mintegy másfél millióval kevesebben járultak az urnákhoz.)

Jelentős volt viszont a kommunista párt megerősodése. A párt majd 700 000-el novelte szavazatainak számát, és a korábbi 14,6%-ról 16,86%-ra a részesedését. Súlyos veszteségeket szenvedett a szociáldemokrata párt: 710 000 szavazóval és 1,2%-os csokkenéssel (21,6%-ról 20,4%-ra) kellett fizetnie sztrájkellenes, kozponti gazdasági intézkedéseket surgető politikájáért.

A választás fő vesztese az NSDAP volt. Mégpedig kettős értelemben. Egyrészt Hitler tobb választási beszédében, legutóbb november 5-én, „óvakodva a túlzásoktól", ígéretet tett

arra, hogy pártja legalábbis a korábbi eredményt el fogja érni. Másrészt meghiúsult az a lehetőség – s ez volt a fontosabb –, hogy az NSDAP a centrummal, és az azt támogató Bajor Néppárttal együtt többségi ellenzéki blokkot alkothasson a leendő parlamentben. Nem változtak a „hagyományos" pártviszonyok annyiban, hogy továbbra sem alakíthattak „kormányképes" többséget a volt weimari koalíció pártjai (a szociáldemokraták, a demokraták és a centrum), s a volt Harzburgi Front (az NSDAP és a német nemzetiek) erői sem növekedtek. Összesítve a munkáspártok is korábbi súlyukkal azonos mértékben képviselhették érdekeiket oly módon, hogy a szociáldemokraták veszteségeit a kommunista párt előretörése éppen hogy ellensúlyozni tudta (mindössze egy munkáspárti képviselővel több jutott mandátumhoz).

Ez utóbbi kombinációk azonban, amelyeknek a korabeli sajtó igen nagy teret szentelt, már egyáltalán nem feleltek meg az egyes pártok törekvéseinek.

Az NSDAP még a választások előtt éles ellentétbe került a német nemzetiekkel, és lemondott a centrummal való együttműködésről is. Hitler a már említett november 5-i nagygyűlésen már nevetségesnek nevezte a centrum által felkínált porosz miniszterelnöki tisztséget, s utalva az 1932. júliusi államcsínyre (amikor Papen egyszerűen kitessékelte a szociáldemokrata Braun–Severing-kabinetet) kijelentette: „És mit jelentene ez számomra? Braun vagy Severing szerepét kellene nekem eljátszanom? Azok boldogok voltak, ha egy puszta címhez hozzájuthattak. Egyáltalán nem látom szükségét annak, hogy eljátsszam ezt a szerepet, amikor a tényleges hatalommal a birodalom miniszterelnöke és a valódi hatalommal Bracht úr [Papen megbízottja – *Sz. G.*] rendelkezik."

A centrum–demokrata–szociáldemokrata összefogást az utóbbiak szorgalmazták, de a középpártok nem láttak lehetőséget az együttműködésre. Igen egyértelműen a jobboldallal keresték a megegyezést: Ludwig Kaas prelátus, a Centrumpárt elnöke éppen ekkor terjesztette elő javaslatát: a centrum

és a jobboldali pártok 3–5 képviselőjéből kellene megalakítani a kormányt. S valóban ez volt az egyetlen lehetőség: a centrumtól a német nemzetieken át egészen a nemzetiszocialistákig terjedő koalíció, amely a választásokat követő helyzetben biztosíthatta a parlamenti többséget.

A két munkáspárt egységfrontjának létrehozása, vagy akár parlamenti koalíciója sem valósulhatott meg. Ennek fő oka a szociáldemokrata pártvezetés merev politikája volt, amely a már korántsem parlamentközpontú politikai rendszerben is csupán a parlamenti erőviszonyokat mérlegelte, a romjaiban heverő demokráciát pedig a demokráciától elpártolt polgári pártokkal egyezkedve kívánta menteni. A munkásegységfrontra lehetőséget látó szociáldemokrata ellenzék csekély befolyással rendelkezett a pártvezetésen belül, bár éppen a választások előestéjén Rudolf Breitscheidnek, a parlamenti frakció társelnökének, s különösen a jobboldaliak köréhez tartozó, de józanabbul gondolkodó Friedrich Stampfernek, a *Vorwärts* főszerkesztőjének nagy visszhangot keltő fellépése kisebb vihart kavart a pártban. Pedig lényegében nem volt többről szó, mint egyszerűen annak felvetéséről, hogy a szociáldemokrata párt, fenntartva korábbi kommunistaellenes álláspontját és taktikáját, hajlandó az egységfront lehetőségét is felvetni, még csak nem is a választásokra, hanem azok eredményei után. Amint azt Stampfer az egyik választási gyűlésen október 31-én kifejtette: „Az egységfront, amiről a kommunisták beszélnek, csak évek múlva valósulhat meg. Nekünk viszont már most és itt szükségünk van a munkásság egységfrontjára. Itt, a nagy nyilvánosság előtt kijelentem, hogy november 6-a után mi fel fogjuk tenni a kommunistáknak a kérdést: Mondjátok meg, mit akartok tenni annak érdekében, hogy létrejöhessen a valódi egységfront a proletariátus szociális és politikai vívmányainak védelmében, az elveszített hadállások visszafoglalásáért, és hogy harcolva meneteljünk előre a szocializmus felé?"

Stampfer beszéde, amely a *Vorwärts* november 1-i száma-

ban jelent meg, a pártvezetőség november 10-i, tehát már a választások után megtartott értékelő ülésén egyhangú elutasításra talált. Legélesebben éppen a volt független szociáldemokraták támadtak Stampferre. Hilferding „a kommunisták elleni szilárd elvi állásfoglalást", Mathilde Wurm, a párt nőlapjának, a még Zetkin alapította *Die Gleichheit*nek a szerkesztője egyenesen „a kommunisták elleni harcot" követelte. Arthur Crispien, a párt társelnöke részletesebben is megindokolta álláspontját: „A lehető legsürgősebben le kívánom beszélni Önöket arról, hogy bármiféle akciót vagy manővert támogassanak, amely a kommunistákkal folytatott tárgyalásokat feltételezi, s amelynek során nézeteltérések támadnának közöttünk az egységfrontot illetően. Mindez csak viszályt szítana közöttünk."

A kommunista párt fenntartotta korábbi irányvonalát, az Antifasiszta Akciót és az egységfront politikát. A párt célja, amint azt Thälmann a kommunista ifjúsági szövetség központi bizottságának november 14–15-i ülésén kifejtette, a kommunista mozgalom tömegbefolyásának gyors növelése, s ezáltal a fasizmus elleni erők céltudatos összefogása volt. A szociáldemokrata pártvezetés élesen kommunistaellenes politikájával együtt ezen irányvonal mellett szólt a reformista szakszervezetek tevékenysége is, amely éppen a választások utáni napokban, november 8-án vereségre ítélte a közlekedési dolgozók sztrájkját; a bérköveteléseket nem teljesítették, és 2500 dolgozót elbocsátottak a munkahelyéről. Amíg azonban a párt fő irányvonala nem változott, a mindennapok gyakorlatában az egységfront taktika módosult: amint arról a *Vorwärts* is beszámolt, egy sor szakszervezeti és helyi hatósági választásokon, amennyiben náci küldött megválasztását kellett megakadályozni, a kommunista párt kezdeményezte egységlistán közösen indultak a munkáspártok képviselői. E módosulást jelezte továbbá, hogy a „vörös egységfront" kifejezést is megváltoztatta a kommunista propaganda, s helyébe a „tett egységfrontja" került.

A munkaspártok befolyása azonban az ország politikai életének alakulására összehasonlíthatatlanul csekélyebb volt a korábbinál. Ennek fő oka, hogy a polgári pártok, a nemzetiszocialistákat is beleértve, minden korábbinál egységesebben fordultak a munkásmozgalom ellen. S ez nagymértékben meghatározta a két munkáspárt politikáját, és befolyásolta egymáshoz való viszonyukat.

A kommunista párt hatalmas előretörése ellenére sem vált nagy tömegpárttá (taglétszáma 360 000 körül mozgott), s ami még fontosabb, nem tudott jelentősebb szakszervezeti tömegeket maga mögé állítani. (A pártnak éppen a fasizmus veszélye miatt kellett lemondania a formálódó önálló forradalmi szakszervezetek további szervezéséről, hogy az egységfront törekvéseket támogatva kísérelje meg irányvonalának érvényre juttatását a reformista szakszervezeti vezetés túlsúlyával szemben.)

A szociáldemokrata párt veszített tagságából (1931. december: 1 008 953; 1932. június: 984 117; 1932. szeptember: 971 499), és csak nagy késéssel, akkor is csak részben ismerte fel, hogy le kell mondania volt polgári partnereinek támogatásáról is. A szociáldemokrata párt a „tolerálás" és a „kivárás" politikája között ingadozott, s továbbra sem rendelkezett olyan programmal, amely mögé felsorakoztathatta volna tagságát. Bár a választásokat követően már mindkét párt a fasizmusban ismerte fel fő ellenfelét, a politikai irányvonaluk közötti nagy különbség nem tette lehetővé összefogásukat: a kommunista párt vállalta a nemzetiszocialisták és a konzervatív diktatúra mögött felsorakozó polgári pártok elleni egyenlőtlen küzdelmet, a szociáldemokrata párt viszont igyekezett kitérni előle.

A választások utáni első kormányülésre november 9-én került sor. Papen nem vállalkozott a politikai helyzet összefoglalására, ehelyett felkérte minisztereit, hogy fejtsék ki gondolataikat.

Elsőnek Wilhelm Freiherr von Gayl belügyminiszter emel-

kedett szólásra. Megállapította, hogy a választásokon, bár megerősödött az a néhány párt, amely a kormányt támogatja, „a kétharmados szocialista többség" súlya továbbra is nyomasztó. (Gayl ugyanis nagyvonalúan egy táborba sorolta a kommunistákat, a szociáldemokratákat és a nemzetiszocialistákat.) Látott ugyan némi lehetőséget arra, hogy a kormányt „a pártok tolerálni fogják" – hogy mely pártokról lehetett szó, az nem derült ki beszédéből, de mivel többségről beszélt, az egész polgári blokkot érthette, beleértve a nemzetiszocialistákat is –, ellenkező esetben egyetlen megoldást látott: „ha ez nem következik be, úgy a diktatúra következik". És Gayl, a porosz nagybirtokosok képviselője, nem gondolhatott más diktatúrára, mint a Hindenburg mögött álló konzervatív, szélsőségesen reakciós körök és a német nemzetiek, valamint a Néppárt politikáját követő erők diktatúrájára, amelynek fő támasza a hadsereg lett volna.

Schleicher hadügyminiszter, a kormány legbefolyásosabb embere egyértelműbben fogalmazott: „A pártoknak végül is el kell dönteniük, hogy hajlandók-e támaszt nyújtani a kormánynak. E kérdésben véleményem szerint most Hitler kezében van a döntés." Arra ugyanis nem lehet számítani, mondta, hogy „valamelyik nemzetiszocialista alvezér el fog szakadni Hitlertől". Ő nem javasolta a diktatúra bevezetését, de leszögezte, hogy amennyiben a kormány nem tud „munkaképes többséget" biztosítani a maga számára, akkor nem kell összehívni a Reichstagot.

Hasonló álláspontot fejtett ki Konstantin Freiherr von Neurath külügyminiszter és Magnus Freiherr von Braun ellátásügyi és mezőgazdasági miniszter. Az utóbbi „különösen rokonszenvesnek" tartotta volna a nácik kormányrészvételét, „ellenkező esetben – feltételezte – a nemzetiszocialisták hosszabb távon a kommunista párthoz csatlakoznának". Óvott viszont a diktatúrától: „Erre vonatkozóan igen tanulságos Primo de Rivera példája Spanyolországban." (Primo de Ri-

vera katonai diktatúráját 1931 áprilisában a köztársaságiak és a szocialisták hatalmas választási győzelme követte.)

A pénzügyminiszter, Lutz Graf von Schwerin von Krosigk szintén „valamennyi nemzeti erő összefogása" mellett érvelt, s ha más formában is, mint Braun, de ő is felidézte a veszélyt: „Kérdés, hogy Hitler hajlandó-e az augusztus 13-i követeléseknél kedvezőbbeket felajánlani. Amennyiben a nemzetiszocialisták elzárkóznak, úgy annak a különös veszélyét látom, hogy a fiatalság átpártol a kommunista párthoz."

A vitában ezt követően lekerült a napirendről a konzervatív katonai diktatúra lehetősége, és a miniszterek a nácik bevonásának különféle eshetőségeit mérlegelték. Papen egyértelműen a tárgyalások mellett foglalt állást, s ennek sikere érdekében lemondását is felajánlotta: „Lehetséges, hogy ha visszalépek, létrejön a nemzeti erők koncentrációja." Célszerűbbnek tartotta, ha nem ő, hanem maga Hindenburg kezd tárgyalni Hitlerrel. A nemzetiszocialisták bevonását a kormányba elkerülhetetlennek tartotta, s javasolta, hogy komolyabban vizsgálják meg a feltételeiket.

Papen álláspontjából kitűnik, hogy a konzervatív körök egy része már ebben az időben is csak egy megoldást látott megvalósíthatónak, a nemzetiszocialista „hatalomátvételt". Más volt viszont Schleicher véleménye.

Papen hozzászólása után kifejtette, hogy célszerűbbnek tartja, ha a korábbiakhoz hasonlóan ismét a kancellár kezdeményez tárgyalásokat a nemzetiszocialistákkal, s csak a megbeszélések várható eredménytelenségét követően lép a színre Hindenburg. A Hindenburg–Hitler találkozótól azonban korántsem azt várta, amit korábban, vagyis a nemzetiszocialisták megnyerését. Mint megállapította: „Meggyőződésem, hogy a nemzetiszocialisták nem fognak részt venni a kormányban." Csupán azt akarta elérni, hogy a birodalmi elnök „maga is felismerje, hogy nem lehetséges a kabinet alátámasztása".

Schleicher szavaiból legalábbis Papen megérthette, hogy a továbbiakban nem számíthat korábbi pártfogója támogatá-

sára. Mert bár a tábornok von Gayl javaslatára – miszerint, ha Papen nem tartja a saját személyét alkalmasnak a tárgyalások vezetésére, úgy Schleicher próbálkozzon meg a közvetítéssel – végül is hajlandónak mutatkozott arra, hogy találkozzon Hitlerrel, ismét leszögezte, hogy reménytelennek tartja a megegyezést a nemzetiszocialistákkal. Emellett azt is megmondta, hogy véleménye szerint egyedül Hitlerrel érdemes tárgyalni, ami, ismerve Schleicher egyértelmű álláspontját és Hitler ellenszenvét a tábornok iránt, szintén nem biztatott eredménnyel.

Amíg azonban a hozzászólók általában kitértek a megoldás lehetőségére, erről Schleicher hallgatott. Az ülés résztvevői előtt nyilvánvaló volt, hogy a nemzetiszocialisták visszautasítása és, ami ezzel együtt járt, a parlament teljes mellőzése a konzervatív diktatúra kiteljesedését jelenti.

Papen viszont nem értett ezzel egyet, s ettől kezdve a két politikus útjai mindjobban eltávolodtak egymástól.

A kormányülésen végül „salamoni döntés" született. Megállapodtak abban, hogy a kormány nem nyújtja be lemondását, s a kancellár Schleicher támogatásával „fáradozni fog a nemzeti erők koncentrációjának létrehozásán".

Papen másnap beszámolt Hindenburgnak a döntésről, egyben javaslatot tett arra, hogy a korábbiaknál nagyobb engedményeket tegyenek Hitlernek. Úgy vélte, hogy a nemzetiszocialisták nem fognak elzárkózni többségi kabinet alakításától, amelyhez az erre már hajlandó centrum és a Bajor Néppárt mellett elegendőnek bizonyulhatott a német nemzetiek és a Néppárt megnyerése. Hindenburg jóváhagyta Papen tervét, és őt bízta meg a tárgyalások vezetésével.

A tárgyalások eredményéről Papen november 17-én számolt be a kormánynak. November 13-án a Centrumpárttal és a német nemzetiekkel folytatott megbeszéléseket, 16-án a Német Néppárttal. A Hugenberg vezette német nemzetiek és a mind erőteljesebben hozzájuk közeledő Német Néppárt, amelynek élére Stresemann halála után Eduard Dingeldey

került, egyértelműen Papen és a „nemzeti koncentráció" mellett foglalt állást, amint ez várható is volt. A centrum álláspontja más volt. Kaas és Josef Joos kifejtette, hogy jóllehet egyetért a „nemzeti koncentráció" gondolatával, a kormány élén nem tartja kívánatosnak Papen személyét. Papen beszámolt arról is, hogy kísérletet tett a szociáldemokratákkal folytatott megbeszélésekre, a pártvezetés azonban visszautasította meghívását.

A legfontosabbat mondandója végére tartogatta, mégpedig a nemzetiszocialisták álláspontjának ismertetését.

Papen, ugyancsak november 13-án, Hitlernek is javaslatot tett a tárgyalások felújítására. Meghívására azonban furcsa válasz érkezett. Az NSDAP az eszmecsere meglehetősen sajátos formáját kötötte ki: a tárgyalások helyett levélváltást javasolt. Hitler arra hivatkozott, hogy az augusztus 13-i tárgyalásokat követő kormányközlemény elferdítette álláspontját, ő ugyanis nem követelt „teljhatalmat", amint az a dokumentumban állt, csak „a vezetést kérte pártja számára". Papen úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Hitler november 16-i válaszlevele lényegében egyet jelent az elutasítással. Igazolva látta korábbi álláspontját, amely szerint a kormány lemondása és személyének kikapcsolása a tárgyalásokból elősegítheti a „nemzeti koncentráció" megalakítását. Más kifogást ugyanis Hitler most nem emelt. Ezzel a javaslattal kereste fel Hindenburgot, aki alapjában véve egyetértett véleményével, s hajlandó volt átvenni a tárgyalások irányítását. Felkérte ugyanakkor Papent, hogy amíg a tárgyalások folynak, a kormány ne mondjon le. Ez utóbbival Papen – amint már a kormányülésen kifejtette – nem értett egyet.

A következő hozzászóló Schleicher volt; véleménye szerint szintén elkerülhetetlen a kormány lemondása, de csak taktikai okokból, hogy „elejét vegyék a nemzeti körökben elterjedt uszító hadjáratnak, ami a mostani kormányt tartja bűnösnek abban, hogy nem jött létre a széles nemzeti front". Egyelőre azonban ő is azon a véleményen volt, mint Hindenburg – s

nem véletlenül, hiszen az elnök döntéseiben éppen neki volt a legnagyobb része ebben az időben –, hogy a kormány maradjon a helyén addig, amíg távozását a tárgyalások egyértelműen nem indokolják. A vita során azonban megváltoztatta véleményét, s ha egészen más megfontolásból is, mint Papen, támogatta a kancellárt a kormány azonnali lemondása körül kibontakozott vitában. Schleicher számára világos volt ugyanis, hogy amennyiben Hindenburg továbbra is ragaszkodik az elnöki rendszerhez és nem hajlandó pártkabinetet kinevezni – ezt pedig a kormányülésen az elnök titkára, Meissner újból határozottan megerősítette –, a nemzetiszocialistákkal nem lehet megállapodást kötni. Az elkövetkezendő napok eseményei Schleichert igazolták.

A Papen-kormány még aznap, november 17-én benyújtotta lemondását, amit a birodalmi elnök azzal a feltétellel fogadott el, hogy ügyvezető kabinetként továbbra is helyén marad a tárgyalások befejezéséig.

Hindenburg november 18-án és 19-én fogadta azoknak a pártoknak a vezetőit, amelyekre számíthatott a „nemzeti koncentráció" kormányának megalakításában. Amint az várható volt, a centrum és a Német Néppárt nem támasztott akadályokat, nem hangzott el viszont az egyértelmű igen a német nemzetiek és a nemzetiszocialisták részéről.

Hitlert 19-én 11 óra 30 perckor fogadta a birodalmi elnök, miután Meissner és Schleicher előzetesen tájékoztatta őt és Goringet. Így Hitlert nem érte váratlanul Hindenburg ajánlata, amelyet négyszemközti beszélgetésük alkalmával tett. A birodalmi elnök valóban meg akarta nyerni a nácі pártvezetőt, s ajánlata nem volt csupán formális, ahogyan azt Hitler a megelőző, Schleicherrel folytatott megbeszéléskor érezte. Bizonyította ezt az, hogy eszmecseréjük majd egy órát tartott, és később Meissnert is bevonták. Amikor Hitler elhagyta az elnök dolgozószobáját, az órák 12 óra 40 percet mutattak. Megállapodásra azonban egyelőre nem kerult sor. Hindenburg egyelőre csupán tájékozódni kívánt a nemzetiszocialisták állás-

pontjáról, s előterjeszteni újabb javaslatát. Az ajánlat lényege az volt, hogy a nemzetiszocialista pártvezető megbízást kap ugyan kormányalakításra, a kabinetnek azonban még megalakulása előtt bizonyítania kell, hogy „munkaképes parlamenti többséggel rendelkező egységes programja van". S erre Hitler nem tehetett azonnal ígéretet.

A náci pártvezetés még aznap Göringet bízta meg annak kipuhatolásával, hogy mennyiben hajlandók a polgári pártok az NSDAP programja alapján az együttműködésre. A két középpárt, a centrum és a Bajor Néppárt ismét határozottan leszögezte, hogy kész támogatni a Hitler vezette „nemzeti koncentrációt", a német nemzetiek vezetője, Hugenberg azonban visszautasította Göring meghívását. Válaszában közölte, hogy egyedül Hitlerrel kíván tárgyalni, ami egyet jelentett azzal, hogy komoly feltételeket kíván támasztani. Hitler tudta, miről van szó: a német nemzetiek csupán egy olyan kormány támogatását tartották lehetségesnek, amelyben pártjuk legalábbis a nemzetiszocialistákkal egyenlő hatalommal rendelkezik. További feltételük volt, hogy a kormány ne parlamenti alapokon működjön, hanem elnöki kabinetként, ami Hindenburg személyén keresztül biztosíthatta volna a képviselőházban mindössze 52 mandátummal rendelkező nemzetiek súlyát. A német nemzetiek ellenállása miatt az NSDAP számára nem maradt más hátra, mint hogy rávegye Hindenburgot feltételei módosítására. Hugenberg és a Német Néppárt nélkül ugyanis nem volt képes a követelt „munkaképes parlamenti többséget" biztosítani. Ez volt az oka annak, hogy Hitler a birodalmi elnökhöz intézett „expozéjában" végül is elutasította a parlamenti megoldást: „Csak egyetlen kérésem van Méltóságodtól, hogy számomra csupán azt a hatalmat és helyzetet biztosítsa, amelyet elődeimtől sem tagadott meg, és akik Méltóságod nevének tekintélyére és jelentőségére közel sem szolgálhattak annyira rá, mint ahogyan arra én képes vagyok." Kifejtette továbbá, hogy amennyiben elfogadná az elnök által felkínált lehetőséget, az mindenképpen a nemzetiszocialista mozgalom

„megsemmisülésével" végződne. Sőt ennél is tovább ment: „És akkor nem katonai diktatúra következne, hanem a bolsevista káosz."

Hogy mind Hindenburg, mind pedig Hitler komolyan igyekezett megoldást találni, azt bizonyítja, hogy az „expozé" után sem szakadt meg az eszmecsere. Az elkövetkező napokban több iratváltásra került sor. Egyrészt Hindenburg pontosította kívánalmait. A parlamenti többség fejében kész volt további engedményekre. „Teljhatalmat" kínált három lényeges korlátozással: az elnöki kivételes hatalmat biztosító 48. cikkely nem módosítható, a miniszterek listájának végleges jóváhagyása az elnök hatáskörében marad, továbbá a külügyminiszter és a hadügyminiszter személyének kijelölése is őt illeti.

Hitler válasza sem volt egyértelműen elutasító. November 23-i hosszú levelében nem tartotta teljesíthetetlennek Hindenburg kívánságait. A kormány megalakításának menetrendjére a következő javaslatot tette: *1.* Hindenburg kérjen tőle programot. *2.* A program elfogadása után jóváhagyásra benyújtja a kormánylistát. *3.* Hadügyminiszternek Schleichert, külügyminiszternek Neurathot fogja javasolni. *4.* Ezt követi a kancellár kinevezése és a kormány összetételének jóváhagyása. *5.* „A birodalmi Elnök Úr megbíz engem azzal, hogy teremtsem meg e kormány alkotmányos munkájának előfeltételeit, amelynek érdekében biztosítja számomra azt a teljhatalmat, amit ezen igen kritikus és nehéz időkben sohasem tagadott meg más parlamentáris birodalmi miniszterelnököktől sem."

A dokumentumból kitűnik, hogy Hitler valóban megegyezésre törekedett. Hindenburg válasza viszont egyértelműen elutasító volt. A bevezető sorokban a következő szerepel: „A birodalmi Elnök Úr tudomásul veszi az Ön válaszát, amely szerint kilátástalannak ítéli egy parlamentáris többségi kormány alakításának kísérletét, és ezért visszaadja felhatalmazását." Ezt követően pedig a korábbi indoklás: „A birodalmi Elnök Úr ilyen körülmények között attól tart, hogy az Ön

által vezetett elnöki kabinet szükségszerűen pártdiktatúrához fog vezetni, annak minden következményeivel. Rendkívüli módon kiélezi a német népen belüli ellentéteket – s hogy ehhez hozzájáruljon, azt sem esküje, sem pedig lelkiismerete nem teszi lehetővé."

Hitler nem késett a válasszal. Igyekezett egyértelműen kimutatni, mégpedig elsősorban a közvélemény számára, az elutasító dokumentumban foglaltak valótlanságát. A Meissnernek címzett és még aznap, november 24-én délután nyilvánosságra hozott levelében leszögezte: „*1.* Sohasem kíséreltem meg, hogy a parlamenti többségi kormány alakítását reménytelennek tüntessem fel, csupán az ehhez biztosított feltételeket ítéltem nem kielégítőnek. *2.* Rámutattam arra, hogy amennyiben feltételeket szabnak, úgy azokat alkotmányosan alapozzák meg. *3.* Sohasem kívántam elnöki kabinet élére kerülni, a német kormányválság megoldására tett javaslatom semmiféle összefüggésben nincs ezzel a kifejezéssel. *4.* Másokkal ellentétben szilárdan hangsúlyoztam a népképviselettel való alkotmányos együttműködés szükségességét, és kifejezetten biztosítottam, hogy csak e törvényes előfeltételek alapján kívánok dolgozni. *5.* Én nem csupán hogy semmiféle pártdiktatúrát nem helyeztem kilátásba, hanem most is, akárcsak ez év augusztusában, kész voltam arra, hogy a kormány alapjainak szélesítése érdekében szóba jöhető valamennyi párttal tárgyalásokat folytassak. E tárgyalásokat azonban eredménytelenségre kárhoztatta az, hogy fennmaradt az az elképzelés, amely szerint a Papen-kabinetet mindenképpen fenn kell tartani elnöki kabinetként... *6.* E felismerés következtében mindig is óvtam egy olyan kísérlettől, amely végül is csupán a puszta erőszakhoz vezet, és éppen ezért bukásra van ítélve. *7.* Én sohasem voltam hajlandó, és az elkövetkezendőkben sem leszek hajlandó arra, hogy az általam létrehozott mozgalmat a német nép érdekeitől eltérő más érdekeknek rendeljem alá..."

Az NSDAP hétpontos válaszában nyilvánvalóan hazugság

volt a pártdiktatúra törekvésének tagadása. (Néhány hónappal korábban, július 23-án Drezdában tartott választási beszédében egyértelműen bejelentette, hogy célja valamennyi más párt betiltása és az „egypártrendszer" bevezetése.) Megfelelt viszont a valóságnak az, hogy kísérlete a „munkaképes parlamenti többségi kormány" alakítására a német nemzetiek ellenállásán bukott meg, akik ragaszkodtak az elnöki kabinet rendszeréhez. Sőt az a furcsa helyzet is előállt – és ezt Hitler nem hagyta kihasználatlanul –, hogy az általa javasolt kormányhatalom valóban jobban megfelelt még a weimari alkotmánynak is: hiszen élén az ország legnagyobb pártja állt volna, s mindenképpen nagyobb támogatásra számíthatott a parlamentben az elnöki kabineteknél. Így joggal hivatkozhatott az alkotmányosságra, a parlamentáris rendszerre, a „népképviselet" fokozott figyelembevételére, bár ezt éppoly kevéssé vette komolyan, mint politikai ellenfelei.

Hitler így látszólag az alkotmányosság megtestesítőjeként léphetett fel a német nemzetiek programjával szemben. Hugenberg ugyanis, aki örömmel üdvözölte a tárgyalások végét, a következő nyilatkozatot tette közzé: „A legutóbbi hónapok fejleményei kezdetét jelentik a káros párt- és parlamenti uralom, valamint a birodalom és Poroszország dualizmusa felszámolásának. A Német Nemzeti Néppárt mindkettőt előrelépésnek ítéli. Üdvözöljük a birodalmi Elnök által hozott döntést, s ennek értelmében támogatjuk az elnöki kabinet gondolatát. Ennek során azonban mindenképpen el kell kerülnünk azokat a hibákat, amelyek megbénították a leköszönt kormányokat. A programpontok és feladatok előkészítésén alapuló többségi kormány gondolata ugyancsak emlékeztet az előző évek irányvonalára, s a Nemzeti Néppárt egyáltalán nem tartja kívánatosnak a korábbi tapasztalatok alapján azt, hogy a korábbiak megismétlődjenek. A jelenlegi súlyos válsághelyzet középpontjában valójában a személyi kérdések megoldásának nehézségei vannak."

A kormányválság átmenetileg a német nemzetiek programja

alapján oldódott meg, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a tényleges, akár az uralkodó osztályon belüli, akár a német társadalom egészében feszülő ellentétek tompultak volna.

A KATONAI DIKTATÚRA ÁRNYÉKÁBAN

December 1-én délután 6 órára Hindenburg magához kérette a miniszterelnököt, Papent, és hadügyminiszterét, Schleichert, hogy áttekintsék a tárgyalások eredményeit. A megbeszélésen rajtuk kívül jelen volt Hindenburg nagyhatalmú titkára, Meissner, és az elnök fia, egyben adjutánsa, Oskar von Hindenburg is. A légkör szinte „családias" volt: a kényelmes karosszékében ülő ősz birodalmi elnököt félkörben vették körül bizalmasai. A legfontosabbról kellett dönteniük, a kormány sorsáról és a további lehetőségekről.

Papen a másnap délelőtti kormányülésen bejelentette, nem lát lehetőséget arra, hogy a birodalmi elnök kívánságainak megfelelő új kormányt alakítson, s ezért javaslatot kíván benyújtani lemondására, valamint Schleicher kancellári kinevezésére. Schleicher ehhez hozzáfűzte, hogy a változásra elsősorban azért van szükség, mivel egy újabb Papen vezette kabinet kinevezése elkerülhetetlenül káoszhoz vezetne, amelynek során könnyen polgárháborús helyzet alakulhatna ki, sőt a nemzetiszocialisták részéről újabb puccskísérlettel is számolni kellene. A rendőrség és a Reichswehr ugyanakkor nem lenne képes „ellenőrzése alatt tartani" az események alakulását.

A kormány tagjai egyetértettek a helyzetértékeléssel, és Papen benyújtotta lemondását a birodalmi elnöknek.

Az új kormány december 3-án lépett hivatalba. Első ülésének hivatalos megnyitása előtt a leköszönő Papen alkalmat kapott arra, hogy minisztertársaitól búcsút vegyen. Papen rövid beszédében megállapította, hogy törekvései a kormány parlamenti bázisának szélesítésére nem jártak eredménnyel,

majd az események alakulásából azt a következtetést vonta le, hogy lemondása egyben „a liberális korszak végét jelenti". S ha túlzás volt is kormányzatát, amely az elnöki diktatúra rendszerének kiteljesedése volt, „liberális korszaknak" nevezni, kétségtelen, hogy ami az elkövetkezendő hónapokban történt, igazolta Papen jóslatát. A baljós fejleményekben azonban magának Papennek jóval nagyobb szerep jutott, mint az új kancellárnak, Schleichernek.

Schleicher a német birodalom történetének második tábornok-miniszterelnöke volt, elődjének, a Bismarckot követő Leo von Caprivinek a legálissá vált szociáldemokrácia hatalmas előretörését kellett átélnie. Schleicher azonban nem kívánt hasonló kísérletekben részt venni, s Hindenburg és köre biztosítékot jelentett arra, hogy erre ne is kerülhessen sor. A történelem éppen az ellenkező alternatívát kínálta: az uralkodó osztályok diktatúrájának kiteljesedését.

Az új kormány személyi összetétele nem mutatott nagyobb változást az előzőhöz képest. Csupán a belügyminiszter von Gaylt váltotta fel az erős kezű Bracht, Papen volt poroszországi megbízottja, a munkaügyi miniszter Fritz Schäffert, a Bajor Néppárt elnökét pedig Friedrich Syrup, a Munkaközvetítő és Munkanélküli-biztosítás Birodalmi Hivatalának elnöke, az Önkéntes Munkaszolgálat birodalmi biztosa. A miniszterelnökség mellett Schleicher továbbra is megtartotta a hadügyi tárcát. A változtatások azonban már jelezték a kabinet újabb törekvéseit.

Kormányzásának első időszakában Papenhez hasonlóan Schleicher is kísérletet tett arra, hogy szélesebb parlamenti támogatást biztosítson kabinetje számára. Módszerei azonban jelentősen különböztek az elődjétől. A közismert intrikus, a „szürke eminenciásból" miniszterelnökké előlépett politikus, Hindenburg bizalma mellett, a Reichswehrre alapozta hatalmát, s fő törekvése volt, hogy „tábornoki diktatúrája" mögé felsorakoztassa a reformista szakszervezetektől a náci párt radikális szárnyáig terjedő erőket.

Az első napokban úgy tűnt, Schleicher törekvéseit siker koronázza. A náci párt egyik legjelentősebb személyisége, Gregor Strasser elfogadta a meghívását. Strasser nem csupán Hitler legkorábbi harcostársai közé tartozott, hanem mint a párt Politikai Osztályának (a szervezetet 1932-ben hozták létre, a júliusi választások előtt) birodalmi vezetője és a párton belüli „antikapitalista", radikális vonal vezére külön irányzatot is képviselt. Ez utóbbit kívánta kihasználni Schleicher. Hitler megnyerésében ugyanis nemigen reménykedhetett: ő december 1-én egyértelműen visszautasította Schleicher tárgyalási javaslatát, amelyet még kormányának megalakítását megelőzően tett.

A Strasserrel folytatott tárgyalásokban Schleicher két lehetőséget is látott: nem tartotta kizártnak, hogy személyén keresztül nyomást gyakorolhat Hitlerre, de elsősorban a náci párt zárt sorainak megbontására számított. Reményeiben azonban néhány nap alatt csalatkoznia kellett.

December 5-én a náci pártvezetés meghallgatta Strasser beszámolóját a kancellárral folytatott megbeszélésről, és bár voltak olyanok, akik megfontolandónak tartották a felajánlott alkancellári és porosz miniszterelnöki bársonyszék elfogadását, végül is Hitler, Göring és Goebbels elutasító álláspontja kerekedett felül, sőt elmarasztalták Strassert, mivel előzetesen nem tájékoztatott senkit a Schleicher által kilátásba helyezett találkozóról. (Hitler egyenesen árulásról beszélt, s követelésére Strassert december 8-án megfosztották valamennyi párttisztségétől, és három hétre „szabadságolták".)

Amikor Schleicher a kormány december 7-i ülésén bejelentette, hogy „a nemzetiszocialisták elhatározták: a tolerálás útjára lépnek", már minden eldőlt. Taktikájával éppen az ellenkezőjét érte el annak, amit célul tűzött ki: nem sikerült megnyernie még a náci pártvezetés egy részének támogatását sem, Hitlernek viszont sikerült felszámolnia a számára éppen az adott időszakban a legnagyobb nehézségeket támasztó párton belüli ellenzéket. (Schleicher szűklátókörűségének volt

bizonyítéka, hogy Strasserrel kapcsolatos terveit ezután sem adta fel. Elérte ugyan, hogy januárban Hindenburg fogadja a volt náci vezetőt, a birodalmi elnök azonban ekkorra már jobban tisztában volt a lehetőségekkel, mint kancellárja: amint az a január 12-én kiadott hivatalos közleményből kitűnik, „a várható politikai következményekre való tekintettel a birodalmi Elnök Úr elutasította, hogy a Gregor Strasser által felvetettekkel kapcsolatban állást foglaljon, nem tulajdonított fontosságot annak sem, hogy a találkozóról ismertetőt tegyenek közzé".)

A nemzetiszocialistákkal folytatott tárgyalások idején, majd különösen azok körvonalazódó eredménytelenségekor Schleicher kísérletet tett a munkásmozgalom szocialista szárnyának megnyerésére is. Bízott abban, s nem is minden alap nélkül, hogy rá tudja bírni a szociáldemokrata pártvezetést a decemberi „határozott ellenzékiséget" bejelentő nyilatkozatának felülvizsgálatára is. Ezt szolgálta a kormány nagy hírveréssel kísért „szociális programja", amelynek ismertetésére maga a kancellár vállalkozott.

Schleicher december 15-én elmondott rádióbeszédében többek között kijelentette, kormányának programja „csak egyetlen pontból áll: Munkát teremteni!" Nem említette ugyan, milyen intézkedésekre készül, ígéretet tett azonban arra, hogy a korábbi gazdaságpolitika legtámadottabb rendeletét, a kollektív bérszerződések jogát korlátozó szeptember 4-i és 5-i szükségrendeletet felül fogják vizsgálni. Beszédében magát „szociális tábornoknak" nevezte, aki „éppúgy nem híve a kapitalizmusnak, mint a szocializmusnak".

A rádiónyilatkozatot követően a kormány konkrét javaslatait is eljuttatta a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezetőségéhez. Ebben felajánlották a szociáldemokraták vezette Birodalmi Lobogó és a német nemzetiek befolyása alatt működő Stahlhelm egyesítését, a közös Birodalmi Harci Szövetség (Reichskriegerbund) megalakítását, egyben valamennyi hasonló védelmi szervezet feloszlatását (ez utóbbi a náci

SA-ra és SS-re, valamint a kommunista Vörös Frontharcosok Szövetségére vonatkozott), továbbá valamennyi szakszervezet egyesítését, s végül az NSDAP betiltását is. Cserében azt kérték, hogy a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek két miniszteri tárcát vállaljanak a kormányban.

A szociáldemokraták egyértelműen elutasították Schleicher nyilvánvalóan provokatív, egyértelműen a pártegység megbontására, valamint a párt és a szakszervezetek közötti nézetkülönbségek kihasználására alapuló ajánlatát. Ezúttal azonban a kancellár részben el tudta érni célját: a szociáldemokrata parlamenti frakció mintegy 20-22 tagja mellé, akik még december elején „taktikailag hibásnak" ítélték a Schleicher-kormány elleni bizalmatlansági indítványt (a kommunisták és a szociáldemokraták indítványa végül is nem került szavazásra), felsorakoztak a szakszervezetek vezetői is. Theodor Leipart, az Általános Német Szakszervezeti Szövetség (Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund) elnöke újévi beszédében (december 30-án) kijelentette: „A szociáldemokrata párttal, amellyel évtizedek óta együttműködünk, egyetértünk abban, hogy a munkásság végső célja a szocializmus megvalósítása. Azonban Önök tudják, hogy a szakszervezeteket azért hozták létre, hogy a fennálló gazdasági rend keretein belül munkálkodjanak a dolgozók helyzetének javításán. Ma a Schleicher-kormány kísérletet tesz arra, hogy követeléseink egy részének eleget tegyen. A szocializmust ez a kormány nem fogja megvalósítani. Ellenkezőleg, éppúgy, mint a Papen-kormány, a kapitalizmust szilárdítja meg. Azonban elutasíthatjuk-e a kormánynak azt a kérését, hogy működjünk együtt újabb munkaalkalmak biztosításában?... A munkásságért reánk háruló felelősség túl nagy ahhoz, hogy elvessük a tárgyalások lehetőségét azokkal, akik számunkra a múltjuk miatt nem kellemesek."

Leipart nyilatkozatát tárgyalások is követték, a szakszervezetek azonban nem nyújthatták – még ha vezetőik hajlandók lettek volna is erre – azt a segítséget, amelyre Schleichernek

szüksége volt. (Január 6-át követően Leipart is megváltoztatta álláspontját, azután, hogy a szociáldemokrata pártelnökség nevében Breitscheid nyomatékosan azt „tanácsolta", hogy hagyjon fel a kormánnyal folytatott tárgyalásokkal. A szakszervezetek január 21-i szociálpolitikai követeléseiket már nem Schleicherhez, hanem magához Hindenburghoz nyújtották be.)

Schleicher kormányzata az első hetekben mindezek ellenére olyan sikereket mondhatott magáénak, amelyek Papen idején még elképzelhetetlenek voltak. A parlament nagy többséggel szavazta meg december 9-én a szeptemberi szükségrendelet szociálpolitikai intézkedésének hatályon kívül helyezését, az amnesztiát – amelynek hatásköréből kivonták a rendőrség és hadsereg körében végzett lázító tevékenységért elítélteket –, majd elnapolta további tevékenységét. December 19-én kedvezően fogadta a közvélemény az augusztus 9-én a politikai rendzavarások és terrorcselekmények ellen hozott elnöki rendelet hatályon kívül helyezését, s még inkább az év végére meghirdetett „belső békéről" kiadott kormányrendeletet, amely január 3-ig betiltott minden politikai gyűlést. (Ennek alapján elutasították viszont a kommunisták és szociáldemokraták azon követelését, hogy a Reichstagot még a karácsonyi ünnepek előtt hívják össze.)

A „polgárbéke" azonban nem bizonyult többnek vihar előtti csendnél. Schleichernek hamarosan minden korábbinál hatalmasabb ellenfelekkel kellett szembenéznie. Az általa képviselt katonai-elnöki diktatúra ugyanis nem kínált mást, mint a fennálló, korántsem kedvező politikai és gazdasági helyzet konzerválását. S még valamit, ami kétségtelenül hozzájárult az ellenzéki polgári pártok és részben a szociáldemokraták korábbinál átmenetileg mérsékeltebb politikájához: a katonai diktatúra fenyegetését. A katonai diktatúra terve, amelyet Schleicher már a Papen-kormány válságának utolsó napjaiban, a november 25-i kormányülésen felvetett, a Reichswehrnek és Hinden-

burg korének feltétlen bizalmán alapult. S január folyamán éppen ez utóbbi vált mindinkább kérdésessé.

Amíg Schleicher azon fáradozott, hogy szociális demagógiával színezett konzervatív politikája számára megnyerje a politikai pártokat, a német társadalom politikai és gazdasági életében mind erőteljesebb befolyásra tettek szert azok az erők, amelyek a gyökeres változást surgették.

A döntő tényező a német finánctőke és nagybirtok helyzetértékelésének megváltozása volt. Az előbbiek megfontolásait alapvetően gazdasági, az utóbbiakét politikai érdekek vezérelték.

1932 decemberében már számos jel mutatott arra, hogy a világgazdasági válság a végéhez közeledik. A német finánctőke legtekintélyesebb szervezetének, a Német Ipar Birodalmi Szövetségének (Reichsverband der Deutschen Industrie) elnöke, Gustav Krupp von Bohlen und Halbach már a szervezet főtanácsának december 14-i ülésén kijelentette: „A gazdasági élet alapvető feltételeinek javulását jóval kedvezőbbnek látom, mint egy évvel korábban." S ehhez mindjárt hozzátette: „Vessenek véget a politikai rendszereknek, amelyekkel Önök bilincsbe verik a gazdaságot. Követeljék meg a gazdaságtól a legnagyobb teljesítményt, azonban nyújtsanak ehhez becsületes lehetőséget a párt- és hatalmi politikai akadályok elhárításával."

Krupp nyilatkozata lényegesen különbözött a november 17-én Hindenburghoz intézett, 39 nagyiparos által aláírt titkos feljegyzéstől. Ez a dokumentum a hatalmas sztrájkhullám idején készült, s a birodalmi elnöktől a „gazdaság nyugalmának és megszilárdításának" érdekében kérte Hitler kancellári kinevezését egy elnöki kabinet élére, azaz Hitler néhány nappal később, november 19-én és 21-én előterjesztett követeléseinek teljesítését. Krupp (akinek neve nem szerepelt az aláírók között) most már nem csupán „rendet és nyugalmat" követelt, hanem a rendszer megváltoztatását, a tőkés gazdaság számára a korábbiaknál kedvezőbb feltételeket. Igaz, többet is ígért:

gazdasági fellendülést. S ezzel a Hitler mögött már korábban felsorakozott finánctőkések érdekeinél szélesebb gazdasági vezető körök véleményét képviselte. Amint azt később a háborús bűnösök nürnbergi perében a Nemzetközi Katonai Törvényszék vizsgáló bizottsága előtt Kurt Freiherr von Schröder bankár vázolta: 1932–1933 fordulóján „a gazdaság embereinek általános törekvései arra irányultak, hogy Németországban erős kezű vezető jusson hatalomra. A gazdaság érdekközösségét táplálta a félelem a bolsevizmustól, és az a remény, hogy a nemzetiszocialisták, amennyiben hatalomra kerülnek, tartós politikai és gazdasági alapokat hoznak létre Németországban. Közös érdek volt továbbá, hogy megvalósuljon Hitler gazdasági programja, amelynek leglényegesebb pontja a gazdaság önirányítása volt."

Schröder báró nem véletlenül került a nürnbergi vizsgáló bizottság elé. Egyike volt azoknak a nagytőkéseknek, akiknek döntő szerepe volt abban, hogy a német gazdasági és politikai élet vezető körei egyre szorosabban felzárkóztak Hitler mögé. Az ő kezdeményezésére került sor 1933. január 4-én arra a titkos tanácskozásra, amelyen Papen és Hitler szövetséget kötött Schleicher ellen, megállapodva egy közös kormány alakításában.

Papen elképzeléseivel mindinkább egyetértett Hindenburg is, akit Schleicher „szociális demagógiájánál" is jobban aggasztott az az ellentét, amely a kormány és a keletporosz junkerek érdekeit képviselő Birodalmi Agrárszövetség között kirobbant. A közvélemény előtt ugyan védelmébe vette kancellárját a szövetség vezetőinek január 11-én nyilvánosságra hozott vádjaival szemben, amelyekben azt állították, hogy a vidék elnyomorodása „azoknak az intézkedéseknek a következménye, amelyek még egy tiszta marxista kormány alatt is lehetetlenek lettek volna", magánbeszélgetésük során azonban komolyan figyelmeztette a nagybirtokosok érdekeinek komolyabb figyelembevételére. E figyelmeztetés hatására ugyan január 19-én elnapolták a 25 milliárdos „keleti segély" elosz-

tásának egyértelműen gyanús körülményei miatt indított vizsgálatot, s még aznap magasabb mezőgazdasági védővámokat fogadtak el, a kormány erejéből azonban már nem tellett arra, hogy január 25-én megakadályozza a szociáldemokraták és a centrum parlamenti bizottsági tagjainak elmarasztaló határozatát. A német nemzetieket nagy többséggel leszavazták.

Az uralkodó osztály különböző rétegeinek szembefordulását Schleicherrel tükrözte a kormányt támogató polgári pártok politikájának megváltozása is. Elfordult tőle a centrum, amelynek vezetője, Kaas prelátus december 30-án Schleicher „polgárbékéjét" támogatva még úgy nyilatkozott: „Önmagában teljesen mindegy, ki vezeti Németországot... Nem az a fontos, ki ő, hanem az, hogy mire képes. Nem az a döntő, hogy tábornoki sávokkal ékeskedik, vagy a munka edzette kérgesre a tenyerét, hanem az, hogy hová vezet minket, és útja végén a béke legyen, ne pedig harc, amelyben mindenki küzd mindenki ellen." Előbb a „keleti segély" elnapolásával kapcsolatos erőfeszítésekkel szálltak szembe, majd január 26-án alkotmányellenesnek minősítették Schleichernek azt a törekvését, hogy a szükségállapot-törvény alapján halassza el a választásokat. (Majd a Schleicher-kabinet lemondásának napján, január 28-án felajánlották kormányrészvételüket – a Bajor Néppárttal együtt – Papennek.)

Hugenberg, a német nemzetiek vezére, aki december 15-én még óva intette Schleichert attól, hogy az elnöki kabinetet parlamenti kormányzattal váltsa fel, már január közepétől Hitlerrel tárgyal a nácik berlini főhadiszállásán az új kormány megalakításáról. S bár elképzelései még távol állnak Hitlerétől – a Reichstagot teljesen és véglegesen kikapcsoló, szükségállapoton alapuló, Papen vezette kabinetre gondol –, Schleicherrel azonban már végleges a német nemzetiek szakítása.

Schleicher, aki a január 16-i kormánygyűlésen még bízott abban, hogy Strasser, Hugenberg és egy centrumpárti vezető

bevonásával megszilárdíthatja helyzetét, szinte az egyik napról a másikra egyedül maradt.

A birodalmi elnök is ezekben a napokban vonta meg bizalmát Schleichertől, hogy azzal a nácikkal tárgyaló és útjukat egyengető Papent tüntesse ki. Január 23-án visszautasította Schleicher kívánságát, hogy a szükségállapot bevezetésével és a Reichstag feloszlatásával erősítse meg a kormány helyzetét. Majd miután január 28-án még a Reichstag feloszlatását is megtagadta tőle, elfogadta a kormány lemondását.

Ezt követően, január 28-án este 10 óra körül vette kezdetét a Németország történetében egyedülálló kísérlet. A szokatlanul kései időpont ellenére Papen, a kormányalakítási tárgyalásokkal megbízott közvetítő még a birodalmi elnök dolgozószobájában tartózkodott. Éppen beszámolt a Hitlerrel, Hugenberggel és a Bajor Néppárt vezetőjével, Fritz Schäfferrel folytatott, lényegében eredménytelen megbeszéléseiről, amikor bejelentették Kurt Freiherr von Hammerstein-Equort tábornokot, a Reichswehr vezérkari főnökét, és kísérőjét, Karl von Stülpnagel tábornokot. Hindenburg nem szerette az előzetes programjában nem szereplő látogatásokat, különösen nem este 10 után, amikor szigorú orvosi utasításra már nyugovóra készült. Általában kivételt tett azonban a katonákkal, kiknek társaságát mindig is jobban kedvelte, mint a polgári politikusokét. Hammerstein-Equort azonban közel sem tartozott kedvencei közé. A véleménye szerint „túl sokat vadászgató" tábornok éppen a legutóbbi hadgyakorlaton súlyos hibákat követett el: az „Átkelés az Oderán" manővert, amely különösen érdekelte a birodalmi elnököt, az elitegységek csapnivaló módon hajtották végre.

A katonákból aznapra amúgy is elege volt. Csalódott Schleicherben, aki elnöki rendeletektől támogatva sem volt képes megoldani a kancellári és hadügyminiszteri kinevezésekor kapott feladatot.

Hindenburg feltett szándéka volt, hogy újabb elnöki kormányt nem nevez ki. Ezért bízta meg Papent, hogy tárgyaljon

a pártok vezetőivel olyan kabinet alakításáról, amely biztosítaná a parlament többségének támogatását. A két tábornok azonban nyilvánvalóan nem ebből a célból kereste fel. A vezérkarban Schleicher feltétlen híveiként ismerték őket, ami nem sok jóval kecsegtetett. Rossz előérzete hamarosan bizonyossággá vált.

„– Engedje meg, hogy a Reichswehr nevében a legalázatosabban kijelentsem, hogy mind a tisztikart, mind pedig a csapatokat rendkívüli módon aggasztja az események alakulása. A birodalmi kancellár és hadügyminiszter menesztését a hadsereg nem tudja elviselni. A legalázatosabban kérem a birodalmi elnök urat, hogy ezt az intézkedést..." De Hammerstein-Equort nem tudta befejezni a mondatot. Hindenburg indulatosan félbeszakította:

„– Hogy mit tud elviselni a Reichswehr, azt én magam is tudom. Ebben a tekintetben a tiszt urak mindenféle kioktatását kikérem magamnak. – Majd a sikertelen oderai manőverre utalva, már gunyorosan hozzátette – Mindenképpen jobb lenne, ha az urak kevesebbet foglalkoznának politikával és többet törődnének csapategységeik kiképzésével."

A kívülálló hallgató számára a tárgyalásnak sem nevezhető rövid közjáték mondatai nem sokat jelenthettek volna. A jelenlévők azonban pontosan tudták, miről van szó. Schleicher nem csupán újabb elnöki kinevezést és ezzel együtt teljhatalmat követelt a maga számára, hanem katonai diktatúrára tört, a megingott köztársaságra kívánt végső csapást mérni. Hindenburg azonban jobban tisztában volt az erőviszonyokkal, semhogy elfogadta volna ezt a megoldást. A katonai diktatúrával szemben felvonultatnák erőiket a weimari alkotmány alapján álló szociáldemokraták és polgári pártok mellett a parlamenti mandátumaik alapján jelentős miniszteri posztokra számító konzervatív nemzeti néppártiak, s mindenképpen fellépnének ellene a tisztikar jelentős része által is támogatott, már a kormányhatalom várományosainak tekintett nemzetiszocialisták. S ha összecsapásra kerül sor, ugyancsak kérdéses,

hogy képes volna-e az ellentétektől megosztott Reichswehr megbirkózni a jelentős fegyveres erőkkel is rendelkező pártokkal. Hindenburg mindezt mérlegelve döntött a megbízható Blomberg hazarendelése mellett, akit az új kormányban való részvételre utasított. Bármennyire is szokatlan volt az eljárása, még a kormány megalakulását, a kancellár kinevezését megelőzően feleskette hadügyminiszternek.

Blomberg kinevezése felgyorsította az eseményeket. A katonai puccskísérlet veszélye egyértelmű intézkedést követelt. Az első a lemondást követően ügyvivő miniszterelnökként és hadügyminiszterként is hivatalban maradt Schleicher minden hatalomtól való megfosztása, és a tényleges hatalmat képviselő fegyveres erők biztos kézbe helyezése kellett hogy legyen. Ez indokolta Blomberg gyors kinevezését. A második, nehezebben megoldható feladat az új kormány megalakítása volt. Mégpedig nem akármilyen kormányé. Hindenburgnak, bár nem szívesen, végképp fel kellett adnia azt a tervét, hogy ismét Papent bízza meg kormányalakítással, most már a széles körű hatalommal felruházott, de Schleicherrel szemben a kancellárságra nem pályázó Blomberg támogatásával. (A korábbi Papen-kormányban Schleicher töltötte be a hadügyminiszteri tisztet.) Ez a kormány ugyanis nem lehetett volna más, mint egy újabb, szükségrendeletekkel lavírozó, a parlament többségével és most már részben a Reichswehrrel is szemben álló elnöki kabinet. E kísérlet már két alkalommal csődöt mondott, s most első ízben a Reichswehr is ellenezte. A szükségkormányzás ugyanis tovább súlyosbította a gazdasági és politikai válságot. A megoldást Hindenburg az elnöki kormányok rendszerével szembefordult jobboldal pártjaiból, elsősorban a nemzetiszocialistákból és a nemzeti néppártiakból alakított kormányban látta. A „nemzeti" kormány megalakítása nem tűnt túlzottan bonyolult feladatnak. Hindenburg, nem utolsósorban Papen sugallatára, úgy vélte, hogy a kancellárságért cserében Hitler a hagyományos polgári pártok „korrekt" partnere lesz, és lenyesegeti majd a nemzetiszocializmus

„vadhajtásait". Szükségesnek tartotta ugyanakkor két biztosíték beépítését: az egyik Papen alkancellári és porosz miniszterelnöki posztja volt, a másik pedig Blomberg hadügyminisztersége. Így Blomberg kinevezésének kettős jelentősége volt: Schleicher végleges eltávolítása mellett egyértelművé tette, hogy Hindenburg végül is Hitler mellett döntött.

Schleicher „Hindenburg istállójának utolsó paripája" volt – mint ahogyan azt maga mondta még kancellári kinevezésekor a birodalmi elnöknek. Tisztában volt azzal, talán jobban, mint környezete és maga Hindenburg, hogy kormányzatával véglegesen megszűnik az uralkodó osztályok általuk képviselt földbirtokos-militarista csoportjának politikai vezető szerepe. Az utolsó lehetséges lépésre azonban nem tudta magát rászánni. Talán az erőviszonyokat helyesen mérlegelve, de bizonyosan Hindenburg tekintélye előtt meghajolva nem támogatta a Reichswehrben megmaradt híveinek puccskísérletét, amelynek célja Hitler hatalomra jutásának megakadályozása, katonai diktatúra bevezetése volt.

Az első nap délutánja – „Hitler hatalmon!"

1933. január 30-án déli 12 óra 40 perckor a következő hivatalos közleményt tették közzé a német távirati ügynökségek:

„Von Hindenburg birodalmi elnök Adolf Hitler urat birodalmi kancellárrá nevezte ki. A birodalmi kancellár javaslatára a birodalmi elnök kinevezte

Franz von Papen volt birodalmi kancellárt helyettes birodalmi kancellárrá és Poroszország birodalmi biztosává,

dr. Frick volt államminisztert, a Reichstag tagját birodalmi belügyminiszterré,

Werner von Blomberg altábornagyot honvédelmi miniszterré,

Schwerin von Krosigk grófot birodalmi pénzügyminiszterré,

dr. Alfred Hugenberg titkos pénzügyi tanácsost, a Reichstag tagját birodalmi gazdasági miniszterré, valamint ellátási- és mezőgazdasági miniszterré,

Franz Seldtét, a Stahlhelm szövetség fővezérét birodalmi munkaügyi miniszterré,

Freiherr von Eltz-Rübenaut birodalmi posta- és közlekedésügyi miniszterré,

Hermann Göringet, a Reichstag elnökét tárca nélküli birodalmi miniszterré és egyben a légiközlekedés birodalmi biztosává – Göring birodalmi miniszter megbízást kapott a porosz belügyminiszteri teendők ellátására.

Dr. Günther Gereket, a munkaalkalmak létrehozásának birodalmi megbízottját megerősítette hivatalában.

A birodalmi igazságügy-miniszter kijelöléséről a későbbiekben történik intézkedés."

Hitler kancellár és kormánya a weimari alkotmányra tette le esküjét a birodalmi elnök előtt. Ezzel a majd kétéves kormányválság megoldódott – Brüning, Papen és Schleicher elnöki kabinetjét, az alkotmánnyal mind élesebben szembeforduló és a politikai pártoktól eltávolodó elnöki diktatúrát olyan kabinet váltotta fel, amely „Weimar szellemében" ismét számíthatott a parlament többségének támogatására. A Hitler-kormány azonban nemcsak ebben az értelemben volt visszatérés a „weimari alapokhoz": megalakítását elősegítette a katonai diktatúra veszélye is.

Hitler persze – elődeitől eltérően – nem alkotmányos hatalmat akart és valósított meg. A parlament számára a totális fasiszta diktatúra létrehozásának egyik, korántsem legfőbb eszköze volt.

Miközben az SA és az SS egyenruhás alakulatai az Állatkertnél gyülekeztek, hogy fáklyás felvonulással ünnepeljék a Führer hatalomra jutását, a kormány tagjai első ülésüket tartották. A miniszterek tanácskozása délután 5 órakor kezdődött; a Wilhelmstrasséra érkező Hitler fekete vászontetős Mercedesét a rendőrségnek kellett kiszabadítania rajongóinak tömegéből.

A birodalmi kancellár, amint arról a korabeli krónikások is megemlékeztek, már ezen az első ülésen nagy hatással volt minisztereire. Rögtön a tárgyra tért: mellőzve a formaságokat, azt a kérdést tette fel a kormány tagjainak, hogyan biztosítható a parlament kétharmados többsége a „felhatalmazási törvény" (Ermächtigungsgesetz) megszavazásához. E törvény alkotmányos lehetőséget teremthetett mindarra, amit Hitler célul tűzött ki. A parlament ugyanis hozzájárulását adhatta ahhoz, hogy a kormány maga bocsásson ki törvényeket, azaz legálisan kapcsolja ki a polgári demokratikus parlamenti rendszert,

s végleg megszabaduljon a parlamenttel szemben alkalmazott, azonban egyben az elnök hatalmát is szilárdan biztosító 48. cikkely kényszerintézkedéseitől.

A miniszterek válasza is hasonlóan határozott volt: a kommunista párt betiltásával és mandátumainak megsemmisítésével, vagy, amint Hitler mondta, „bekasszírozásával". Nem bíztak abban, hogy pusztán a parlament felosztásával és választások kiírásával elérhetik céljukat. A miniszterek és maga a kancellár azonban tisztában volt e lépés kockázatos jellegével. Tudták, hogy a kommunista párt elszánta magát, hogy általános sztrájkkal válaszol a kormány kinevezésére, s felajánlja együttműködését a szociáldemokrata pártnak. Azzal is tisztában voltak, hogy a szociáldemokraták, akik vezetőségi ülésükön a kormány felesketésének pillanataiban egy hivatalnokkabinet támogatását helyezték kilátásba Hitlerrel szemben, nehezen tudnák megakadályozni a kommunista javaslat elfogadását. S bár Hugenberg egyértelműen állította, hogy értesülései szerint nem kell általános sztrájkra számítani, Hitler nem akarta ezt a kockázatot vállalni. Nem utolsósorban Blomberg kijelentése miatt, aki kérdésként felvetett megjegyzésre („a valószínű általános sztrájk leverésére lehetőség szerint nem szabad a Reichswehrt bevetni") határozottan leszögezte: „a katonák csak külföldről jövő támadás ellen fognak harcolni".

A kormány egyelőre a fasiszta diktatúra kiépítésének „békésebb" megoldását, az ellenfelek megfélemlítésének és megosztásának – a történelemben már oly sokszor bevált – útját választotta.

Február 4-én a polgári pártok többségének jóváhagyásával rendeletben tiltotta meg a kormány bírálatát, és korlátozta a gyülekezési- és sajtószabadságot. Február 27-én, amíg a szociáldemokrata párt az általános sztrájkkal szemben a legalitás védelme mellett döntött, és ismét a választásokon akart csatát nyerni, a Reichstag felgyújtásának ürügyén betiltotta a kommunista pártot. A március 5-i terrorválasztások után vala-

mennyi polgári párt támogatásával, 414 szavazattal 94 ellenében, elfogadtatta a parlamentben a „felhatalmazási törvényt". Május 2-án feloszlatta a legalitás reményében a szociáldemokrata párttól eltávolodott szakszervezeteket. Június 22-én a rendszert „toleráló", a kormány külpolitikai programját a parlamentben megszavazó és a náci terror elleni nemzetközi tiltakozó hullámot támogató Szocialista Munkásinternacionáléval kapcsolatait megszakító szociáldemokrata párt politikai tevékenységét tiltotta be, hogy július 14-én, a polgári pártok „önfeloszlatása után" „Az új pártok alakítása ellen" című törvénynyel tegyen pontot az ország politikai életének „gleichschaltolására". Ugyanez a folyamat játszódott le a gazdasági életben is: a július 15-én megalakított tizenöt tagú Német Gazdaság Főtanácsa kapott lehetőséget arra, hogy a német finánctőke legreakciósabb, Krupp, Thyssen, Schröder és Vögler képviselte szárnyának irányításával tegyen kísérletet a német állammonopolista kapitalizmus kibontakoztatására.

Az 1933. január 30-i kormánygyűlés után az SA és az SS fáklyás felvonulásának fényei világították meg a Wilhelmstrasse komor palotáit. Hitler a csípős hideg ellenére a kancellária nyitott ablakából üdvözölte a felvonuló alakulatokat.

Hindenburg zárt ablakok mögül figyelte a fellobbanó lángokat.

Az irodalomról

A Pulitzer-díjas amerikai Hitler-kutató, *John Toland* a következő sorokkal ajánlja olvasóinak „minden idők legterjedelmesebb" Hitler-monográfiáját: „Olyan objektíven kívántam bemutatni Hitlert, amennyire az csak emberileg lehetséges. Az igazság után kutattam, másra nem törekedtem." A több mint 1200 oldalas könyv azonban éppen a legfontosabbal nem foglalkozik, Hitler hatalomra jutásának elemzésével. Alig 60 oldalt tesz ki az 1930-as választásoktól az 1933. január 30-ig terjedő időszak tárgyalása, ennek is mintegy tizedét Geli Raubal öngyilkossága körülményeinek boncolgatása. Elsősorban személyes vonatkozásokat feleleventő részletek viszonylagos pontossága a munka fő érdeme; a szerző a levéltárak forrásai mellett szinte valamennyi fontos kortárs visszaemlékezésére támaszkodott, sőt mintegy 250 interjút maga készített a náci párt olyan befolyásos személyiségeivel, mint Dönitz admirális, Ernst Hanfstaengl sajtófőnök, Hjalmar Schacht gazdasági szakember és Otto Skorzeny, a hírhedt SS-Standartenführer. E részleteket használtam fel munkámban, kiegészítve és pontosítva azokat a résztvevők publikált visszaemlékezéseivel: főleg a Hitler és Hindenburg, valamint Hitler és Papen, Brüning, valamint Schleicher közötti tárgyalások ismertetésekor. Ez utóbbiaknál felhasználtam *Brüning* önleleplező emlékiratát (Memorien 1918–1934. Stuttgart 1970., valamint Zeitschrift für Geschichte, 1971/10. sz.), *Papen* visszaemlékezéseit (Der Wahrheit eine Gasse. München 1952.;

Vom Scheitern einer Demokratie. München 1968.), és különösen *Hans Otto Meissner,* Hindenburg volt személyi titkárának fia és egy újságíró *(Harry Wilde)* által közösen összeállított, naplójegyzetekre épülő munkát (Die Machtergreifung. Ein Bericht über die Technik des nationalsozialistischen Staatsstreich. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf. 1958.; ugyanez gyengébb változatban, most már a társszerző megjelölése nélkül: 30. Januar '33. Hitlers Machtergreifung. Bechtle Verlag, Esslingen 1976.). Brüning beszámolója nem a nyilvánosság számára készült, így a szerzők közül ő az egyedüli, aki őszintén vállalja tetteit. Különösen érdekesek adalékai a szociáldemokráciával kapcsolatos kormánypolitikáról, amelyekben – mint azt maga is megjegyzi – egyértelműen bebizonyosodik a „kisebbik rossz" és az ezzel együttjáró, az egyre keményebb diktatúrát bevezető elnöki kormányzatokat toleráló munkáspárt politikájának céltalansága: kormánya, akárcsak az őt követő Papen- és Schleicher-kabinet célja a munkásszervezetek megsemmisítése és a diktatúra bevezetése volt. Ez az, amit Papen viszont mindenképpen tagadni kíván. Emlékirataiban azt bizonygatja, hogy Hitler hatalomra jutásáért nem terheli őt nagyobb felelősség, mint a „nyugati demokráciákat", amelyek, mint azt dokumentumokkal támasztja alá, már a náci párt kormányalakítását is a fenyegető káoszból történő kilábalás lehetőségeként üdvözölték, majd nem ellenezték külpolitikai céljaikat sem. Fő mondanivalója, hogy Hitler, amikor éppen ő segítette hatalomra, még nem volt az, aki később lett: „... a tömegek feltétel nélküli egyetértése, a munkások ellenállásának hiánya, környezetének bizantizmusa és [Hitler] személyiségének istenítése, a polgári erők ellenálló képességének hiánya, a kormányzat konzervatív tagjainak gyenge ellenállása, a szembetűnő külpolitikai sikerek" voltak azok az okok, amelyek a „labilis jellemű" Hitlert erre az útra vitték (id. mű, 214. old.).

Meissner könyve leleplezi Papent – személyében a fasiszta diktatúra tudatos előkészítőjével ismerkedhet meg az olvasó.

Bizonyítja, hogy az alkancellárjelölt „valóban mindent megtett annak érdekében, hogy az Öregurat [Hindenburgot] megnyerje Hitler kancellárságának" (id. mű, 160. old.). Papen hazugságait leplezte le a nürnbergi per szovjet vádlója is (Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945–1. Oktober 1946. Nürnberg 1948. XVI. köt. 292–297. old.), de elképesztőnek ítéli állításait (például azt is, hogy „hazaszeretete késztette együttműködésre Hitlerrel") Papen könyvének egyik első recenzense, a baloldalinak korántsem nevezhető *Marianne Regensburger* is (Die Neue Zeitung, 1952. július 26. Das politische Buch).

Rövid megjegyzés: a Hitler-monográfiák közül, ha lehet, még Tolandnál is szubjektívebb hangvételével tűnik ki *Werner Maser* könyve (Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit. München–Esslingen 1971.).

Más náci pártvezetők életútjára vonatkozó adatokat monografikus feldolgozásokból igyekeztem meríteni. Közülük a legsikerültebbek *Helmut Heiber:* Joseph Goebbels (Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 1965.); *Eugene K. Bird:* Rudolf Hess és *Leonard Mosley:* Göring (mindkettő Lübbe Verlag, Gladbach é. n.); *Willi Frischauer:* Himmler (New York 1962.); *Dietrich Otto:* 12 Jahre mit Hitler. (Isar Verlag, München 1955.); *Bernhard Strasser:* Gregor und Otto Strasser (Külsheim 1954.); *Mannoel R. Frankel:* Heinrich Himmler (London 1965.). E munkák közös jellemzőjének tekinthető, hogy a családi körülmények, a baráti kör, a politikai karrier bemutatása mellett mindannyiszor elsikkad a társadalmi háttér. A tényleges erőviszonyok, az osztályok mozgása és a struktúrájukban bekövetkezett változások, a politikai pártok mindezt tükröző tevékenysége és különösen egymáshoz való viszonyának formálódása helyébe személyek hol valóban érdekes, hol pedig teljesen érdektelen „beszélgetése" lép. (Nem véletlen, hogy Toland bestsellerként beharangozott Hitler-monográfiája még

évek múlva, mélyen leszállított áron sem talált vevőre a könyvesboltokban.)

Melnyikov és *Csornaja* Hitler-életrajzában (Mítosz és valóság. Kossuth Könyvkiadó 1981.) az „epizódok" másodlagos szerepet toltenek be. Színesítik az összképet és érthetőbbé, megfoghatóbbá teszik a szerzőpár fő mondanivalóját: Hitler a német uralkodó osztályok érdekeinek megjelenítőjeként került hatalomra, ezek támogatásával, nem pedig az általuk vezetett tomegmozgalom hajtóereje kovetkeztében. Tekintettel azonban a konyv biográfia jellegére, az „uralkodó osztályok" érdekeinek és céljainak bemutatása leegyszerűsített, ami párosul - több marxista munkához hasonló módon - a németországi antifasiszta baloldal erőinek felnagyításával. Így például nem kétséges, hogy megállapításuk: „Hugenberget az antikommunizmus, a baloldali erőktől való félelem ültette tárgyalóasztalhoz Hitlerrel" (id. mű, 97. old.), nem fejezi ki pontosan a tényleges mozgatóerőket: ekkor ugyanis a konzervatív jobboldal igyekezett magának alárendelni a náci mozgalmat saját diktatórikus torekvései érdekében. A „baloldali erőktől", a kommunistáktól és a szociáldemokráciától való félelem legalábbis másodrendű szerepet játszott: a szociáldemokrata párt ekkorra mar kiszorult a hatalomból, a weimari koztársaságot formáló erők között mélyen alárendelt szerepre kényszerült, és további hanyatlása már a napnál is világosabb volt. A kommunista párt pedig minden erőfeszítése és szélesedő tomegbázisa ellenére sem vált olyan hatalommá, amely meghatározó módon befolyásolhatta az eseményeket. A munkásmozgalom akadály és ellenfél volt a német imperializmus számára, legyőzéséhez azonban a német uralkodó osztályok ekkor már elég erővel rendelkeztek. A jobboldal valamennyi árnyalata korábbi határozottságával, sőt már a volt „demokratikus" szovetségesek is egyértelműen tortek megsemmisítésukre. A német történelem nagy kérdése 1932 tavaszától „csupán" az volt, milyen formában valósulhatnak meg az agresszív torekvések: a parlamentarizmussal egyértelműen

szakító konzervatív-katonai diktatúra, vagy a parlamentáris alapokon kiépülő fasiszta diktatúra segítségével.

A fasiszta párt vezető garnitúrájáról a szovjet szerzőpár munkáján kívül nem áll rendelkezésre tudományos marxista feldolgozás. Publicisztikai jellegű írás azonban magyarul is akad: ilyen az 1979-ben megjelent „A panoptikum raktára. Hitler és Mussolini" *Gárdos Miklós* tollából. (Kozmosz 1979.) Annál nagyobb a polgári és szociáldemokrata irodalommal vitatkozó, a fasizmus keletkezéstörténetét, hatalomra jutását és majd másfél évtizedes uralmát elemző munkák száma. Jól felhasználható epizódtörténeti munka *Kerekes Lajos* írása (Hitler-puccs a sörházban. Kossuth Könyvkiadó 1976.). Az 1933. előtti fasizmus-történet csak átfogó, Németország társadalmi-politikai viszonyainak összességét feltáró munkákban követhető nyomon. Nagyobb korszakot ölel át a népszerű és adataiban nem ritkán pontatlan *Gilbert Badia:* Németország tegnap és ma (Kossuth Könyvkiadó 1965.), valamint a gondosan összeállított és megbízható „Németország története", *Tokody Gyula* és *Niederhauser Emil* munkája (Akadémiai Kiadó 1972.). E kettőn kívül a weimari köztársaság jobbrafordulásának első időszakáról hiteles képet talál az olvasó *Zsigmond László* könyvében is (A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. 1918–1923. Akadémiai Kiadó 1961.), valamint *Tokody Gyula:* Németország 1918–1919 című monográfiájában (Akadémiai Kiadó 1980.), amely címével ellentétben 1920 nyaráig, a konzervatív ellenforradalom és a fasizmus története szempontjából oly fontos Kapp-puccs kudarcáig tárgyalja az eseményeket. Különösen fontosnak tűnik az írás végkövetkeztetése: „...a politikai konzervativizmussal való proletárforradalom-ellenes összefogás még abban az esetben is elősegíti a fasizmus létrejöttét és kibontakozását, azaz a polgári demokrácia bukását, ha az együttműködés során a polgári demokratikus erők fölénye, sőt a szociáldemokrácia vezető szerepe érvényesül" (id. mű, 229. old.). S ha ehhez hozzátesszük, hogy már a weimari köztársaság első éveiben

sem egyértelműen érvényesült a „szociáldemokrácia vezető szerepe" – amiről az említett monográfiák mindegyike tanúskodik –, sőt a „polgári demokratikus erők fölénye" is csak megszorításokkal, a sajátos, szélsőségesen reakciós és konzervatív erőkkel szemben mutatható ki, még egyértelműbben körvonalazódik a világtörténelem eddigi legembertelenebb uralmi rendszerének társadalmi háttere.

A német fasizmus keletkezéstörténetét, eszmei, ideológiai és társadalmi vonatkozásait is elemzően tárgyalja *Ormos Mária–Incze Jenő:* Európai fasizmusok (Kossuth Könyvkiadó 1976.) című munkája. A könyv nem eseménytörténeti jellegű, elsősorban a fasizmus-elméletek iránt érdeklődők számára jelent izgalmas olvasmányt.

A könyvtárnyi fasizmus-irodalom zöme német nyelvű. Jelentős az angol és orosz kiadványok száma, olasz és francia szerzők tollából is számos publikáció jelent meg a németországi totális fasiszta diktatúra előzményeiről és történetéről. Átfogó történeti monográfia azonban viszonylag kevés készült.

A fasizmus-monográfiák sorát *Konrad Heiden* írásai nyitották, amelyek még a weimari köztársaság utolsó évében, illetve a Harmadik Birodalom kiépülésének időszakában születtek (Geschichte des Nationalsozialismus. Berlin 1932.; oroszul: Moszkva 1935., s ide sorolható jellegét tekintve: Adolf Hitler. Zürich 1936.). Az antifasiszta beállítottságú írások, akárcsak a később megjelent összefoglaló (Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichte. Düsseldorf 1968.) színesen dokumentált tényanyagra épülnek, s ma is felhasználhatók.

Az első jelentősebb marxista feldolgozás szovjet történész tollából került az olvasók elé. *A. A. Galkin:* Germanszkij Fasizm (Moszkva 1967.) című könyve történeti áttekintést nyújt, egyben kísérlet a Komintern fasizmus-elméletének kiegészítésére; a szerző elsőnek kívánja adatokkal is bizonyítani, hogy a fasizmus hatalomra jutása szorosan összefügg az állammonopolista kapitalizmus kibontakozásával, annak sajátos németországi útja. A koncepció teljes kibontására egy későbbi

monográfiában kerül sor, amely azonban már a fasizmus-elméletek szintén könyvtárnyi irodalmát gazdagítja: Szociologija neofasizma (Moszkva 1971.).

Hagyományos feldolgozásnak tekinthető *L. I. Gincberg:* Na putyi v imperszkuju kanceljariju (Moszkva 1972.) feldolgozása, amely eseménytörténeti pontossággal mutatja be Hitler hatalomra jutását. Nagy súllyal tárgyalja a nácik és a nagytőke kapcsolatait, s az uralkodó osztályok népellenes politikáját támasztja alá a Komintern értékelését idézve: „A fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája." (A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1975. 398. old.)

A legismertebb és legtöbbet idézett polgári feldolgozás *Kurt Dietrich Bracher* munkája (Die deutsche Diktatur. Kiepenhauer und Witsch. Köln–Berlin é. n.), amely, iskolát teremtve a polgári irodalomban, a „demokrácia válságából" vezeti le a fasiszta diktatúrát. A demokrácia Brachernél osztálytartalmat nélkülöző, időtlen fogalom, lényegében nem más, mint az állam irányításának, a hatalomnak a rendszere, amellyel szemben a „totalitárius", „önkényre" támaszkodó állam áll. Adatokban gazdag és hatalmas irodalmon nyugvó elemzése így éppen azon a ponton válik bizonytalanná – és tegyük hozzá, homályossá –, amikor a fasizmus hatalomra jutását kell megmagyaráznia. Összefoglaló jellegű meghatározása a következő: „A nemzetiszocializmus olyan feltételek között keletkezett és jutott hatalomra, amelyeket a konzervatív felső államhatalom és a technicista, nacionalista, forradalmi-diktatórikus erők biztosítottak... A konzervativizmus, a nacionalizmus, a völkisch [népi] radikalizmus volt annak a másfél évszázados ellenmozgalomnak a hordozója, amely a német diktatúra gondolatát lehetővé tette" (id. mű, 534–535. old.). Bracher könyve jól példázza, hogy sem a német történelem reakciós vonulatától, sem pedig önmagából a náci mozgalomból, de még ezek összekapcsolásából sem következhetett a világtörténel-

mi tragédia: a fasizmus Németországban éppen a konzervatív reakcióval, a hagyományos nacionalizmussal és radikalizmussal szemben került hatalomra, hogy a munkásmozgalom szétzúzásával a gazdasági hatalom mellett most már a politikai hatalmat is egyértelműen az állammonopolista nagytőke érdekei határozzák meg.

Az NDK nagyszámú és elemző fasizmus-irodalmának szintézisét kínálja az 1980-ban megjelent tanulmánykötet (Faschismus. Forschung. Positionen. Probleme. Polemik. Akademie-Verlag, Berlin 1980.), amelyben monografikus feldolgozások szerzői számolnak be a Komintern fasizmus-elméletének formálódásáról, a fasizmus és a gazdaság kapcsolatáról, a fasiszta államról, a fasizmus és a munkásosztály viszonyáról, kapcsolódásáról a monopoltőkéhez, eszmei, ideológiai és politikai arculatáról. A kötet célja – amint azt a kiadó előszavában hangsúlyozzák – a marxista fasizmus-elemzések eddigi eredményeinek összefoglalása, egyben újabb kutatások ösztönzése. A fasizmus-elméletekre és vitákra is kitérő munka egyetlen fogyatékossága a politika-történeti rész hiányossága: amíg a kommunista párt antifasiszta küzdelmeit külön tanulmány tárgyalja, a szerzők, úgy tűnik, nem tulajdonítanak fontosságot a polgári pártoknak, a parlamenti viszonyok alakulásának. A német állammal foglalkozó tanulmány is elsősorban a weimari alkotmány bemutatására szorítkozik, főként azokra a paragrafusokra, amelyek lehetővé tették előbb a profasisztának nevezett elnöki rendszert, majd magát a fasiszta diktatúrát (id. mű, 77–81. old.).

Hasonló jellegű, jól sikerült, bár az előzőnél igénytelenebb összefoglaló található „A fasizmus története Nyugat-Európában" című szovjet tanulmánykötetben, amelynek Németországgal foglalkozó részét *D. Sz. Davidovics, L. I. Gincberg* és *G. N. Gorskova* írta (Isztorija fasizma v Zapadnoj Jevrope. Nauka, Moszkva 1978.). Az eseményeket időrendi sorrendben tárgyaló három tanulmány főleg a náci párt és mozgalom

történetét mutatja be, vázlatos képet rajzolva a német társadalomról.

A német polgári pártokról több összeállítás áll rendelkezésre. A legjelentősebb vállalkozás a kétkötetes „Die bürgerliche Parteien in Deutschland" (Leipzig, I. köt. 1968., II. köt. 1970), amely folyamatában mutatja be a politikai csoportosulások keletkezését és formálódását, irányvonaluk alakulását, kapcsolataikat más szervezetekhez. E kötetek mellett felhasználtam a korabeli krónikás, *Sigmund Neumann* 1932-ben kiadott könyvét (Die Parteien der Weimarer Republik. 4. kiad. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1977.), amely a munkáspártok leírását is magában foglalja.

A náci párt történetéhez kiegészítésül támaszkodtam a pártprogram szerzőjének munkájára *(Gottfried Feder:* Das Program der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken. München 1932.), valamint *Rudolf Billung:* NSDAP (München 1931), *Georg* és *Franz Willing:* Die Hitlerbewegung (Hamburg–Berlin 1962.), *Werner Maser:* Die Frühgeschichte der NSDAP (Frankfurt am Main 1965.), *D. Orlow:* The History of the Nazi Party 1919–1933 (Pittsburg 1969.) munkáira. Az NSDAP-vezetésre vonatkozó anyagokat kiegészítettem a Hauptarchiv der NSDAP dokumentumaival (Bundesarchiv NS 26/58; 555.).

A nemzetiszocialisták és a nagyipar kapcsolatainak bemutatását tárgyaló részeknél felhasználtam a marxista monográfiákban található adatok mellett *Fritz Thyssen* híres visszaemlékezését (I paid Hitler. New York–Toronto 1941.), *Dirk Stegmann* igen alapos, a finánctőke különféle csoportjainak kapcsolódását bemutató munkáját (Zum Verhältniss von Grossindustrie und Nationalsozialismus 1930–1933. Archiv für Sozialgeschichte. XIII. köt. 1973.), valamint a személyes kapcsolatokat részletesen tárgyaló, ugyanakkor az anyagi támogatás mértékét és jelentőségét lebecsülő *Walter Görlitz:* Geldgeber der Macht (Econ Verlag, Düsseldorf–Wien 1976.) című könyvét. Ez utóbbi munka szinte karikatúrája annak

a polgári irodalomnak, amely igyekszik felmenteni a nagytőkét elsősorban Hitler hatalomra juttatásának felelőssége alól. Görlitz a különféle bejegyzett adományokat áttekintve néhány százezres nagyságrendű összegeket talál, s ennek alapján állítja, hogy 1933 előtt Hitler jóval kevesebb támogatást kapott, mint más polgári pártok (id. mű, 21–61. old.). Bár a pénzügyi támogatás mértékének pontos megállapítására valószínűleg soha nem kerül sor – a nácik az összeomlás pillanatában elsőnek a korai időszak bevételeit is tartalmazó központi pénztárkönyvet semmisítették meg –, a marxista és a legtekintélyesebb polgári történészek (így Bracher, id. mű, 176., 240. old., Helmut Heiber, id. mű, 54–58. old.) ellenvéleményét támasztják alá a hatalmas költségeket felemésztő nagygyűlések, demonstrációk, gépkocsik, egyenruhák, zászlók, propagandakiadványok, pártszékhazak és -alkalmazottak, és az 1930–1933 között lezajló választások idején elköltött összegekről fennmaradt feljegyzések.

Hindenburg jellemzéséhez, politikusi arculatának bemutatásához jelentős segítség volt a személyes vonatkozásokat részletesen ismertető monográfia, *Wolfgang Rugge* írása (Hindenburg. Berlin 1977.).

A munkáspártok és nemzetközi munkásszervezetek antifasiszta politikájáról hatalmas irodalom áll rendelkezésre. A német kommunista és szociáldemokrata párt tevékenységét tárgyaló részeknél felhasználtam a munkásmozgalom-történetek közül a Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (III–V. köt. Dietz Verlag, Berlin 1966.), *Heinrich Potthoff:* Die Sozialdemokratie von den Anfängen bis 1945. (Neue Gesellschaft GmbH, Bonn–Bad Godesberg 1975.) című összefoglalókat, illetve olyan monográfiákat és tanulmánykötéteket, amelyek a két munkáspárt egységfront politikájával és antifasiszta elképzeléseinek formálódásával foglalkoznak (így *Heinrich Matern:* Deutschland in der Periode der Weltwirtschaftskrise 1929–1933.; Der Kampf der KPD um die Aktionseinheit der Arbeiterklasse gegen die Gefahr des Faschismus

und des Krieges. Berlin 1956.; Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik. Materialien zur gesellschaftlichen Entwicklung 1927–1933. I–II. köt. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1978.; *Bärbel Hebel-Kunze:* SPD und Faschismus. Zur politischen und organisatorischen Entwicklung der SPD 1932–1935. Röderberg Verlag. Frankfurt am Main 1977.; *Siegfried Bahne:* Die KPD und das Ende von Weimar. Das Scheitern einer Politik 1932–1935. Campus Verlag, Frankfurt–New York 1976.).

A könyvben idézett dokumentumok jó része publikált kötetekből származik. Közülük különösen értékesek a Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung köteteinek függelékében közöltek, a szociáldemokrata pártelnökség 1932–1933-as üléseinek jegyzőkönyvét közreadó Anpassung oder Wiederstand? (Neue Gesellschaft. Bonn–Bad Godesberg 1975.), a kommunista párt 1932-es tevékenységéről a Die Antifaschistische Aktion. Dokumentation und Chronik Mai 1932 bis Januar 1933 (Berlin 1965.). A levéltári anyagok közül a szociáldemokrata párt taktikájáról találhatók értékes adalékok a Friedrich Ebert Stiftung-ban (Archiv der sozialen Demokratie. Emigration. Sopade. Mappe 1–2.). Kiegészítésül felhasználtam a két pártvezető életútját feldolgozó monográfiát, amelyek közül mind anyaggazdagságát, mind pedig elemzéseit tekintve a Thälmannról szóló az értékesebb (Ernst Thälmann. Eine Biographie. Dietz Verlag, Berlin 1979.; *Hans J. L. Adolph:* Otto Wels und die Politik der deutschen Sozialdemokratie 1894–1939. Walter de Gruyter, Berlin 1971.).

A nemzetközi munkásszervezetek antifasiszta politikájáról magyar nyelvű irodalom is áll az olvasó rendelkezésére. Az 1920–1929-es időszakot tekinti át *Székely Gábor:* A Komintern és a fasizmus (Kossuth Könyvkiadó 1980.), az 1929–1937 közötti eseményeket *Betlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egység-politikája. (Kossuth Könyvkiadó 1968.).

A polgári, a szociáldemokrata és a marxista irodalom, néhány kivételtől eltekintve, igen kritikusan elemzi a munkáspár-

tok politikáját: egyértelműen állapítja meg a szociáldemokrata párt „tolerálása", a jobbratolódó demokratikus-liberális pártoknak, majd a jobboldalnak, végül pedig a náciknak tett engedmények eredménytelenségét, élesen kommunistaellenes állásfoglalásának hibás voltát, a kommunista pártot pedig az egységfront politika nem kellően következetes és megkésett alkalmazásában marasztalja el. E két tényező közül kétségtelenül az első volt a fő oka, hogy a német munkásmozgalom nem válaszolhatott általános sztrájkkal Hitler hatalomra jutására. A sztrájk, bár az erőviszonyokat tekintve nem akadályozhatta meg a fasiszta diktatúrát, a kibontakozását megnehezíthette volna. A munkásmozgalom önmagában nem rendelkezett kellő erővel a világtörténelmi tragédia elhárításához – Hitler hatalomra jutása kellett ahhoz, hogy a kommunisták helyzetértékelésének megalapozottságát valamennyi haladó, demokratikus erő elismerje: a fasizmus útját csak a munkásmozgalom egységfrontja, és valamennyi antifasiszta szervezet, párt és mozgalom összefogása, a népfront torlaszolhatja el.

A kötet megírásához, elsősorban a különféle feldolgozásokban eltérő adatok pontosításához három kronológia-kötetet használtam fel. A Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Chronik (Dietz Verlag, Berlin 1966.) és a *Franz Osterroth–Dieter Schuster:* Chronik der deutschen Sozialdemokratie (J. H. W. Dietz Nachf. GmbH, Berlin–Bonn–Bad Godesberg 1975.) a munkásmozgalmi vonatkozások mellett a köztörténet fontosabb eseményeit is tartalmazza. Az NSDAP és a nemzetiszocialista mozgalom történetéhez az igen pontos Daten der Geschichte der NSDAP (A. G. Ploess Verlag, Berlin–Leipzig é. n.) című hivatalos náci kiadvány állt rendelkezésre. (E kötetek alapján módosítottam, jó áttekinthetősége miatt *Wilhelm Dittmann:* Das politische Deutschland vor Hitler. [Europa Verlag, Zürich–New York é. n.] alapján közölt választási táblázatot, amely például az 1932. július 31-i választásoknál az irodalomban igen elterjedt 37,8%-ot jelöli az

NSDAP-nél, holott az érvényes szavazatok és a kapott voksok alapján az érték 37,36, kerekítve 37,4% volt.)

Krónika és dokumentumgyűjtemény jellegű az a fasizmusirodalomban sehol sem használt négykötetes értékes korabeli kiadvány, amelyet *Cuno Horkenbach* jelentetett meg 1930 és 1935 között. A Das Deutsche Reich von 1918 bis Heute (Verlag für Presse, Wirtschaft und Politik GmbH, Berlin) időrendi sorrendben közli a legfontosabb eseményeket, amelyben a parlament, a politikai pártok tevékenységét az elfogadott fontosabb törvények, rendeletek szövegével, a sajtóban megjelent állásfoglalásokkal, sőt a rádióban elhangzott beszédek szövegével dokumentál. A kormányok tevékenységére vonatkozó adatokat nem tartalmazza – ezeker a Papen-, Schleicher- és Hitler-kabinetek üléseinek eredeti jegyzőkönyveiből merítettem (Bundesarchiv R 43 I. 1458–1460. Ministerbesprechungen).

A felsorolt munkák természetesen csak egy részét jelentik a felhasználható irodalomnak, azonban érzékeltethetik, hogy a fasizmuskutatásra még a jól feldolgozott német diktatúra esetében is számos kérdés tisztázásra vár.

A kötetben előforduló fontosabb pártok és szervezetek magyar és német neve

Acélsisak – Stahlhelm
Általános Német Szakszervezeti Szövetség – Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund
Bajor Néppárt - Bayerische Volkspartei
Birodalmi Agrárszövetség – Reichslandbund
Birodalmi Harci Szövetség – Reichskriegerbund
Birodalmi Lobogó – Reichsbanner
Birodalmi Lobogó – Reichsflagge
Gazdaságpárt – Wirtschaftspartei
Hazafias Szövetségek – Vaterländische Verbände
Keresztény Nemzeti Paraszt és Agrár Népi Párt – Landsvolkspartei
Keresztény Népszolgálat – Christlicher Volksdienst
Keresztény-Szociális Népszolgálat - Christlich-Sozialer Volksdienst
Konzervatív Néppárt – Konservative Volkspartei
Német Állampárt – Deutsche Staatspartei
Német Centrumpárt – Deutsche Zentrumpartei
Német Demokratikus Párt – Deutsche Demokratische Partei
Német Harci Szövetség – Deutscher Kampfbund
Német Ipar Birodalmi Szövetsége – Reichsverband der Deutschen Industrie
Német Klub (tkp. Úri Klub) - Herrenklub
Német Nemzeti Néppárt (nemzetiek) – Deutschnationale Volkspartei
Német Népi Szabadságpárt – Deutschvölkische Freiheitspartei
Német Néppárt – Deutsche Volkspartei

Német-Szocialista Párt – Deutschsoziale Partei
Németország Egyesült Kommunista Pártja – Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands
Németország Független Szociáldemokrata Pártja – Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
Németország Kommunista Pártja – Kommunistische Partei Deutschlands
Németország Szociáldemokrata Pártja – Sozialdemokratische Partei Deutschlands
Németország Szocialista Munkáspártja – Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands
Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
Össznémet Szövetség – Alldeutscher Verband
Vörös Frontharcosok Szövetsége – Roter Frontkämpferbund

Névmutató

Abbe, Ernst 167
Adenauer, Konrad 88
Adolph, Hans J. L. 237
Amann, Max 124, 143–
Aufhauser, Siegfried 69

Bade, Wilfried 157
Badia, Gilbert 231
Bahne, Siegfried 237
Ballerstedt, Otto 127
Baumann 107
Bechstein, Edwin 131
Bechstein, Helene 131
Behrenhoff, Carl von 116
Berchtold, Joseph 150
Betlen Oszkár 237
Billung, Rudolf 235
Bird, Eugene K. 229
Bismarck, Otto Furst von 211
Blomberg, Werner von 8, 9, 221–223, 225
Borsig, August Paul, Ernst von 35, 114, 131
Bosch, Robert 35
Bracher, Kurt Dietrich 233, 236
Bracht, Franz 92, 96–98, 197, 211
Braig 112
Brandit, Ernst Theodor 169
Braun, Eva 195
Braun, Magnus Freiherr von 201, 202
Braun, Otto 84, 91–92, 96–97, 197
Brechtold, Joseph 132
Brettscheid, Rudolf 30, 62, 69, 78, 87, 198, 215
Bruckmann, Hugo 131
Bruckner, Elsa 152
Brunner, Alfred 120, 130
Bruckner, Wilhelm 132
Bruning, Heinrich 21, 61, 63, 66–67, 70–71, 73–76, 78–79, 81, 175, 178, 224, 227–228

Cantazucene, Elisabeth 131
Caprivi, Leo von 211
Class, Heinrich 116
Cordemann, Hermann 167
Crispien, Arthur 199
Cuno, Wilhelm 29, 31–32, 134
Curtius, Julius 47

Csornaja, L. 230

Davidovics, D. Sz. 234
Dietrich; Hermann Robert 23

Dietrich, Otto 188, 229
Dingfelder, Johannes 111
Dingledey, Eduard 203
Dittman, Wilhelm 238
Donitz, Karl 227
Drexler, Anton 104–106, 108, 110, 122–124, 143
Duisberg, Carl 35
Dusterberg, Theodor 7, 9–10, 12, 71–72, 170

Ebert, Friedrich 15–16, 23, 33–34, 39, 41, 44, 90, 112, 127
Eckart, Dietrich 104–105, 115–116, 121–124, 129, 134
Ehrensberger 112
Eltz-Rubenau, Paul Freiherr von 223
Epp, Franz Ritter von 107, 122, 129
Erhardt, Hermann 125, 132–133
Esser, Hermann 126, 143–147

Feder, Gottfried 104–105, 108, 146–147, 166, 235
Fehrenbach, Konstantin 17–18, 22–24, 27, 29
Fischer, Otto Christian 167
Foch, Ferdinand 112
Frankel, Mannoel R. 229
Freiberger 112
Freyberg, Alfred 83
Frick, Wilhelm 6, 62, 123, 140, 146–147, 159, 186–187, 223
Frischauer, Willi 229

Galkin, A. A 232
Gansser, Emil 116, 130, 146
Gayl, Wilhelm Freiherr von 86, 200–201, 203, 211
Gárdos Miklós 231
Gereke, Gunther 224
Gessler, Otto 41, 47, 52, 137
Gincberg, L. I. 233–234
Goebbels, Joseph 149, 155–156, 184, 188, 190, 195, 212, 229
Goebbels, Magda 188
Gorskova, G. N. 234
Goring, Hermann 6, 8, 14, 32, 70, 78–79, 115, 132, 139, 183, 190, 193, 205–206 212, 223, 229
Gorlitz, Walter 235–236
Graefe, Albrecht von 133, 143, 147
Greim, Robert Ritter von 115
Groener, Wilhelm 52–53, 70–71, 74–75, 78, 170
Grundmann, Rudolf 131
Grzesinski, Albert 93, 97
Gutberlet, Wilhelm 122

Hammerstein-Equort, Kurt Freiherr von 9, 219, 220
Hanfstaengl, Ernst 164, 188, 227
Harrer, Karl 106–108, 110, 130
Hebel-Kunze, Barbel 237
Heckmann, Carl Albert 116
Heiber, Helmut 229, 236
Heiden, Erhard 150
Heiden, Konrad 232
Heimannsberg, Magnus 97
Heinze, Rudolf 36
Heiss, Adolf 32
Hellferich, Karl 114
Helldorff, Wolf Heinrich von 185
Heller, Karl 104
Herzberg, Gerzlaff von 116
Hess, Rudolf 126, 144, 229
Hertz, Paul 69

Hierl, Konstantin 105
Hilferding, Rudolf 33–34, 57
Himmler, Heinrich 142, 150–151, 229
Hindenburg, Oskar von 6–7, 9–10, 210
Hindenburg, Paul von Beneckendorff und von 6–9, 11–17, 41–45, 59–61, 65–66, 69 79, 86–90, 102, 106, 113, 138, 143, 158, 169–173, 178, 181 192, 202–207, 210–223, 226, 228–229, 236
Hirtsiefer, Heinrich 91
Hitler, Adolf 5–6, 9–14, 17, 30, 32, 36 37, 66, 70 74, 77, 79, 81, 83 84, 103–158, 162–165, 168–174, 178, 181–190, 195 196, 201–209, 212, 216–217, 219, 221–232, 238
Hoepker Aschoff, Hermann 23
Hoffmann, Heinrich 195
Hoffmann, Johannes 115–116
Horkenbach, Cuno 239
Horthy Miklos 132
Holtermann, Karl 93–94
Hugenberg, Alfred 7, 9, 11–14, 59, 66, 70, 114, 158, 160, 162, 170, 171, 175, 206, 218–219, 223, 225, 230

Incze Miklos 232

Jagow, Traugott von 114
Jarres, Karl 16
Joos, Josef 204

Kaas, Ludwig 22, 197, 204, 218
Kahr, Gustav von 116, 122, 133–134, 137–142, 152
Kanitz, von 35
Kapp, Wolfgang 17, 94–95, 98, 114–115, 118, 126, 130, 138–139, 231
Kautsky, Luise 69
Kautsky, Karl 30, 69
Kerekes Lajos 231
Kerrl, Hans 84, 90
Kirdorf, Emil 114, 131, 152–153, 158, 167, 169
Klepper, Otto 91
Klintzsch, Hans Ulrich 125, 127, 132
Knilling, Eugen von 129, 134, 176
Knirsch, Hans 120
Koch-Wesser, Erich 23
Korner, Oskar 124, 126, 142
Kriebel, Hermann 132
Krohne 41
Krosigk I Schwerin von Krosigk
Krupp von Bohlen und Halbach, Gustav 25, 167, 169, 216, 226

Leipart, Theodor 93–94, 214–215
Ley, Robee 149
Litzmann, Karl 84
Lossow, Otto von 137–141
Lucke, Hans von 167
Ludendorff, Erich 37, 106, 113–114, 116, 118–119, 132–133, 138–139, 141–143, 147, 154, 157
Ludin, Hans 162
Luther, Hans 19, 39–40, 46–47
Luttwitz, Walter Freiherr von 17, 114

Mannesmann, Reinhard 167
Marx, Wilhelm 19, 22, 38–41, 47
Maser, Werner 229, 235
Massow 188
Matern, Heinrich 236
Mayr, Karl 104, 106–107
Maurice, Emil 113
Meissner, Hans Otto 228

Meissner, Otto 6, 10, 12–14, 70, 189, 205, 208, 210
Melcher, Kurt 97
Melnyikov, D. 230
Mosley, Leonard 229
Mohl 115
Mussolini, Benito 32, 128, 130, 138, 231
Muller, Hermann 50–51, 57, 59, 61

Neurath, Konstantin Freiherr von 80, 201
Niederhauser Emil 231
Nolting, Ernst 166
Orlow, D. 235
Ormos Maria 232
Osterroth, Franz 238

Papen, Franz von 6, 7, 9–11, 14, 75–82, 86–92, 96–97, 100 102, 158, 171, 173, 175, 178, 181–193, 197, 200, 202–205, 208, 210–211, 214–215, 217–224, 228–229
Pfeffer, Hans von 150
Pietzucht, Konrad 185
Poensgen, Ernst 169
Poincaré, Raymond 30
Potthoff, Heinrich 236
Pohner, Ernst 123, 140–141
Preuss, Hugo 22 23
Primo de Rivera, Miguel 201
Pukass, Edwin 91

Radbruch, Gustav 33
Rathenau, Walter, 20, 22, 24–25
Raubal, Geli 195, 227
Raumer, Hans von 34
Regensburger, Marianne 229
Rewentlow, Ernst Graf zu 115
Riehl, Walter 121
Rosenberg, von 24, 29
Rosenberg, Alfred 104, 124, 143
Rohm, Ernst 107, 115, 117, 131, 135, 140, 142, 146, 149, 150–151, 185, 195
Rundstedt, Gerd von 92–93, 97, 101
Rugge, Wolfgang 236
Rupprecht, Adolf 140

Schacht, Hjalmar 51, 227
Schaffer, Fritz 211, 219
Scheringer, Richard 162
Scheubner-Richter, Max Erwin von 132, 142
Schiller, Friedrich 111
Schirach, Baldur von 194
Schlageter, Leo 136
Schleicher, Kurt von 70, 74–77, 80–81, 89–90, 96, 100, 150, 158, 170–171, 182–189, 201–205, 210–221, 224, 228
Schlusser, Rudolf 110
Schmidt, Robert 33
Schreck, Julius 132
Schroder, Kurt Freiherr von 217, 226
Schulenburg, Friedrich Werner von 188
Schuster, Dieter 238
Schutz, Wilhelm von 155
Schwerin von Krosigk, Lutz Graf von 12, 202, 223
Seeckt, Hans von 20, 37, 114, 137 138
Seidlitz, Gertrud von 131
Seisser, Hans von 138–139, 141
Seldte, Franz 7, 9, 12, 170, 223
Sesselmann 112
Severing, Carl 51, 55, 84, 86–87, 91–98, 197
Shakespeare, William 111
Siemens, Carl Friedrich von 35, 167

Simons, Walter 18
Skorzeny, Otto 227
Sollmann, Wilhelm 33
Springorum, Fritz 169
Stampfer, Friedrich 198–199
Stauss, Emil Georg von 167
Stegmann, Dirk 235
Stinnes, Hugo 20, 25, 28, 35, 114, 168
Strasser, Bernhard 229
Strasser, Georg 82, 118–119, 135, 143, 146–147, 149–150, 183, 195, 212–213, 218, 229
Strasser, Otto 119, 229
Streicher, Julius 120, 143, 147, 149
Stresemann, Gustav 20, 33, 38, 41, 44, 47–48, 50, 134, 136–137, 159, 165, 203
Stulpnagel, Karl von 219
Syrup, Friedrich 211
Suchenwirth, Richard 121

Thalmann, Ernst 36, 72, 99, 159, 180, 193–194, 199, 237
Thorez, Maurice 194
Thyssen, Fritz 25, 34, 131, 158, 167, 169, 226, 235
Tirpitz, Albert von 39
Tokody Gyula 231
Toland, John 227, 229
Trebits-Lincoln 115
Treitschke, Heinrich von 19

York-Kleinols, Heinrich von 116
Young, Owen D. 159

Ulain Ferenc 132

Vilmos, II 16, 41, 152
Vogler, Albert 20, 114, 158, 169, 226

Wagner, Otto 150, 167
Wagner, Richard 126
Warmbold, Hermann 80
Weber, Friedrich 32
Weber, Max 22
Wels, Otto 52–53, 66–67, 70, 78, 87, 91, 93–96, 101, 181
Wendt, Hans Friedrich 162
Westarp, Kuno von 60, 158
Wilde, Harry 228
Willing, Franz 235
Willing, Georg 235
Winter, Karl 32
Wiss, Bernhard 97

Zetkin, Clara 179–180, 190, 199
Zinovjev, Grigorij 119

Zsigmond László 231

Tartalom

AZ ELSŐ NAP DÉLELŐTTJE – „A FÜHRER SZÓLÍTÁSA" 5

A DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGTÓL A KONZERVATÍV KÖZTÁRSASÁGIG 15
Hindenburg, a jobboldal és a köztársaság 15
A „polgári köztársaság" jobbrafordul 17
A Stresemann-kísérlet és a konzervatív irányzat megerősödése 33
A weimari köztársaság „aranykora" 35

AZ ELNÖKI KÖZTÁRSASÁG 59
Brüning és a „mérsékeltek diktatúrája" 61
A foldcsuszamlás kezdete 63
A konzervatív diktatúra 73
A poroszországi „államcsíny" 83

ADOLF HITLER ÉS A NÁCI PÁRT 104
Az első puccskísérlet 114
A náci párt hatalomra tor 118
A náci párt újjászületése 143
A „legalitás" programja és a párt új szervezete 145
Az SA és az SS 149
Hitler új támogatókra talál 152
Bel- és külpolitikai elképzelések 162
A gazdaságpolitikai „program" 166

A NÁCI PÁRT A HATALOM ÚTJÁN 173
Két választás Németországban 173
„A Führer végső harca a hatalomért" 182
A katonai diktatúra árnyékában 210

AZ ELSŐ NAP DÉLUTÁNJA – „HITLER HATALMON!" 223

AZ IRODALOMRÓL 226

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ FONTOSABB PÁRTOK ÉS SZERVEZETEK MAGYAR ÉS NÉMET NEVE 241

NÉVMUTATÓ 243

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (82.2858), Budapest, 1983
Íves offsetnyomás
A szöveg monophoto eljárással készült
Felelős vezető Szlávik András vezérigazgató
A kötetet Sipos Attila szerkesztette
Képszerkesztő Fábri Magda
A sorozatterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Szilvássy György
Terjedelme 12,8 (A/5) ív + 0,8 ív képmelléklet